Știați că în secolul al XII-lea oamenii nu se spălau decât parțial, apa fiind considerată nocivă pentru organism? Că un italian, atunci când își prinde lobul urechii între degete, comunică o înclinație homosexuală? Că expresia «fuck», ce apare tot timpul în vorbirea americanilor, are o etimologie învăluită în mister sau că unica metodă de a te apăra de deochi este să porți în buzunar o bucată de lemn sau o piatră?

Cum să te comporți la semafor sau cum să stai la coadă, de ce numai englezii râd la propriile lor bancuri sau de ce italienii nu sunt niciodată punctuali, ce trăsături de caracter deconspiră chipul uman – poți afla toate acestea din *Cartea gesturilor europene*, un ghid la îndemâna oricărui globe-trotter, un îndreptar nonconformist și amuzant, ilustrat cu episoade inedite din experiența proprie autorului, de călător prin țările europene!

Peter Collett este autorul best-seller-ului *Cartea gesturilor*. Profesor și membru al Departamentului de Psihologie Experimentală din cadrul Universității Oxford, psiholog al emisiunii Big Brother, Peter Collett abordează teme care țin deopotrivă de domeniul psihologiei sociale, studiului personalității individuale sau limbajului trupului.

JURNALUL NATIONAL
TVR
recomandare tabu cea mai curajoasă revistă de femei
RADIO GUERRILLA
ELIBERADIO

ISBN (10) 973-707-101-8
ISBN (13) 978-973-707-101-9
www.edituratrei.ro

Psihologie practică

ter Collett

rtea gesturilor

ropene

3
TREI

În aceeași colecție au mai apărut:

Cartea gesturilor. Cum putem citi gândurile oamenilor din acțiunile lor, Peter Collett

Ca să trăiești mai bine în prezent, împacă-te cu trecutul, André Moreau
Cum să depășim dificultățile sexuale, François-Xavier Poudat
Dragoste și sexualitate. Vol. 1, André Moreau
Cum să ne eliberăm de trac, Dr Laurent Chneiweiss și Dr Éric Tanneau
Povești orientale ca instrumente de psihoterapie,
Ghidul îndrăgostitului, Claude-Marc Aubry
Ieșirea din depresie. Medicamente sau psihoterapie?, Dominique Barbier, Dr
Cum să-ți construiești fericirea. O psihologie a fericirii, Christophe André
Cum să ne apărăm de stres, Patrick Légeron
Cum să te căsătorești. Toate strategiile pentru femei și bărbați, Alix Girod de L'Ain
Când părinții se despart. Cum să prevenim suferințele copiilor, Françoise Dolto în colaborare cu Inès Angelino
Cum să-ți întărești încrederea în tine, Marie Haddou
Cum să te lași de fumat. Recomandări, metode, tratamente, Henri-Jean Aubin, Patrick Dupont, Gilbert Lagrue
Cum să fim fericiți în cuplu. Intimitate, senzualitate și sexualitate, Dr Gérard Leleu
Cum să fim fericiți în cuplu. Între fidelitate și infidelitate,
Cum să te relaxezi repede și plăcut. Douăzeci și două de rețete „eficiente și delicioase", Henri Brunel
Cum să ne liniștim copilul care plânge zi și noapte. Sfaturi pentru părinții epuizați, Mauri Fries
Cum să ne exprimăm emoțiile și sentimentele, Christophe André și François Lelord
Cum să spui nu acasă, la serviciu, prietenilor, în viața de zi cu zi, Marie Haddou
Cum să neutralizați agresorii, șefii și brutele din viața voastră, George H. Green, Carolyn Cotter
Cum să ne purtăm cu personalitățile dificile, François Lelord și Cristophe André
Cum să te iubești pe tine pentru a te înțelege mai bine cu ceilalți, Christophe André și François Lelord
Cum să ne eliberăm de frica de ceilalți, Cristophe André și Patrick Legeron
Cum să explicăm iubirea copiilor noștri, Nicole Bacharan și Dominique Simonnet

Peter Collett

DAVID IONELA
psiholog
specialist autonom
PSIHOLOGIE APLICATĂ ÎN DOMENIUL
SECURITĂȚII NAȚIONALE
Cod personal: 02571

Cartea gesturilor europene

Traducere din limba engleză și note de

Andreea Răsuceanu

3
TREI

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU COJOCEA

Coperta colecției:
FABER STUDIO (Silvia Olteanu și Dinu Dumbrăvician)

Redactor:
DIANA SIMIONESCU

Dtp:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Corectură:
NADEJDA STĂNCULESCU

Descrierea CIP a Bibliotecii Nationale a României
COLLETT, PETER
Cartea gesturilor europene / Peter Collett ; trad.:
Andreea Răsuceanu - București : Editura Trei, 2006
Bibliogr.
ISBN 973-707-101-8 ; 978-973-707-101-9

I. Răsuceanu, Andreea (trad.)

17

Această carte a fost tradusă după
Foreign Bodies. A Guide to European Mannerism, de Peter Collett,
Simon & Schuster Ltd. – A Paramount Communication Company,
Londra, 1993

Copyright © 1993 by Peter Collett

Copyright © Editura Trei, 2006,
pentru ediția în limba română

C.P. 27-0490, București
Tel./Fax: +4 021 300 60 90
e-mail: office@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (10) 973-707-101-8
ISBN (13) 978-973-707-101-9

Cuprins

Introducere 9
Cum ne adresăm 18
Limbajul mâinilor 32
Curățenia 36
La volan 47
Înjurăturile 58
Fața 73
Deochiul 83
Gestica 97
Umorul 111
Intimitatea 123
Glumele 131
Sărutul 139
Privitul 145
Gesturi murdare 151
Numele 165
Mirosul 174
Punctualitatea 185
Statul la coadă 191
Reținerea 202
Formule de adresare 209
Scuturatul din umeri 221
Timpul 228

Atingerile 239
Minimalizări 245
Prolixitatea 255
Victoria 269
Toaletele 276
„Da" și „nu" 292
Bibliografie 300
Mulțumiri 312

Părinților mei

Introducere

Nu există în întreg ciclul cunoașterii o plăcere mai mare decât aceea de a compara o țară cu alta.

Oliver Goldsmith, 1760

Sunt multe moduri în care putem compara țările, dar cele mai fascinante cercetări de această natură pun accentul pe locuitorii acestora și pe comportamentul lor. Și totuși, dacă iei un ghid despre, să zicem, Franța sau Germania, n-o să găsești mai nimic legat de asta. Vei găsi, în schimb, multă informație despre istoria și arhitectura țării respective, și probabil descrieri legate de bucătăria și obiceiurile locale. Dar nu vei găsi nimic despre conduita locală. Nu vei afla cum se insultă oamenii din acele țări, ce găsesc ei amuzant sau cum se folosesc de corpurile lor pentru a comunica. De fapt, e posibil să rămâi cu impresia că tot ce ține de conduită e irelevant sau că ei nu diferă cu nimic de noi — nimic mai neadevărat.

Cartea de față își propune să demonstreze că tot ce ține de conduita umană este extrem de important și că, dacă suntem dispuși să studiem și alte culturi, putem fi recompensați prin descoperirea că acestea diferă de a noastră în cele mai neașteptate moduri. Conduita este importantă pentru că ea reprezintă fundamentul schimbu-

rilor sociale și pentru că poate da naștere cu ușurință unor neînțelegeri între oamenii din diferite culturi. Suntem deseori tentați să credem că purtările sunt mai puțin importante decât valorile sau atitudinea ori decât ceea ce spun oamenii unii despre ceilalți. Pur și simplu nu e cazul. Modul în care se comportă oamenii este esențial, nu numai datorită impresiei pe care o lasă unii asupra altora, dar și pentru modul în care se percep pe ei înșiși.

O mare parte din comportamentul nostru este repetat la nesfârșit, devenind un automatism, astfel că nici nu mai observăm ce facem sau cum se comportă ceilalți. Dacă urmărești modul în care gesticulează, vei observa că oamenii își folosesc mâinile în același fel, doar că modul diferă de la o țară la alta. Acest lucru nu vine ca urmare a intenției oamenilor de a se copia unul pe celălalt, ci dintr-un proces al mimicii inconștiente, care în copilărie formează baza învățării, iar mai târziu pe baza dezvoltării convențiilor sociale. Faptul că unele acțiuni se petrec în mod inconștient le face mai interesante, pentru că, în unele cazuri, ele așteaptă să fie descoperite și analizate cu grijă.

În ciuda importanței lor, psihologii au început abia de curând să își manifeste interesul pentru studiul transcultural al conduitei. Și aceasta din anumite motive. Mai întâi, psihologii au fost în mod tradițional mai interesați de ceea ce se întâmplă în mintea oamenilor decât de comportamentul lor. Cei preocupați de comportament au încercat, de obicei, să investigheze acțiunile umane în laborator — un spațiu deloc potrivit pentru a încuraja pe cineva să fie spontan și relaxat.

Celelalte motive din spatele reticenței psihologilor de a studia conduita în mod comparativ sunt de ordin istoric. În secolul al XVIII-lea, interesul față de alte țări a crescut semnificativ, fiind însoțit și de dorința de a studia diversele rase din punct de vedere științific. Din păcate, la acea vreme nu se cunoștea nicio metodă științifică, așa că oamenii de știință au trebuit să se descurce numai cu frenologia. Aceasta se baza pe ideea că studierea formei capului și a feței putea da informații despre caracterul unui om. Ea oferea un model convenabil și metode ușor de aplicat. Înarmați doar cu un compas, un metru și niște instrumente de desen, cercetătorii plecau în expediții în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii pentru a măsura craniile indigenilor și a aduna mostre. Problema cu frenologia nu consta în lipsa ei de precizie, ci în faptul că nu se știa ce anume măsoară. Concluziile trase despre semnificația denivelărilor craniene sau a unghiurilor feței nu aveau nicio bază științifică, pentru că nu exista nici o intenție de a aprecia sau a înțelege caracterul și altfel decât prin prisma acestor măsurători. În final, frenologia a deschis calea multor pseudoștiințe, dar nu înainte de a arunca o umbră deasă asupra studierii diferențelor culturale.

Cealaltă direcție științifică ce a condus la discreditarea comparațiilor transculturale a fost „psihologia rasială", o altă pseudoștiință, care a generat un imens interes în țări precum Anglia, Franța și Germania. Psihologia rasială nu era în mod deosebit interesată de observație, ci mai degrabă de cuantificare. Frenologia avusese cel puțin decența de a măsura capetele oamenilor, dar psihologia rasială prefera să se bazeze pe speculații fără sfârșit și conjecturi fanteziste legate de caracterul și „spiritul" diverselor rase. Acest lucru n-ar fi avut cine știe ce consecințe dacă noua disciplină n-ar fi fost luată în se-

rios și folosită în teoriile rasiste. În miezul acestui tip de psihologie se afla ideea că rasele au mentalități diferite, care sunt înnăscute și moștenite genetic. Psihologia rasială nu se putea împăca defel cu ideea că diferențele comportamentale culturale sau naționale s-ar putea datora unor factori nonbiologici, așa că nici nu se punea problema noțiunii de schimbare. Până în vremea celui de-al Doilea Război Mondial, psihologia rasială a trecut drept o știință respectabilă, dar din anii '50 a început să fie discreditată. Totuși, prin faptul că existase, a lăsat în urmă impresia că studiile transculturale sunt cumva legate de noțiunile biologice sau de teoriile superiorității rasiale — lucru care nu putea fi mai departe de adevăr. Totodată, a reușit să încurajeze o mișcare contra curentului, prin care oamenii au încercat să minimalizeze diferențele culturale sau chiar să le nege existența.

În secolul al XVIII-lea, unii dintre cei mai de seamă filosofi — ca, de exemplu, Diderot, Montesquieu și David Hume — au pus în discuție natura și cauzele diferențelor naționale. De pildă, filosoful englez David Hume le-a analizat cu atenție, insistând pe faptul că „învățații acceptă că fiecare națiune are o conduită specifică și că unele calități se regăsesc în mod particular la un anume popor, dar nu și la vecinii acestuia". Au apărut nenumărate explicații ale diferențelor naționale, legate de inteligență, curaj, indolență și melancolie. Situarea în spațiu constituia o explicație, la fel și religia. Se considera, de asemenea, că forma de guvernământ și clima își puneau o puternică amprentă asupra comportamentului.

Teoriile climatului legate de comportament sunt foarte vechi, mergând cel puțin până în vremea lui Hipocrate. Aristotel, de exemplu, i-a comparat pe cei care trăiau în climate reci, cum ar fi nord-europenii — care aveau reputația de a fi viteji, dar mai puțin inteligenți — cu asiaticii, care trăiau într-un climat cald și erau cunoscuți pentru inteligența, dar și pentru lașitatea lor. Grecii, observă Aristotel, se aflau undeva la mijloc, iar aceasta îi făcea și inteligenți, și viteji — calități menite să-i ajute să cucerească lumea dacă între ei ar fi existat unitate.

Teoriile determinismului climatic au reapărut în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, când au fost redescoperite și readuse la viață, mai ales în scopul de a afirma superioritatea unei nații, însă uneori și pentru a-i demonstra complexitatea. De exemplu, Sir William Temple vorbea, în 1690, despre caracterul pestriț al nației engleze, care s-ar fi datorat „climatului și dispozițiilor pe care acesta le determină în mod natural. Nu numai că suntem mai diferiți unul de celălalt decât orice altă nație, dar noi înșine nu suntem la fel tot timpul și, datorită aerului respirat, avem un număr egal de calități și defecte". Temple a recunoscut că vremea schimbătoare din Anglia era responsabilă pentru spleenul englezilor și pentru tendința lor către melancolie: „Aceasta ne provoacă dezechilibre în umori, inconstanță în pasiuni, nesiguranță în scopurile și chiar în dorințele noastre". Jumătate de secol mai târziu, Horace Walpole a răspuns acestor gânduri cu observația că „în Anglia, temperaturile variază atât de mult, încât comportamentul fiecăruia este surprinzător chiar și pentru el însuși. Înclin să cred că această diversitate derivă parte din climat, parte din forma de guvernământ; primul este schimbător și ne face să ne purtăm bizar, cel din urmă permite acestor comportamente bizare să se manifeste în voie".

Problema cu teoria climatului a fost că ea nu a reușit să explice cum puteau fi atât de diferite țări aflate la aceeași latitudine și având climate atât de asemănătoare. Probleme adiacente mai creau cei care acceptau teoria, dar îi respingeau unele dintre concluzii. De exemplu, adepții englezi obiectau la faptul că ei ar fi trebuit să le semene olandezilor și germanilor, pe care îi considerau plicticoși, inferiori — oricum, foarte diferiți de ei. Dar marea problemă cu teoria climatului era incapacitatea sa de a explica de ce decăzuseră popoare ca vechii greci și romanii, care deținuseră cândva supremația lumii cunoscute. Ca și frenologia și psihologia rasială, teoria climatului nu admitea schimbarea. Nu înfățișa decât o imagine statică despre lume, una în care națiunile nici nu avansau, nici nu regresau, în care obiceiurile oamenilor nu se schimbau niciodată.

Suntem cu toții prizonierii mitului constanței istorice, ai ideii că popoarele nu se schimbă niciodată. Cu siguranță există dovezi care să susțină această viziune și nu trebuie să căutăm prea mult pentru a găsi cazuri în care comunitățile s-au purtat în același fel timp de secole, uneori chiar de milenii, dar există și numeroase exemple de obiceiuri sociale care au suferit modificări radicale și care desființează teoriile statice. De pildă, deținem destule dovezi care arată că scandinavii sunt foarte sensibili la igiena și curățenia personală. Lucrurile nu au stat întotdeauna așa, iar istoricul arab Ahmet ibn Fadlan, care i-a întâlnit pe scandinavi pe Volga în anul 992, i-a descris ca fiind oricum, mai puțin curați: „Sunt cea mai murdară rasă pe care a creat-o Dumnezeu vreodată. Nu se șterg după ce își fac nevoile și nu se spală după activitățile nocturne, nici măcar cât o fac măgarii sălbatici".

Studii dedicate stereotipurilor naționale au arătat în mod repetat că europenii îi consideră pe germani războinici și autoritari. Această imagine a lor a apărut pe la jumătatea secolului trecut. Dar, înainte de asta, erau considerați a fi mai degrabă timizi și iubitori de pace. Machiavelli i-a descris ca bucurându-se de viața lor dură și deloc doritori de război, în timp ce Madame de Staël, care i-a observat îndeaproape pe germani atunci când a fost exilată din Franța de către Napoleon I, a făcut remarci asupra „independenței lor spirituale", o trăsătură ce le lipsea cu desăvârșire francezilor, și asupra faptului că păreau să nu aibă „spirit militar". De fapt, caracteristicile atribuite acum francezilor și germanilor erau pe atunci cu totul inversate. Franța era o mașină de război perfect organizată, cu tot ceea ce implica aceasta, în timp ce germanii erau slabi și indecișii. „Nimic nu arată mai ciudat decât soldații germani", scria Madame de Staël. „Ei se tem de oboseală ori de vremea rea ca niște prăvăliași sau literați. Sobele burdușite cu lemne, berea și tutunul creează în jurul lor o atmosferă greoaie și caldă, pe care nu vor s-o părăsească pentru nimic în lume... Mai degrabă l-ar ierta pe generalul care a pierdut o bătălie decât să-l aplaude pe cel care a ieșit victorios."

Referindu-se la britanici, Ralph Waldo Emerson ne oferă un exemplu despre modul în care se pot schimba oamenii. Emerson ajungea în Anglia în 1833 și se întorcea în America paisprezece ani mai târziu. În acest timp, el a reușit să-i observe îndeaproape pe englezi și să-i compare cu compatrioții săi. Multe lucruri pe care acum le considerăm specific americane el le menționa ca fiind tipic englezești, cum ar fi, de exemplu, obsesia acestora pentru bani și succes sau corpolența lor excesivă, pe care

târziu, oamenii au admis că *vos* putea fi folosit și atunci când se adresau altor personalități, deși singulare, și astfel s-a ajuns la dubla formulă de adresare întrebuințată astăzi. Este general acceptat faptul că francezii, ale căror maniere au fost imitate de către ceilalți europeni încă din secolul al XII-lea, sunt răspunzători pentru introducerea formulei duble de adresare și în alte țări. În Anglia, distincția a apărut mai întâi între *thou* și *ye*, apoi *ye* a fost înlocuit de *you*, în cele din urmă *thou* dispărând cu desăvârșire.

Pentru că engleza are un singur cuvânt pentru *you*, singular, nici măcar nu se mai pune problema alegerii unui anumit pronume atunci când ne adresăm cuiva la persoana a doua. Singura problemă posibilă este dacă să-l folosim sau pur și simplu să-l evităm pe *you*. De fapt, nu cu multă vreme în urmă era considerat nepoliticos să te adresezi oamenilor importanți cu *you* — nimeni nu s-ar fi adresat mătușii sau unchiului cu *you*, întrucât formula era considerată prea familiară. Societățile care au două forme de adresare sunt foarte diferite, pentru că oamenii trebuie să decidă dacă o vor folosi pe cea familiară „T" (cum ar fi *tu* sau *du*) ori pe cea mai formală, „V" (ca, de exemplu, *vous* sau *Sie*).

Deciziile legate de cum să te adresezi cuiva — cu formula T sau V — depind de convențiile sociale. După Brown și Gilman, variațiile folosirii lui T sau V pot fi explicate în termenii a două dimensiuni: una a puterii, cealaltă a solidarității. Diferențele de putere sunt exprimate asimetric, superiorii adresându-se celor inferiori cu T, care la rândul lor li se adresează cu V. Solidaritatea, pe de altă parte, se exprimă simetric — aici superiorii se adresează unii altora cu V, iar inferiorii între ei cu T. Însă

aceasta este doar teoria inițială despre folosirea lui V și T, existând neînțelegeri legate de anumite detalii ale modelului. De pildă, s-a observat că situația concretă poate influența deciziile, astfel încât oamenii care se adresează de obicei cu T pot hotărî să se adreseze unii altora cu V, pentru a părea mai formali sau pentru a camufla natura relației. Acest obicei al pendulării între T și V era unul comun în Rusia prerevoluționară, unde, după Paul Friedrich, „doi ofițeri se pot adresa unul altuia cu *vî* în cadrul unei discuții despre tacticile militare, dar se întorc la *tî* atunci când, ajunși înapoi în cazarmă, discută despre femei".

Societățile care cunosc distincția T-V se diferențiază atunci când vine vorba despre contextul folosirii uneia dintre forme, frecvența acestora și abilitatea nativilor de a pendula între ele. Italienii, de pildă, folosesc T mai mult decât o fac francezii sau nemții (ori cel puțin foștii vest-germani). În Italia, oamenii se adresează unul altuia în general cu același pronume —își vorbesc fie cu *tu*, pentru a sublinia intimitatea și egalitatea dintre ei, fie cu *lei*, pentru a-și arăta respectul reciproc, dar și pentru a sugera distanța. Majoritatea cazurilor de asimetrie survin atunci când situația implică tineri și bătrâni deopotrivă, iar acest lucru este cel mai evident în mediile muncitorești.

Francezii sunt mult mai fideli lui V, aceasta fiind probabil o moștenire din vremea când soțul și soția se adresau unul altuia mai degrabă cu *vous* decât cu *tu*. Sartre și Simone de Beauvoir își vorbeau tot cu *vous*, posibil pentru a se distinge între alte cupluri pariziene, care se grăbiseră să-l schimbe cu *tu*. De fapt, folosirea lui *tu* sau *vous* în franceză capătă aspecte oarecum diferite față de

Cum ne adresăm

Când oamenii se adresează unul altuia, se întâmplă uneori să nu știe cum s-o facă. În Anglia există trei posibilități în această privință. Ne putem adresa cuiva strigându-l după prenume, după numele de familie sau după titlu-plus-nume. De exemplu, îi putem spune cuiva pe nume John Smith fie „John", fie „Smith", fie „Mr Smith". Se întâmplă foarte rar ca oamenii să fie strigați după numele de familie și prenume — „John Smith" — sau după titlu, nume de familie și prenume — „Mr. John Smith" —, deși există locuri în care oamenii sunt convocați numai folosind numele lor de familie (de exemplu, „Smith"). În școlile de stat engleze, de pildă, nu e ceva neobișnuit ca școlarii să se adreseze unul altuia cu numele de familie, obicei adoptat și de dascălii lor. Această convenție se regăsește și în cluburile private, care sunt în multe privințe o extensie a școlilor de stat.

Opțiunea între prenume și titlu-plus-numele de familie depinde de gradul de familiaritate, formalism și de statutul social. De exemplu, cei care abia se cunosc folosesc

într-o situație formală mai degrabă titlul-plus-numele de familie, în timp ce, într-una informală, vor opta probabil pentru prenume. Oamenii mai au tendința de a întrebuința drept formulă de adresare titlul-plus-numele de familie în cazul unor diferențe de statut social și prenumele atunci când au același statut. În final, oricum, opțiunea depinde de criteriul distanței sociale: când oamenii vor să-și demonstreze apropierea, aleg formula mai familiară, a prenumelui, în timp ce, atunci când simt nevoia de a-l ține pe celălalt la distanță, recurg la titlu-plus-nume de familie.

În societățile unde regăsim aceste două formule de adresare există de obicei un consens legat de situațiile în care se folosește fie prenumele, fie formula titlu-plus-numele de familie. Totuși, anumite societăți pot avea norme diferite legate de aceste formule și de momentul considerat potrivit pentru a fi utilizate, precum și de situația în care se cade să ne adresăm unul altuia folosind prenumele.

În Germania, accentul cade pe titlu, iar oamenii se așteaptă să fie abordați fie cu *Herr* sau *Frau*, fie cu titlul conferit de ocupația lor. Oriunde în lume oamenii se adresează profesorilor sau doctorilor în conformitate cu titlul lor, dar în Germania li se spune *Frau Professor* sau *Herr Doktor*. Celor care au două doctorate li se spune *Herr Doktor Doktor*, iar cuiva precum Albert Schweitzer, care are doctorate în medicină, muzică și teologie, i se spune fără ezitare *Herr Doktor Doktor Doktor*. În practică, desigur, lucrurile nu sunt atât de rigide, iar cuiva care are două doctorate ceilalți i se adresează ca și cum ar avea doar unul. Circulă o povestioară despre doi academicieni, care, deși probabil apocrifă, este totuși revelatoare pentru atașamentul germanilor față de titluri:

Doi academicieni, Schmidt și Müller, se întâlnesc la cantina universității. Schmidt are un doctorat, Müller două. Se cunosc de mulți ani și dintotdeauna s-au adresat unul altuia cu formula *Herr Doktor*. Schmidt îi spune lui Müller: „Herr Doktor Müller, ne știm de multă vreme. Nu crezi că a venit timpul să ne adresăm unul altuia cu numele mic?" „Am o idee mai bună", făcu Müller. „Eu am două doctorate, tu numai unul. Ce-ar fi dacă ne-am anula fiecare câte unul? Eu îți voi spune ție *Herr*, iar tu vei continua să mi te adresezi cu *Herr Doktor*".

Pentru că germanii fac mare caz de titlurile lor, le sare repede țandăra când ceilalți nu li se adresează cum ar trebui. Toată lumea, sau aproape toată lumea, are un titlu, prin urmare fiecare este o persoană cu o individualitate bine definită. Cum spunea și Jung despre Germania, „aici nu există oameni obișnuiți, aici ești *Herr Professor*, *Herr Geheimrat*, *Herr Oberrechnungsrat*, folosindu-se chiar titulaturi mai lungi". Atracția manifestată față de titluri se datorează faptului că acestea îi categorisesc pe oameni și, deci, contribuie la ordinea societății. Dar astfel titlurile îi definesc pe oameni în funcție de ocupația pe care o au, așadar ceea ce face o persoană devine mai important decât ceea ce este. Apoi, bineînțeles, titlurile conferă un anumit statut, ele sunt un fel de însemne verbale, informând pe toată lumea despre cât respect și câtă deferență merită persoana deținătoare a respectivului titlu. Nu-i de mirare că se depune atâta efort pentru obținerea lor.

În cartea sa despre Germania, John Ardagh descrie cum oamenii de afaceri se luptă între ei pentru obținerea consulatelor din țările lumii a treia, astfel încât ceilalți să li se poată adresa cu *Herr Konsul*. „Dintre cei 41

de consuli din Stuttgart numai cinci sunt diplomați de carieră străini, restul fiind germani cu statut „onorific". Unii dintre aceștia au de făcut lucruri foarte serioase și de mare importanță, alții muncesc pentru țări mici și îndepărtate precum Haiti și Ciad, care nu au aproape nici un contact cu Baden-Württemberg, și cred că o treime dintre ei și-au cumpărat titlurile. Un om de afaceri nu o să admită niciodată că a făcut asta, dar va considera probabil că investiția, deși mare, a meritat. El nu va avea imunitate diplomatică, însă va căpăta niște bonusuri de alte feluri... Va fi invitat *ex officio* la petrecerea anuală a președintelui de land, va putea să dea o petrecere de ziua națională a țării sale. Plăcuța pe care scrie «CC» de pe mașina lui îi va fi de ajutor, inutil să mai spunem, în relațiile cu poliția, iar soția sa va cunoaște și ea plăcerea de a i se spune *Frau Konsul*. Există, desigur, o doză de absurd în obiceiul a doi magnați din Suabia de a se adresa în mod solemn unul celuilalt: *Ja, Herr Konsul, Nein, Herr Konsul* — dar asta-i Germania."

Suedezii sunt și ei obsedați de titluri. De exemplu, dacă vrei să cauți pe cineva într-o carte de telefon de-a lor, trebuie să știi și ce titlu are, în afară de nume. Pentru că fiecare este listat după numele de familie, ocupație și prenume sau inițiale. Titlurile sunt esențiale, de asemenea, într-o conversație. Dacă vrem să ne adresăm celorlalți în mod formal, nu e suficient să folosim numele de familie — trebuie să ne adresăm cu o formulă care să includă titlul și să vorbim la persoana a treia. În cartea sa despre suedezi, Paul Austin ne spune că „singurul mod politicos în care te poți adresa unui suedez în limba lui este cu titlul său. *God dag, Ingeniör Johansson, och hur mĺr Ingeniör Johansson idag*? (literal: „Bună ziua, dom-

nule inginer Johansson, cum se simte domnul inginer Johansson azi?"). Unor străini, ca englezii sau francezii, această trimitere obligatorie la titlul cuiva li se pare bizară; dar obiceiul de a te adresa la persoana a treia singular ni se pare și mai ciudat, pentru că lasă impresia că vorbim cu mai mult de o persoană — uneia ne adresăm, iar cealaltă răspunde în numele amândurora. După Paul Austin, motivul îl constituie „lipsa unui cuvânt general valabil pentru «tu». Există *du*, care este intim. Și *ni*, care, mai puțin la plural, tinde să aibă nuanțe de dispreț sau să impună o asemenea distanță, încât oamenii ezită îndelung să-l folosească sau se gândesc și se răzgândesc înainte s-o facă". Explicația lui pare convingătoare pentru preocuparea arătată de suedezi titlurilor, cu excepția faptului că, așa cum recunoaște Austin însuși, există popoare, ca germanii sau danezii, a căror limbă este dotată în mod adecvat cu pronume la persoana a doua, dar care apreciază în aceeași măsură folosirea titlurilor.

Pentru suedezi, ca și pentru germani sau danezi, titlurile reprezintă o modalitate de înrolare a limbii în scopul înregistrării ocupațiilor oamenilor, pentru a-l așeza pe fiecare la locul cuvenit. Obiceiul folosirii titlurilor are efectul creării unui obstacol între oameni, unul care presupune că ocupația este mai importantă decât orice altceva. Întrebuințarea acestora asigură formalismul conversațiilor, întrucât este foarte greu să fii nepăsător sau intimist în timp ce se face mereu referire la ocupația celuilalt. Atunci când ne adresăm la persoana a treia, mărim distanța dintre interlocutori, oferind impresia că ei nu sunt în poziția de a-și exprima propriul punct de vedere.

Convențiile legate de formulele de adresare din Anglia sunt foarte diferite de cele din Suedia. Când academicianul suedez Eric Geijer a vizitat Marea Britanie, în anul 1809, a observat că englezii se adresau unul altuia fără a-și folosi titlurile.

În Anglia, regulile de politețe sunt aceleași pentru ambele clase, superioară și inferioară, ca și între acestea două. Oamenii se adresează unul altuia cu *Sir* (domnule) pe care ar trebui să-l traduc *Herre* (ceea ce și înseamnă), dacă nu ar fi un cuvânt ce desemnează totodată calul sau câinele cuiva. Unei doamne ne adresăm cu *Madam* (doamnă) (pronunțat *Mam*), iar acest lucru ne eliberează de complicația tipic suedeză care le impune tuturor să se adreseze celorlalți după titlu. Când se întâlnesc doi mineri, se adresează unul altuia cu: „Ce mai faceți, domnule?"; la fel procedează și doi lorzi.

Deși egalitarismul tipic englezesc al adresărilor mai există încă, termeni precum *Sir* (domnule) sau *Madam* (doamnă) au pierit în favoarea unor semne evidente de respect reciproc. *Sir* se mai folosește încă în magazine și restaurante, la fel și *Madam*, deși cu un entuziasm vădit diminuat. Atunci când este utilizat, *Madam* este pronunțat ca atare, în timp ce mai vechea formă *Mam* îi este rezervată acum reginei. *Mr* și *Mrs* sunt în continuare foarte folosite, din motive diverse. La Oxford, de pildă, portarul i se poate adresa unui membru al consiliului director cu „Mr Smith", în timp ce acesta îi va răspunde în același mod, cu „Mr Brown". Simetria superficială a acestui schimb ascunde faptul că, în primul caz, apelativul *Mr* reprezintă o formulă respectuoasă, în timp ce în al doilea are scopul de a-i aminti portarului de poziția sa inferioară. În ambele cazuri, folosirea lui *Mr* servește la o creștere a distanței dintre emițător și receptor.

Modul în care oamenii se adresează unul altuia în Anglia s-a schimbat radical din vremea celui de-al Doilea Război Mondial. Până atunci, formulele de adresare *Sir* și *Madam* erau folosite în semn de respect reciproc. De-a lungul ultimelor decenii acestea și-au schimbat tonalitatea, devenind unilaterale și pline de deferență, și căzând din acest motiv în dizgrație. Dar mai intervine un factor — și anume reticența generală de a ne adresa cuiva oricum, dar nu cu propriul lui nume, sau, în unele cazuri, tendința de a ne adresa fără să folosim nici un nume. Unui profesor englez nu i se mai adresează nimeni adăugând titlul său și, tot mai des, nici măcar numele. Această evitare a titlurilor și numelor reprezintă ultima eschivă de ordin lingvistic, deoarece astfel nu se mai creează nicio relație între sine și celălalt. Este, evident, o soluție foarte englezească a problemei legate de felul cum ne adresăm celorlalți.

Vorbitorii de limbă engleză sunt diferiți pentru că au un singur cuvânt pentru *you* singular, în timp ce în celelalte limbi europene există câte două. Dar lucrurile nu au stat mereu așa. Până în secolul al XVII-lea, și engleza avea două pronume — *you* era forma de respect în adresare, iar *thou*, cea folosită pentru a desemna inferioritatea cuiva. Pronumele *thou* trecea drept o formulă de adresare care trăda desconsiderarea, din moment ce exista formula „to thee or thou someone"[1] , cu alte cuvinte să fii nepoliticos, să te uiți de sus la cineva. În *A Douăsprezecea noapte*, de exemplu, Sir Toby Belch încearcă să-l atragă pe Sir Andrew Aguecheek într-un duel, spunându-i: „Batjocorește-l... If thou thouest him thrice, it shall

[1] A lua pe cineva la per tu.

not be amiss". Sir Edward Coke se pare că i-ar fi spus în aceeași manieră lui Sir Walter Raleigh: „Viperă!... I thou thee thou traitor!"

Thou a dispărut din limba engleză în secolul al XVII-lea, probabil pentru că devenise insultător, deși nu suficient de puternic pentru a fi socotit o injurie. Faptul că fusese adoptat de către quakeri ca unică formulă de adresare e posibil să fi contribuit la dispariția lui.

Franceza, germana, rusa, italiana și spaniola — de fapt, toate limbile europene, mai puțin engleza — au două pronume pentru persoana a doua singular. Originea acestor perechi de pronume este latinească, unde forma obișnuită a lui *you* era *tu*, în timp ce varianta mai formală era *vos*. Lingviștii consideră că limba latină a facilitat distincția din franceză între *tu* și *vous*, multe dintre celelalte limbi europene împrumutând pronumele din franceză. Limba germană, de exemplu, a început cu distincția dintre *du* și *Ihr*. În timp, *Ihr* i-a făcut loc lui *er*, iar mai târziu, lui *Sie*. Spaniola și italiana au început cu *tu* și *vos*. În spaniolă, *vos* i-a cedat locul lui *usted*, iar în italiană a fost înlocuit de *lei*. Dar care este motivul din spatele evoluției acestui sistem dual de adresare? Potrivit lui Roger Brown și Albert Gilman, latina Antichității avea un singur cuvânt pentru *you* la singular, și anume *tu*. Exista, de asemenea, *vos* pentru adresarea la plural. Inițial, Imperiul Roman își avea centrul la Roma, dar, pe măsură ce s-a extins, a trebuit să mai numească un împărat și să-i ofere o cetate de scaun, la Constantinopole. În jurul secolului al IV-lea d.Hr. supușii au început să i se adreseze împăratului de la Roma cu *vos*, sugerând astfel că el presupunea o pluralitate, ceea ce era adevărat într-un anumit sens, deoarece existau doi împărați. Mai

celelalte țări europene, pentru că aici formula V este larg răspândită, chiar dacă nu în familie sau cu prietenii. Copiii cresc vorbindu-le părinților și colegilor de școală cu *tu*, acesta fiind motivul pentru care există o asociere atât de puternică în franceză între relațiile de prietenie și cele familiale. Politicienii francezi au tendința de a-l folosi pe *tu* atunci când vor să fie prietenoși și pe *vous* când sunt serioși. Președintele Mitterrand și-a creat o adevărată reputație datorată folosirii lui *vous* ori de câte ori se adresează colegilor lui, care îi răspund, la rându-le, tot cu *vous*, stabilindu-se astfel o relație bazată mai mult pe respect reciproc decât pe camaraderie.

Situația stătea altfel în Germania de Vest decât în cea de Est. În Vest, *Sie* este foarte răspândit. Necunoscuții își vorbesc cu *Sie*, la fel procedând și colegii de muncă atunci când trebuie să-și arate respectul reciproc și să păstreze distanța. Pe măsură ce oamenii ajung să se cunoască mai bine, se îndreaptă spre punctul în care folosirea lui T devine mai adecvată. Procesul înlocuirii lui *Sie* cu *du* este pândit de nenumărate pericole sociale, care trebuie înlăturate cu grijă, astfel încât nimeni să nu se simtă ofensat. De obicei, înlocuirea este inițiată de către superior. Apoi, cei doi se îndreaptă spre un bar, pentru a sărbători relația nou-creată printr-o ceremonie *Bruderschaft*. Ei ridică paharele, își încrucișează brațele și beau unul în sănătatea celuilalt, chiar pecetluind ritualul cu un sărut. Cu câteva minute mai înainte erau *Sie* unul pentru altul, acum sunt *du* și, în cazul în care nu izbucnește vreun conflict serios, este foarte posibil ca așa să rămână pentru totdeauna.

Ca și alte state comuniste, Republica Democrată Germană se dedicase eradicării distincțiilor de ordin social,

lucru care a implicat și câteva formule de adresare. Partidul făcea eforturi uriașe pentru a descuraja folosirea lui *Sie*, cu rezultatul că *du* a început să fie mai răspândit, mai ales în cadrul cercurilor politice, al serviciilor secrete și poliției. Cercetarea recentă a lui Sigrid Jakob, la Oxford, a scos la iveală faptul că *du* continuă să fie folosit mai mult de către cei din Berlinul de Est; însă aceștia îl folosesc mai degrabă în relațiile cu apropiații lor decât în cele cu străinii. Cum era de așteptat, reunificarea Germaniei a început să afecteze modul în care oamenii se raportează unii la ceilalți. Tovarășii din Est, care se adresau cândva unii altora cu *Genosse*, pe care l-au schimbat cu *du*, au început să-l folosească pe *Sie* — întocmai cum făceau înainte de înălțarea Zidului Berlinului.

Și în alte țări comuniste oamenii au fost obligați să-și schimbe obiceiurile verbale. În Rusia secolului al XIX-lea a existat o adevărată prăpastie între nobili, care îl foloseau pe *vî*, și țărani, care se adresau unii altora cu *tî*. În anumite părți izolate ale țării existau țărani care nu auziseră niciodată de folosirea lui *vî* pentru singular. În aproape toată țara, dar în special în târguri și orașe, T și V erau folosite în mod asimetric în cadrul familiei; părinții se adresau copiilor cu T, iar aceștia le vorbeau părinților cu V, în timp ce soții foloseau cu soțiile lor T, iar acestea le răspundeau cu V. Folosirea lui V era, de asemenea, puternic instituționalizată. Se decretase, de pildă, că la tribunal angajații ar trebui să li se adreseze martorilor cu *vî*, în vreme ce prizonierii erau strigați cu *tî*. Existau totodată regulamente militare stipulând căror grade trebuia să li te adresezi cu *vî* sau cu *tî*. După revoluția din 1917, aceste decrete au fost anulate, mai întâi de guvernul provizoriu, apoi de bolșevici, care au insis-

tat ca întregul personal militar să se adreseze cu *vî*, în timpul și în afara serviciului, fără să țină seama de grad.

Sistemul rusesc de adresare pronominală era extrem de complicat înainte de revoluție și, în pofida tuturor schimbărilor care au survenit, continuă încă să îi deruteze pe străini. Scriitorul rus Gogol considera complexitatea sistemului drept virtutea sa principală: „Ar trebui să spunem că, dacă Rusia nu a reușit să-i ajungă din urmă pe străini din anumite puncte de vedere, i-a depășit cu mult în ceea ce privește mijloacele de adresare. Este cu adevărat imposibil să detectezi toate nuanțele și amabilitățile pe care le presupun acestea. Francezii și germanii nu vor pătrunde niciodată înțelesul profund al tuturor particularităților și diferențelor". Modalitățile de adresare ale rușilor s-au schimbat mult de la revoluție încoace. În interiorul familiei, adresarea asimetrică a fost înlocuită reciproc de cea cu T ; folosirea nereciprocă a lui T a devenit un tabu. În unele situații, sindicatele au reușit să convingă conducerea să li se adreseze muncitorilor cu V, pentru a le arăta astfel respectul meritat. În ciuda abandonării formulelor de adresare nereciproce, rușii conservă totuși diverse tipuri de mesaje subtile. Acest lucru se întâmplă, într-o anumită măsură, pentru că fiecare rus are trei nume — primul nume, un patronim și un prenume. Modul în care aceste nume pot fi alese, prescurtate, transformate în diminutive și apoi combinate cu *tî* sau *vî*, le oferă rușilor un vocabular enorm prin intermediul căruia să-și definească relațiile.

Cum societățile devin din ce în ce mai democratice, ar fi de așteptat ca formele nereciproce să dispară, iar oamenii să se adreseze unii altora mai mult cu T decât cu V. În timp, V ar trebui să devină redundantă și chiar să

dispară cu totul. În realitate, dovezile ne arată că nu este deloc așa. Adevărat, a existat o abandonare a formelor de adresare nereciproce (schimbările petrecute în familiile din Franța și Rusia sunt un bun exemplu), dar în anumite cazuri adresarea reciprocă cu V a proliferat de fapt, în detrimentul celei cu T.

Acest lucru se petrece în fosta Germanie de Est, unde oamenii abandonează convențiile impuse în perioada comunistă, începând să-l folosească pe *Sie* în locul lui *du*. Nu există, așadar, nici un motiv real pentru a ne aștepta ca V să fie înlocuit irevocabil de T. În definitiv, englezii l-au abandonat pe T cu totul în secolul al XVII-lea, descurcându-se foarte bine cu V de atunci încoace. Nu există nimic sigur în ceea ce privește schimbările care au loc între formele pronominale de adresare. Acestea pot glisa în mai multe direcții, și este foarte posibil să se întâmple așa, întrucât ele răspund cerințelor guvernelor sau ale modei, precum și naturii schimbătoare a relațiilor interumane.

Limbajul mâinilor

Unul dintre marile avantaje ale semnalării cu ajutorul mâinilor îl constituie vizibilitatea de la distanță. Când oamenii sunt separați de distanțe considerabile sau atunci când se află într-un mediu zgomotos, au tendința de a-și folosi mâinile pentru a comunica unii cu alții. Cu ajutorul unor gesturi diverse, ei pot să cheme sau să alunge. Pot, de asemenea, să îi salute pe cunoscuți de la distanță sau să își ia la revedere. Pentru că semenii noștri din toate colțurile lumii cunosc acest tip de mesaje, ar fi de așteptat să existe un gest universal valabil pentru fiecare mesaj. De fapt, descoperim că lucrurile nu stau deloc așa, că, fie și între granițele strâmte ale Europei, există diferențe majore între felurile în care oamenii își semnalează diferite lucruri, se despart sau își fac cu mâna.

În Europa de Nord, Centrală și de Est, există două moduri de semnalare cu ajutorul mâinilor. Unul este „gestul cu indexul", iar celălalt „gestul-evantai". În cazul celui dintâi, indexul este folosit pentru a chema altă persoană. Mâna este așezată cu palma în sus, în timp ce

restul degetelor sunt de obicei strânse. În cea de-a doua situație, palma este îndreptată tot în sus, dar acum cele patru degete, întreaga mână sau chiar tot brațul sunt folosite pentru a-l chema pe celălalt. (Gestul se numește astfel pentru că oferă impresia că mâna apără fața, ca un evantai.) Aceste două gesturi sunt folosite de obicei în situații diferite. Pentru că „gestul cu indexul" este unul imperativ, e de așteptat să-l întâlnim atunci când o persoană are dreptul de a o chema pe cealaltă — cazul părintelui care își cheamă copilul este exemplul tipic. Ca regulă, adulții nu folosesc între ei „gestul cu indexul" decât în cazuri izolate, cum ar fi cel al clientului care cheamă ospătarul; atunci au dreptul s-o facă. Dar chiar și în acest caz este preferabil „gestul-evantai", întrucât este mai respectuos.

În țările mediteraneene, cum ar fi Spania, Italia, Grecia și Turcia, semnalarea cu ajutorul mâinilor este diferită. În aceste regiuni există două gesturi, unul corespunzând „gestului cu indexul", întâlnit peste tot în Europa, celălalt fiind „gestul-vâslă", când mâna este ținută cu palma îndreptată în jos, iar cele patru degete, toată mâna sau întregul braț sunt folosite pentru a-l chema pe celălalt. (Gestul se cheamă astfel pentru că mâna este folosită în același fel ca vâsla unei canoe.) Diferența dintre „gestul-evantai" și „gestul-vâslă" constă în poziția palmei, fapt ce poate naște lesne neînțelegeri între diverse culturi.

Când un englez, bunăoară, vizitează Italia, el poate lua cu ușurință „gestul-vâslă" drept un semnal de respingere, mai ales când persoana care gesticulează ridică mâna în aer și o lasă repede în jos. La italieni, gestul apare ca unul exagerat, dat fiind că este destinat să fie vizi-

bil de la distanță sau să semnifice o urgență. Pentru englez însă, el înseamnă „pleacă" sau „dă-te mai încolo"; cu siguranță nu va semnifica niciodată „vino încoace". Această confuzie poate da naștere la tot felul de disensiuni. De exemplu, când unui turist din nordul Europei i se face semn de către un polițist italian, e posibil ca acesta să înțeleagă pe dos semnul mâinii ridicate și apoi lăsate în jos, și anume drept o permisiune de a-și continua drumul. Acest lucru ar putea avea, evident, consecințe extrem de stânjenitoare.

Posibilitatea apariției unor asemenea neînțelegeri între indivizi proveniți din culturi diferite este favorizată de faptul că în Italia „gestul-evantai" este însoțit de o fluturare a mâinii. Oriunde în altă parte a Europei oamenii își fac semne mișcând mâna dintr-o parte în alta, cu palma îndreptată în afară. Gestul se folosește în cazul în care interlocutorii se află la distanță și are două sensuri: de salut și de la revedere. În Italia, totuși, fluturarea mâinii se realizează prin mișcarea acesteia înainte și înapoi, cu palma îndreptată în sus, cu alte cuvinte, întocmai ca în cazul „gestului-evantai"! Dacă acesta este făcut cu mâna aproape lipită de corp sau, dimpotrivă, cu brațele întinse, pentru un nord-european va semnifica tot o chemare. Pentru un italian, bineînțeles, el va însemna „bună!" sau „la revedere!".

„Gestul-evantai" italian poate avea diferite grade de emfază, pornind de la o postură în care ambele brațe sunt înălțate în sus, balansate înainte și înapoi, cu palmele îndreptate spre spate, și mergând apoi în jos, într-o mișcare aproape imperceptibilă, în care degetele sunt repede îndoite în palmă. Dar lucrurile se complică atunci când italienii abreviază acest gest, astfel încât palma să

fie îndreptată în jos mai degrabă decât în sus, ceea ce îl face să arate exact ca un „gest-vâslă" în miniatură, însemnând „vino încoace". Gestul îl poate dezorienta pe un străin, dar, din fericire, nu și pe un italian, pentru că el va ști din context că gestul presupune o fluturare a mâinii în semn de salut, nu o chemare.

Majoritatea europenilor cheamă sau alungă cu ajutorul mâinilor, dar și capul poate îndeplini acest rol, de obicei prin clătinarea sa într-o parte și într-alta; uneori și pocnitul din degete e folosit pentru a interpela pe cineva. Acest gest, foarte vechi, era des folosit în Roma antică, pentru a-i chema pe servitori. Petronius spune, de pildă, că „atunci când un domn dorea oala de noapte, un mod obișnuit de adresare era zgomotul făcut de degetul mare și cel mijlociu, gestul purtând numele de *concrepare digitos*". Faptul că acest semn era asociat cu servitorii, și mai ales cu mersul la toaletă, poate explica de ce astăzi este privit ca o impolitețe.

Curățenia

Istoria Europei arată că viziunea asupra conceptului de curățenie s-a schimbat radical de-a lungul secolelor. În Roma antică, de exemplu, spălatul făcea parte din viața fiecărui individ. Pentru clasele superioare, acesta constituia o îndeletnicire zilnică, iar pentru unii dintre împărați, hidromaniaci, o plăcută modalitate de petrecere a timpului, de care se bucurau și de câte șapte-opt ori pe zi. Existau băi publice și fântâni în fiecare colț al Romei, în timp ce mașinării meșteșugite gigantice aduceau apă proaspătă în oraș. Cum amintește Lawrence Wright în fascinanta lui istorie a îmbăiatului, *Curat și decent*, în momentul său de glorie Roma oferea fiecărui cetățean nu mai puțin de 300 de galoane de apă pe zi — majoritatea pentru a fi folosită în scopul îmbăierii. Cifra este uimitoare, mai ales dacă o raportăm la corespondentul său de azi — de la Londra, de exemplu: din 51 de galoane de apă, 34 sunt utilizate în scopuri domestice, iar restul în comerț și industrie.

Lucrurile stăteau altfel însă în perioada medievală. Prin secolul al XII-lea, instalațiile sanitare dispăruseră

în neant, aprovizionarea cu apă caldă era precară, iar băi existau doar câteva. Oamenii se spălau din an în Paști, iar atunci când intrau în apă o făceau mai degrabă din pură plăcere sau ca preludiu sexual. Era un lucru obișnuit ca amanții să facă baie împreună înainte de a merge la culcare — nu din dorința de a fi curați, ci pentru că luxul unei băi împreună sporea plăcerea a ceea ce avea să vie.

Cărțile medievale despre etichetă nu insistau asupra nevoii de îmbăiere, dar accentuau virtuțile spălării mâinilor, a feței și a gurii în fiecare dimineață. De fapt, obiceiul spălatului mâinilor era larg răspândit, în mare parte pentru că, furculița nefiind încă inventată, oamenii mâncau cu degetele. Spălatul mâinilor înainte de masă devenise o necesitate și foarte curând s-a născut un ritual complicat, plin de așteptări și încărcat de sensuri ascunse. Lawrence Wright descrie o scenă tipică petrecută la masă: „Persoana importantă din capul mesei se putea spăla separat, dar era politicos să împartă același vas cu vecinul său și să joace *manus manum lavat* (mâna unuia spălând-o pe a celuilalt) cu o persoană de sex opus. Neglijența sau refuzul puteau trece drept o insultă. Apa era turnată dintr-un ulcior peste mâinile care erau ținute deasupra vasului. În apă puteau fi puse parfumuri sau petale de trandafir, dar săpunul... lipsea cu desăvârșire".

În afara ritualului de spălare a mâinilor, apa juca un rol minor în existența cotidiană, iar îmbăierea nu avea prea multe în comun cu igiena; se spune, de exemplu, că regina Elisabeta I se spăla doar o dată pe lună, „indiferent dacă avea nevoie sau nu". În același timp, străzile gemeau de gunoaie intrate în putrefacție, iar starea locuințelor lăsa mult de dorit. Într-o scrisoare către me-

dicul cardinalului Wolsey, redactată în jurul anului 1530, Erasmus oferea următoarea descriere unei case tipice a nobilimii engleze: „Cât despre podele, acestea sunt făcute de obicei din lut acoperit cu un strat de papură, din aceea care crește în mlaștini, strat ce este rareori schimbat, astfel încât părțile de dedesubt rămân aceleași, uneori vreme de douăzeci de ani, umplându-se de scuipat, vomă, urină de câine și de om, bere, resturi de pește și alte mizerii de nenumit. De aici, la orice schimbare a vremii, se degajă o exalație foarte toxică pentru organismul uman".

Situația nu stătea mai bine nici de cealaltă parte a Canalului. Până în secolul al XVI-lea, francezii au fost o adevărată națiie de hidrofobi, fapt cauzat în mare parte de amploarea pe care o luaseră teoriile despre efectele nocive ale apei. Se credea că suprafața pielii era permeabilă și că în special apa fierbinte, deschizând porii, expunea corpul omenesc la atacul aerului nesănătos. Apa, se spunea, expunea trupul și la ciumă, și la vaporii pestilențiali, slăbea organele și ligamentele, putând chiar să cauzeze moartea. Băile publice și saunele, care se bucuraseră înainte de o enormă popularitate, erau privite acum drept adevărate focare ale bolii și infecțiilor. Imersiunea corpului în apă, în special în apa care venise în contact cu alte trupuri, era socotită o invitație deschisă adresată tuturor pericolelor.

Existau ocazii în care îmbăierea devenea o necesitate, dar acestea aveau un caracter strict medical. Ele se petreceau sub supravegherea unui medic, care avea grijă ca, după baie, pacientul să fie înfășurat cum trebuie în haine protectoare, apoi așezat în pat, ca să-și revină după... tortură. Copiii aveau nevoie de protecție specială împotriva efectelor nocive ale apei, ei fiind cei mai vulnerabili. Prin urmare, erau unși cu uleiuri parfumate, pentru a li se închide astfel porii, iar ulterior erau înfășați, pentru a fi apărați de bolile care puteau pătrunde prin piele. În cazul copiilor, îmbăierile erau rărite pe cât posibil. De exemplu, Delfinul, viitorul rege Ludovic al XIII-lea, nu a fost spălat pe picioare până la vârsta de șapte ani. Când medicul familiei a hotărât să-l îmbăieze, motivul a fost unul pur terapeutic. Medicul a raportat că regele nu fusese încântat de experiență. Când a intrat în apă, i s-a declanșat o migrenă puternică, astfel că tratamentul a trebuit să fie amânat. Un an mai târziu, doctorul a repetat experiența, dar aceasta a eșuat din nou, deoarece între timp, regele dezvoltase o adevărată aversiune față de apă.

Pentru a-și păstra curățenia — sau mai degrabă pentru a crea iluzia acesteia — aristocrații francezi apelau la materiale textile, parfumuri și pudră. Cărțile despre igienă recomandau ca murdăria și mirosurile neplăcute ale corpului să fie îndepărtate prin ștergerea cu o pânză de in parfumată sau cu o poțiune obținută din ierburi ori petale de trandafir. De exemplu, într-o carte a bunelor maniere publicată în 1671, apărea următoarea indicație: „Copiii ar trebui să-și șteargă fața și ochii cu o pânză albă, care curăță și lasă culoarea tenului așa cum este ea de la natură. Spălatul cu apă este dăunător vederii, cauzează dureri de dinți și guturai, determină paloarea feței și o face mai vulnerabilă la frig iarna și la soare vara". Totuși, îndepărtarea sau camuflarea mirosurilor neplăcute rămânea un lucru important. Aceasta se realiza prin folosirea parfumurilor, printr-o schimbare regulată a vestimentației și, dacă era absolut necesar, prin spălarea par-

țială a corpului. Schimbarea regulată a hainelor, confecționate în special din bumbac, era principala modalitate prin care oamenii încercau să pară curați, chiar dacă nu miroseau tocmai a roze. Ludovic al XIV-lea, de exemplu, nu se spăla prea des, dar compensa prin aceea că își schimba cămașa de trei-patru ori pe zi. Henric al IV-lea era, de asemenea, renumit pentru rufăria lui extrem de fină, pe care și-o schimba cu entuziasm în mod regulat. Acest lucru nu-l ajuta însă prea mult, după cum susține Mme Verneuil, regele împrăștiind „un miros de stârv". De fapt, se spune că mirosul său intim era atât de puternic, încât viitoarea lui logodnică, Marie de Médicis, aproape a leșinat la prima lor întâlnire.

Starea în care se afla Parisul de-a lungul secolului al XVIII-lea reprezenta un adevărat pericol pentru sănătate. Mirosul canalelor, al cadavrelor intrate în putrefacție te urmărea peste tot, iar atunci când străzile nu erau folosite ca toaletă publică, erau pline de conținutul oalelor de noapte golite pe fereastră. Duhoarea de excremente și urină îi întâmpina pe oameni la fiecare pas — atât de puternică, încât l-a determinat pe tânărul Rousseau să scrie: „În Palatul Justiției, la Luvru, chiar și la Operă, te copleșesc izul neplăcut și mizeria latrinelor". În încercarea de a se proteja de boli și de neplăcerile acestora, oamenii recurgeau în zadar la tot soiul de dezinfectante, aromatizante și parfumuri. Ei se înarmau cu amulete cu camfor, cutii cu ierburi și sticle de oțet — ai căror vapori erau inhalați ori de câte ori duhoarea devenea de nesuportat.

Prejudecata că apa reprezenta un pericol pentru sănătate era răspândită și în Anglia, în timpul secolului al XVIII-lea, crezându-se totodată că transpirația reprezenta modalitatea prin care corpul își păstra curățenia. Societatea era mult mai tolerantă față de mirosurile intime decât este astăzi, iar curățenia, așa cum era, avea mai mult de-a face cu înfățișarea decât cu igiena personală sau confortul. Astfel, deși oamenii se spălau pe mâini și pe față destul de regulat, rareori foloseau apa pentru curățarea subsuorilor, a picioarelor sau organelor genitale, dovedind și mai puțin entuziasm față de îmbăiere. Nu mai devreme de 1801, un medic observa că „majoritatea populației londoneze masculine și multe dintre doamne, deși obișnuiți să-și spele mâinile și fața în fiecare zi, se îmbăiază numai o dată pe an". Săpunul a devenit de uz general abia în jurul lui 1824, când procesul Leblanc de prelucrare a sodei caustice a permis fabricarea săpunului la scară largă. Numai după acest moment, oamenii din Anglia, dar și pe continent, au început să recunoască virtuțile săpunului și ale apei, precum și importanța păstrării curățeniei. Dar, odată cu noile obiceiuri igienice ale europenilor, aceștia au învățat să le și adapteze dorințelor lor, iar în unele cazuri s-au întors la vechile practici pe care voiseră să le înlocuiască.

Una dintre cele mai timpurii încercări de a descoperi cât de des se spălau oamenii îi aparține lui Henry Mayhew, excelentul cronicar monden al Londrei victoriene, și datează din 1850. Mayhew a întrebat 66 de săraci dacă se spălau vreodată: 59 au răspuns că nu, doi au răspuns „uneori", încă doi „da", iar alți doi „da, în Tamisa"; ultimul dintre ei s-a dovedit a fi surd și debil mintal. O statistică ceva mai relevantă, realizată în 1950, a arătat că 20% dintre londonezi nu se îmbăiaseră „niciodată", parțial din cauză că în acea vreme doar o casă din trei avea încăpere de baie. Alte cercetări, întreprinse în 1978, au

arătat că cifra persoanelor care nu se spălaseră niciodată era de 3% și că 40% făceau baie sau duș în fiecare zi. Studii recente relevă că cifra corespunzătoare astăzi este de 60%. Aceste procente reflectă o creștere constantă a numărului celor care fac baie sau duș în Marea Britanie, ca și o atenție crescândă acordată igienei personale. Deși tendințe similare pot fi remarcate și în alte state europene, atitudinea oamenilor față de curățenie diferă radical de la o țară la alta.

Francezii, bunăoară, au o viziune foarte diferită asupra curățeniei decât, să zicem, nemții sau englezii. Un sondaj efectuat de Francoscopie, o companie de studii de piață, a arătat că un adult francez obișnuit folosește 4,2 bucăți de săpun pe an, ceea ce constituie cam jumătate din numărul consumat de cetățeanul britanic. Numai 19% dintre bărbații și 32% dintre femeile din Franța se spală în fiecare zi — în comparație cu cifra totală din Anglia, care este de 60% — și numai 5% își spală părul zilnic. Această neglijare a curățeniei personale este și mai pronunțată în cazul igienei orale, unde consumul de articole precum pasta și periuțele de dinți rămâne izbitor de scăzut. În conformitate cu un raport recent, realizat de Euromonitor, „în jur de 2,75 tuburi de pastă de dinți sunt consumate anual de fiecare locuitor al Franței, ceea ce permite, în medie, folosirea pastei o dată la trei zile; de asemenea, cetățeanul francez cumpără o periuță nouă o dată la șaptezeci de săptămâni". Afirmația merge mână-n mână cu descoperirea că mai mult de jumătate din populația Franței se duce la culcare fără să se fi spălat pe dinți.

Ce concluzie ar trebui să tragem de aici? E cazul, cum au pretins mulți cercetători, să afirmăm că francezii sunt murdari și urât mirositori, sau că au descoperit metode alternative de păstrare a igienei și a prospețimii? Răspunsul este că francezii nu sunt la fel de curați ca englezii sau, să zicem, nemții, pentru că fac mult mai rar baie sau duș, dar acest lucru este compensat de faptul că au alte moduri de a se lupta cu mirosurile neplăcute. Cercetări recente întreprinse de Taylor Nelson, o companie britanică de studii de piață, au arătat că în Franța se folosesc mult mai puține produse de curățare „ude" (cum ar fi săpunul, aditivii pentru baie, gelurile de duș și diferitele tipuri de șampon) decât în Germania, Italia sau Regatul Unit, dar că franțuzoaicele utilizează mai mult decât femeile din alte țări produse de curățare „uscate", cum ar fi soluțiile astringente, loțiunile, șervețelele și demachiantele. Statistica arată că, în vreme ce franțuzoaicele au recurs la alte metode de păstrare a igienei decât apa și săpunul, francezii nu au făcut-o. Prin urmare, *bărbații* din Franța nu sunt la fel de curați precum confrații lor din Germania, Italia și Anglia.

Această apetență pentru produsele de curățare „uscate" are o foarte lungă istorie în Franța. Când, în secolul al XVI-lea, s-a ajuns la concluzia că apa este un pericol pentru sănătate, oamenii au recurs la alte modalități de păstrare a igienei. O metodă o constituia înlocuirea veșmintelor care se îmbibaseră de transpirație și mirosuri neplăcute; alta presupunea frecarea pielii cu o bucată dintr-un material textil impregnat cu loțiuni parfumate. Aceste metode „uscate" au continuat să fie folosite până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când proprietățile de curățare ale apei au fost repuse în drepturi. Dar în vreme ce alți europeni experimentau apa și săpunul, francezii au continuat să se arate suspicioși față de apă,

considerând că le afecta pielea, ceea ce explică și de ce se îmbăiază mai rar decât ceilalți europeni, și de ce soluțiile astringente sunt atât de populare printre ei. Când folosește o loțiune de curățare a tenului, o franțuzoaică face mai mult decât să-și îndepărteze impuritățile de pe piele — ea reiterează o tradiție veche de câteva sute de ani.

Tolerarea murdăriei reprezintă celălalt aspect al igienei personale cu o îndelungată istorie în Franța. În centrul accepțiunii franceze despre corp se află noțiunea de *terrain* — ideea că trupul poate să se apere de microbi fără să fie susținut din afară, și deci un pic de necurățenie, în loc să dăuneze în vreun fel, fortifică de fapt constituția și protejează organismul de boli. Se pare că francezii au o atitudine mult mai naturală față de mizerie, văzând-o ca pe o stare firească, un lucru căruia trebuie să i se adapteze, mai degrabă decât ca pe ceva ce trebuie eliminat definitiv. Aceasta explică parțial de ce francezii cheltuiesc cu 50% mai mult decât italienii sau englezii de trei ori mai mult decât nemții pe produse destinate împrospătării pielii. și Piața franceză de cosmetice și produse pentru toaletă este cea mai mare din Europa. Majoritatea covârștioare a acestora o reprezintă produsele de îngrijire a pielii și parfumurile, mai degrabă decât cele pentru machiaj, cum ar fi rujul sau fardul de pleoape. Aceasta dovedește că pentru franțuzoaice e mult mai important să fie bine parfumate și să aibă o piele frumoasă decât să se machieze.

Nemțoaicele manifestă, de asemenea, o grijă deosebită pentru pielea lor, dar sunt mult mai puțin interesate de parfumuri sau machiaj. Pentru ele, ceea ce contează este înfățișarea naturală, tinerească, și de aceea sunt mari

consumatoare de cremă de corp. Se dau în vânt după cremele antirid, folosite de aproape o treime din populația feminină. Bărbații din Germania întrebuințează și ei creme de față și loțiuni, în parte datorită îngâmfării lor genuine. Cercetările au arătat că există de asemenea diferențe între nemții din Est și cei din Vest. De exemplu, cei din Vest se spală pe cap de două ori mai des decât esticii; tot ei folosesc de două ori mai mult gel de păr și cremă antirid. Numai în privința deodorantului nemții din Est îi depășesc pe cei din Vest, în special datorită faptului că acesta poate trece cu ușurință drept o variantă mai ieftină, dar eficientă, a parfumului.

În cazul britanicilor lucrurile stau cu totul altfel. În Anglia, femeile cheltuiesc mai mult pe machiaj și parfum decât pe produsele de îngrijire a pielii. Pentru englezoaica de nivel mediu contează să arate inteligentă și să miroasă atrăgător, chiar dacă acest lucru implică o sumă de artificii. Starea pielii nu e atât de importantă pentru englezoaice, întrucât climatul blând este favorabil acesteia, dar și pentru că ele sunt mult mai resemnate în fața ridurilor și a cutelor provocate de trecerea timpului. Un alt factor important pare să fie vechea asociere dintre îngrijirea pielii și medicație. În Regatul Unit, produsele de îngrijire a pielii sunt folosite mai degrabă pentru a remedia o afecțiune a acesteia decât în scopul protecției zilnice. În plus, majoritatea cremelor de față destinate bărbaților sunt medicamentoase, ceea ce explică de ce britanicii recurg în secret la cremele și loțiunile achiziționate de partenerele lor.

Într-un top al igienei, italienii sunt fruntași, iar spaniolii codași. Cei dintâi fac mai multe băi și dușuri decât francezii, nemții, britanicii sau spaniolii. Atât femei-

le, cât și bărbații din Italia sunt campioni la consumul de săpun și aditivi pentru baie, italiencele fiind și cele mai avide consumatoare de loțiuni de curățire. Produsele de îngrijire a pielii sunt de asemenea importante, în special cele pentru machiajul dedicat ochilor, în timp ce vânzările de parfum sunt scăzute — posibil pentru că italienii se spală mai des. Datele privind piața parfumurilor arată destul de surprinzător, căci 90% dintre vânzări vizează apa de toaletă, cifrele fiind mult mai mari la produsele bărbătești decât la cele de damă.

Cazul spaniolilor este la polul opus față de cel al italienilor, întrucât ei arată puțin interes față de băi și dușuri — în schimb, sunt mari consumatori de parfumuri. Acestea sunt folosite în cantități uriașe, de bărbați și femei în egală măsură, iar copiii le aplică și ei cu generozitate. Se estimează că 60% dintre bărbați folosesc în mod regulat un parfum — de obicei, o apă de colonie —, în vreme ce copiii sunt crescuți realmente cu el. Înmuierea acestora în parfum ar putea părea ciudată, dar trebuie să ne amintim că, în Spania, copiii sunt socotiți doar niște mici adulți. Ca și părinții lor, ei sunt mereu în prim-plan și de aceea trebuie să miroasă bine.

La volan

Odată suiți la volan, oamenii se metamorfozează uneori în chip uimitor. Cu toții am asistat la o astfel de transformare; un prieten se oferă să ne ducă acasă, ca imediat mai apoi să își destăinuie o fațetă pe care nu i-o cunoscusem niciodată. Acum este cel mai de treabă și mai atent om posibil, ca în secunda următoare să ia cu asalt șoseaua, făcând slalom printre mașini, înjurându-i pe ceilalți șoferi și, în general, comportându-se ca posedat de un demon auto.

Ce e cu mașinile de scot la iveală această latură a oamenilor și îi transformă în adevărați kamikaze ai șoselelor? Nu cumva, după cum afirmă numeroși psihologi, condusul automobilului este o experiență ce provoacă anxietate, iar acest lucru îi face pe oameni nerăbdători și nervoși? Sau are de-a face cu simbolismul inerent al automobilului ori cu impulsurile atavice pe care le trezește în oameni? Psihologii s-au ocupat multă vreme de investigarea unor aspecte precum timpii de reacție, acuitatea vizuală sau estimarea vitezei, în speranța că o mai profundă înțelegere a îndemânării la volan va ajuta la

elucidarea cauzelor accidentelor. Tinerii, se pare, au din plin aceste calități. Faptul că ei sunt implicați în accidente mai mult decât orice alt segment al populației arată că lipsa îndemânării la volan nu reprezintă explicația principală pentru producere lor. Motivul pentru care oamenii își pun viața în pericol are mai mult de-a face cu posibilitățile de exprimare personală pe care le oferă o mașină, precum și cu exteriorizarea fanteziei proprii.

Lucrul cu adevărat unic pe care ni-l oferă automobilul constă în faptul că ne mărește capacitatea de a influența într-un fel lumea, făcându-ne mai puternici și mai rapizi și invitându-ne să intrăm în competiție cu ceilalți șoferi. În același timp, el ne creează iluzia că abilitatea noastră de a întrece alte autoturisme se datorează mai degrabă capacităților proprii decât celor ale mașinii. Viteza și riscul sunt de asemenea indicii importante în înțelegerea șoferilor, nu numai pentru că aceste senzații sunt plăcute, ci și pentru că ele învăluie șofatul într-un nimb de irealitate, astfel încât conducătorii auto ajung să creadă că își pot controla în întregime destinul, scăpând din vedere adevăratele pericole ale străzii. Faptul că ne aflăm într-o mașină ne conferă o senzație a inviolabilității, sentimentul că suntem protejați de lumea exterioară, că ceilalți nu ne pot atinge. Acesta este unul dintre motivele pentru care oamenii ajung să se înjure unii pe alții din adăpostul propriei mașini și care îi împing la depersonalizarea celorlalți șoferi cu atâta ușurință, privindu-i mai degrabă ca pe simpli ocupanți ai automobilului decât ca pe niște individualități în sine.

Modul în care șofăm spune multe despre cine suntem cu adevărat. Stilul de a conduce este, prin urmare, un soi de test cu turnesol, scoțând la iveală acea latură a personalității umane care rămâne în mod normal ascunsă. Același lucru se întâmplă și în cazul națiunilor, nu numai pentru că oamenii conduc diferit de la o țară la alta, ci și pentru că stilul lor de șofat revelează despre ei unele lucruri care nu sunt vizibile în alte situații. Să luăm cazul grecilor, care au trecut mereu drept niște ființe politicoase și atente — în niciun caz genul de oameni competitivi sau dispuși să-și asume riscuri inutile. Această imagine a grecilor nu primește prea multă susținere din partea statisticilor referitoare la accidente, care arată că, raportat la distanțele parcurse, numărul morților pe șoselele grecești este mai mare decât în orice altă țară europeană. Imediat după Grecia urmează Portugalia și Spania, care ating anual cifra de 9 000 de morți în accidente auto. Franța, cu ceva mai puțini, se află pe locul patru, în timp ce Marea Britanie, cu 4 500, încheie clasamentul.

Multă vreme s-a crezut că accidentele mortale de pe șoselele europene s-ar putea datora drumurilor proaste, semnelor de circulație neclare, precum și calității inferioare a mașinilor. S-a sugerat, de exemplu, că statistica neagră a Greciei are drept cauză taxele de import prohibitive, care îi determină pe oameni să conducă mașini ce ar fi trebuit de mult aruncate la lada de gunoi. În ultima vreme însă, a devenit evident că, deși factorii de mediu joacă un rol important, nu ei sunt cauza accidentelor, adevăratul vinovat fiind omul de la volan.

Cei care călătoresc în Grecia, Italia și Spania sunt uimiți să descopere cât de puțin respect arată localnicii regulilor de circulație. Șoferii din aceste țări ignoră deseori culorile semaforului, trecând pe roșu la intersecții. Toată lumea știe că, atunci când se trece dintr-o direcție

în alta, există o întârziere între aprinderea culorilor roșu și verde ale semaforului, iar aceasta oferă un interval de câteva secunde în care se poate ajunge în siguranță pe partea cealaltă, presupunând, desigur, că nimeni din direcția opusă nu se hotărăște să pornească înainte de apariția verdelui. Obiceiul de a ignora culorile semaforului degenerează adesea în accidente, nu între mașini ce merg în direcții opuse, ci între cele care se-ndreaptă în aceeași direcție. Pentru că obiceiul de a ignora semaforul a devenit o normă, te aștepți ca toți ceilalți să se conformeze. De aceea, dacă un automobil oprește brusc atunci când semaforul arată roșu, e foarte posibil ca în spatele lui să se producă o coliziune în lanț.

Șoferii britanici sunt foarte diferiți. În general, ei nu obișnuiesc să ignore semaforul, așteptând culoarea verde pentru a porni. De fapt, nu e deloc neobișnuit să întâlnești în Anglia șoferi care așteaptă răbdători să se facă verde, chiar dacă e miezul nopții și nu se zărește nicio mașină pe o rază de câțiva kilometri. Pentru italieni și spanioli, ca să nu mai vorbim de francezi, acest gen de comportament apare ca fiind mai mult decât ciudat — la așa ceva ne-am putea aștepta de la câinele lui Pavlov, nu de la o ființă umană. Un șofer italian se comportă cu totul asemenea într-o astfel de situație. Dacă nu sunt mașini în jur și nu există posibilitatea de a fi observat, acesta va ignora pur și simplu culoarea roșie și își va continua drumul. În ceea ce-l privește, el consideră că trebuie să respecte culorile semaforului numai când împrejur se află și alte mașini sau un echipaj al poliției. Există însă unele orașe italiene, cum ar fi Napoli, unde șoferii par să nu se sinchisească nici de regulile de circulație, nici de prezența altor mașini și nici măcar de poliție.

Îmi amintesc un episod de acum câțiva ani, când mă aflam în Italia cu un grup de prieteni englezi și mergeam cu automobilul printr-un oraș de pe coasta Adriaticii, căutând un restaurant. Într-un final am zărit un polițist, așa că am oprit să-l întrebăm încotro s-o luăm. Polițistul a hotărât ca, în loc să ne explice doar, să ne conducă el însuși la restaurant, așa că m-am mutat eu pe locul din spate, el s-a așezat în dreapta șoferului și am pornit. La capătul străzii, am oprit la semafor. În acel moment, polițistul s-a întors către șofer, și-a scos ochelarii marca Ray-ban și, profund mirat, l-a întrebat ce face. Șoferul a arătat spre semaforul care arăta roșu. Polițistul l-a concediat cu un gest, și-a pus din nou ochelarii și a zis: „Prostii! Dacă toată lumea s-ar purta astfel, traficul ar fi paralizat. Dă-i drumul! *Avanti*!"

Atitudinea italienilor în privința regulilor de circulație este foarte diferită de cea a britanicilor. Aceasta nu înseamnă că britanicii respectă cu religiozitate legea, pentru că nu o fac. De exemplu, ei parchează bucuroși peste linia galbenă dublă, nu sunt împotriva vitezei pe autostradă, și totuși se supun regulilor de circulație într-un mod care-i face pe italieni să pară niște anarhiști. Cei din urmă privesc normele de circulație ca pe niște ghiduri destul de flexibile, pe care își pot permite să le ignore, atâta timp cât nu intervine poliția și nimeni nu este rănit.

În țări ca Spania și Italia, problema parcărilor a luat proporții considerabile, mașinile fiind lăsate în stații de autobuz sau de taxi, pe trotuar, uneori chiar pe străzile principale. Aceste deficiențe sunt parțial rezultatul proastelor servicii de parcare, dar există și un element al ostentației în dorința de a-ți opri mașina undeva unde să poată fi văzută și admirată, asta ca să nu mai vorbim de

satisfacția de a o lăsa într-o zonă interzisă. Până la urmă, nu e decât un alt mod de a le râde în nas autorităților. Francezii se luptă cu această problemă de ani de zile, și nu e deloc neobișnuit ca unele zone ale Parisului să fie cu totul blocate de mașinile parcate. Pentru a reduce fenomenul de *stationnement sauvage*, autoritățile locale au decis crearea câtorva „artere roșii" în Paris, unde e interzisă chiar și staționarea. La început, oamenii s-au opus cu vehemență acestor *axes rouges*, dar protestele s-au stins curând și acum traficul se desfășoară cu ușurință.

Modul în care oamenii reacționează în blocajele de circulație variază enorm de la o țară la alta. Britanicii, bunăoară, sunt obișnuiți cu blocajele rutiere de Bank Holiday[2] sau cu mersul bară la bară din zonele rurale. Spre deosebire, să zicem, de italieni, care claxonează în neștire ori de câte ori circulația se blochează, britanicii tind să fie mai degrabă flegmatici și meditativi în fața perspectivei de a sta câteva ore prinși în trafic. Nemții au o atitudine similară când vine vorba de blocaje, deși cercetări recente, realizate de un institut din Hamburg, arată că surprinzător de mulți șoferi se dovedesc atrași de experiență. Cercetătorii au descoperit însă că majoritatea șoferilor detestă să fie prinși într-un blocaj, sau un *Stau*, cum este numit în Germania. Aceștia au relevat că există unele semne ale „febrei *Stau*", cu simptome precum anxietatea, agresivitatea și senzația de disconfort. Pe de altă parte, s-a descoperit că unul din cinci șoferi a trecut prin ceea ce se numește „pofta *Stau*" — adică a simțit plăcere la gândul că era prins în blocaj. Unii au spus că le place sentimentul de camaraderie trezit de

[2] Zi în care nu se lucrează în nici o bancă englezească.

captivitatea în trafic, alții au afirmat că le oferea un sentiment pervers al izbânzii faptul că reușiseră să depășească experiența de coșmar.

Unul dintre calvarurile prin care trebuie să treacă toți șoferii îl presupune părăsirea unei străzi mărginașe și integrarea într-un bulevard aglomerat. În Marea Britanie nu e un lucru neobișnuit ca mașinile aflate pe bulevard să le facă loc celor care vin de pe o stradă laterală, semnalând faptul fie prin aprinderea și stingerea farurilor, fie prin lăsarea unui spațiu liber. Pe de altă parte, în țări ca Spania, Italia și Grecia, unei mașini care încearcă să iasă de pe o stradă laterală cu greu i se permite asta — doar dacă se întâmplă ca la volan să se afle o femeie atrăgătoare sau dacă șoferul reușește să-i facă semn unuia dintre cei aflați la volanul mașinilor deja înscrise pe bulevard. Altminteri, singurul mod în care poți pătrunde pe o stradă principală este înaintarea înceată, până când una dintre mașini este obligată să-ți facă loc. Același lucru se întâmplă și în cazul sensurilor giratorii. În țări ca Spania, Italia și Franța, șoferii se îmbulzesc să treacă, intrând și ieșind din trafic, făcând tot posibilul să înainteze, fără să-i intereseze efectele asupra celorlalți.

Aceste diferențe culturale în stilul de a șofa par să fie strâns legate de felul cum percepe individul obligațiile pe care le are față de semeni. Țările latine sunt renumite pentru „colectivismul" lor, ceea ce presupune că, dacă oamenii sunt cu totul devotați unui anumit grup de referință, nu prea le pasă ce se întâmplă cu cei aflați în afara acestuia. În mod obișnuit, grupul de referință înseamnă familia, în sens larg, inclusiv colegii de muncă, posibil și vecinii sau oamenii care locuiesc în aceeași localitate, dar cu siguranță nu include masa fără chip a oame-

nilor de pe stradă. Italianul mediu, de exemplu, are anumite obligații față de grupul său. Când se urcă în mașina personală însă, aceste obligații încetează să mai existe, pentru că ceilalți șoferi ies din sfera grupului său de referință, prin urmare nu trebuie să li se arate aceeași grijă sau considerație. Britanicii, pe de altă parte, nu sunt atât de atașați de ideea de grup, iar obligațiile individului nu sunt delimitate în egală măsură de apartenența la acesta. Ei sunt, de asemenea, motivați de dorința de a se înțelege cu ceilalți și de a le oferi șanse egale — având ceea ce Ralf Dahrendorf numea „virtuți sociale". Prin urmare, se dovedesc adesea la fel de amabili cu străinii cum sunt și cu cei apropiați, iar acest lucru devine și mai evident când „prețul" de a fi politicos nu este mare, ca atunci când un automobilist îi face loc altuia în trafic. Trebuie menționat, totuși, că acest comportament plin de curtoazie al englezilor tinde să rămână de domeniul trecutului. Există locuri, cum ar fi în orașe, unde a încetat de mult să se manifeste și unde, din punct de vedere al politeții, ai putea să spui că ești undeva în Paris, Madrid sau Roma. Rămâne de văzut dacă dispariția treptată a manierelor la volan este caracteristică vieții citadine sau tinde să cuprindă toate zonele.

Italienii, cum am văzut, ca și francezii sau spaniolii, par să aibă o atitudine mai degrabă anarhistă față de autorități, iar acest lucru are un efect puternic, pe de o parte, asupra modului în care șofează și, pe de alta, asupra relațiilor cu ceilalți automobiliști. În Italia și Spania, această atitudine anarhistă se combină cu o grijă imediată față de cele ce se întâmplă în momentul respectiv, și nu față de consecințele pe termen lung pe care le-ar putea avea acțiunile cuiva. Spaniolii sunt fascinați în mod straniu de

tema morții, fapt ce pare să-i fi obișnuit cu pericolele volanului. Această fascinație este cu siguranță străveche. Ea precedă acele autodafeuri ale Inchiziției, în cadrul cărora mii de eretici erau arși pe rug, și este cu siguranță la fel de veche precum ritualul luptei cu taurii, care celebrează moartea. Acum câțiva ani, poliția spaniolă a început să se îngrijoreze de numărul mare al tinerilor care sfârșeau aruncați din automobile sau loviți de ele. A reieșit de aici că, plictisindu-se, tinerii inventaseră noi metode de a muri într-un accident de mașină. O astfel de modalitate o constituia echilibristica între ferestrele a două mașini, în vreme ce rulau cu viteză pe autostradă — șmecherie care nu mergea întotdeauna. O altă cascadorie mortală, de obicei realizată în urma unui pariu, presupunea ca un tânăr să se așeze în mijlocul drumului, legat la ochi, astfel încât mașinile care veneau de după colț să fie nevoite să schimbe banda în ultima clipă pentru a-l evita.

Una dintre marile atracții exercitate de automobil o reprezintă oportunitatea de autoexprimare pe care o oferă. Automobiliștii sunt capabili să-și folosească mașinile nu numai pentru a-și controla sau modifica dispoziția, dar și pentru a-și consolida respectul față de propria persoană și a proiecta în exterior imaginea de sine dorită. De asemenea, ei vor să lase impresia de competență și control. În unele țări, aceasta implică și abilitatea de a-ți asuma riscuri sau promptitudinea cu care ești dispus să răspunzi competițiilor din trafic. Francezii, de exemplu, nu suportă să fie depășiți de alte mașini, reacționând uneori cu violență dacă totuși se întâmplă. Obiectivul lor, spune Richard Bernstein, „este s-o ia înainte, să fie primii, dar s-o facă în mod inteligent, punând accentul pe viteză și îndemânare, acestea fiind calitățile

specifice celor mai puțin înzestrați fizic". În Franța, dar și în alte țări, ca Italia, Spania și Grecia, șofatul a devenit un test de caracter, iar în cazul conducătorilor auto de sex masculin, o măsură a bărbăției lor. De aceea sunt tot mai agresivi și oportuniști, mereu gata să urle unii la alții, să gesticuleze și să claxoneze.

Acum câțiva ani, Joseph Forgas, psiholog australian, a realizat un studiu fascinant în legătură cu obiceiul de a claxona, în țări ca Germania, Franța, Spania și Italia. Având lipit pe mașină un autocolant cu însemnele Australiei sau Germaniei, acesta împreună cu soția au oprit la semafor, iar la culoarea verde au rămas pe loc, cronometrând cât a durat până ce șoferii au început să claxoneze. Au descoperit astfel diferențe izbitoare între conducătorii auto din cele patru țări. Nemții s-au dovedit a fi cei mai răbdători, așteptând vreme de șapte secunde și jumătate până când au început să claxoneze. Deloc surprinzător, italienii s-au dovedit cei mai nerăbdători. În medie, nu au așteptat mai mult de patru secunde. Francezii și spaniolii s-au situat între cele două extreme. Interesant la aceste rezultate este că Franța, Spania și Italia s-au dovedit foarte diferite de Germania, șoferii din cele trei țări afișând o atitudine în mod evident macho.

Singurul aspect macho al nemților la volan este vitezomania, refuzul de a se supune limitelor de viteză pe *Autobahnen*. Sloganurile automobiliste vorbesc încă despre *freie Fahrt für freie Bürger* — drumuri libere pentru oameni liberi —, iar șoferii continuă să considere autostrăzile adevărate piste de încercare, gonind pe ele cu viteză amețitoare și semnalizând cu farurile pentru a-și croi drum. De la căderea Zidului Berlinului, adevărate hoarde de Trabanturi sforăitoare din Est și-au făcut apariția pe *Autobahnen*, stând în calea rapidelor Mercedesuri și BMW-uri, crescând astfel și mai mult numărul accidentelor.

Șofatul în viteză reprezintă o sursă de distracție pentru mulți oameni, în parte pentru că le oferă anumite senzații tari, dar și pentru că le conferă iluzia că își pot controla propriul destin, permițându-le să experimenteze astfel emoția asumării unor riscuri. Automobiliștii care conduc cu viteză mare au tendința de a lua decizii pe baza unor considerații subiective privind mașina și propriile lor abilități. Problema acestui tip de raționament este că ignoră în totalitate rolul deținut de ceilalți șoferi, fiind totodată inexact, întrucât cei aflați la volan au tendința de a se supraevalua. Ei știu că se petrec accidente, dar au convingerea secretă că lor nu o să li se întâmple niciodată. Este cazul sindromului „nu și mie", credința fiecăruia că este intangibil sau că se poate sustrage, la o adică, unei situații nefaste.

Acest lucru devine evident când vine vorba de centura de siguranță. În majoritatea țărilor europene e obligatoriu să porți centura. Legea, oricum, nu poate garanta că faptul se și întâmplă, iar în țări ca Spania și Italia un mare număr de șoferi continuă să respingă purtarea ei. Ca o scuză, aceștia susțin că este periculoasă sau inconfortabilă. Deseori afirmă că le subminează sentimentul intangibilității, iar în cazul bărbaților, identitatea lor macho. Nu cu multă vreme în urmă, magazinele italienești vindeau tricouri pe care fusese imprimată imaginea foarte realistă a unei centuri de siguranță. Puteai să porți un astfel de tricou și să conduci kilometri întregi fără să trezești suspiciunea poliției. Ce s-ar fi întâmplat cu tricoul dacă ar fi avut loc o ciocnire frontală — asta e cu totul altceva.

Înjurăturile

Majoritatea limbilor prezintă două dimensiuni: un vocabular comun, constând din cuvinte acceptabile și inofensive, și un iad al obscenităților, al înjurăturilor, al blestemelor. Aceste elemente injurioase ale limbii au inițial un caracter inofensiv și, îndată ce și-au epuizat capacitatea de a șoca, se reîntorc în lexiconul cuvintelor obișnuite, neagresive. Limbile europene diferă enorm între ele, nu numai din punct de vedere al numărului real al expresiilor colocviale, dar și în ceea ce privește tipurile de injurii existente și frecvența cu care oamenii le folosesc. În trecut, acestea constau în special din imprecații, în timp ce astăzi accentul cade mai mult pe înjurături și invective. „Istoria incipientă a înjurăturilor", spune Geoffrey Hughes, „arată că oamenii obișnuiau să blesteme *apropo* de ceva sau *la adresa* a ceva, și nu *pe* cineva anume".

Grecii antici, de pildă, blestemau de zei — bărbații, de zei masculini precum Zeus și Marte, iar femeile, de zeițe ca Minerva, Junona și Venus. Dar grecii nu se limitau la acest tip. Înjurau și de usturoi, praz sau ceapă, iar

Socrate este celebru pentru că a invocat în blesteme câinele, gâsca sau platanul. S-au formulat diverse teorii în încercarea de a explica aceste excentricități, existând chiar supoziția că reprezentau niște jocuri de cuvinte sau referințe mascate la anumiți zei, mai ales în cazul lui Socrate, care nu credea în zei. Acum este un fapt general acceptat că motivul principal pentru care erau folosite se rezuma la distracție. Ionienii blestemau: „Pe varză!", probabil pentru că ei considerau varza un antidot eficace împotriva mahmurelii. Acest obicei al blestemelor legate de vegetale se regăsește și în Italia, unde oamenii recurg la astfel de pretinse imprecații, cum ar fi *pasta-fazula*, adică macaroane și fasole.

Romanii blestemau și ei de zei, în general bărbații invocându-i pe cei masculini, iar femeile pe zeițe. Bărbații, și niciodată femeile, blestemau pe Hercule, iar copiilor li se permitea și lor s-o facă, dar în afara zidurilor locuinței. Ashley Montagu ne spune că „în interiorul casei puteai blestema cu *Di Doni*! sau *Per dios immortales*! Dar niciodată nu-l puteai pomeni pe Hercule. Interdicția, oricum, se aplica numai între cei patru pereți ai casei și în curte; pe stradă, copiii erau liberi să spună ce voiau". Romanii aveau, de asemenea, o gamă de blesteme și imprecații destul de colorate, una dintre cele mai faimoase fiind *Damnosa canicula*, însemnând „câinele naibii", care în Franța s-a transformat în *Sacré chien*. Potrivit lui Montagu, această înjurătură s-a născut pe vremea romanilor ca expresie a frustrării și dezamăgirii, fiind folosită de jucătorii care avuseseră o mână proastă la zaruri — *canicula* sau *canis* referindu-se la o anumită aruncare numită „câine". Expresia în sine nu era un blestem anti-canin, deși derivatele sale străine au căpătat o astfel de nuanță.

Blestemele au făcut mereu apel la ființele supranaturale, ca patroni sau martori, iar în unele cazuri chiar ca acuzați, dacă blestemul nu se împlinea. În tradiția creștină, Dumnezeu, Iisus, Fecioara Maria, raiul și sfinții erau cu toții invocați în expresii de genul „rănile Domnului", „sângele Domnului", „sfânta cruce". Toate aceste blesteme implică profanul, fiind astfel diferite de injuriile blasfemiatoare sau înjurături, prin care este calomniat supranaturalul. Atât statul, cât și Biserica au încercat să-i oprească pe oameni de la folosirea blestemelor profanatoare, dar întotdeauna fără succes. În Anglia, cenzura lingvistică a intrat în funcțiune abia după domnia Elisabetei I, în parte și datorită faptului că regina era o liberală în privința limbajului, dar și pentru că nu se codea ea însăși să înjure. Se spune că rareori se abținea s-o facă, mai ales dacă găsea o înjurătură adecvată, preferata ei fiind „rănile Domnului".

Dezaprobarea clerului și cenzura nu au reușit să elimine blestemele profanatoare, dar au izbutit să încurajeze „blestemele eufemistice" — adică modificate în așa fel încât identitatea lor reală să fie ascunsă. În prima parte a secolului al XVII-lea, *God's wounds* a devenit *zounds*, *God's truth* s-a transformat în *struth* sau *strewth*, iar expresia *God's nails* a fost contrasă în *snails*[3]. În timp, forma *Jesus* a fost prescurtată, devenind *Jeeze*, iar *Christ* s-a transformat în *Cripes*[4] și *Crikey*[5], iar *Jesus Christ* a devenit

3 Joc de cuvinte intraductibil. Prima expresie, „rănile Domnului" a fost contrasă în interjecția *zounds*, folosită și astăzi pentru a exprima surpriza sau indignarea. Expresia „adevărul Domnului" a fost contrasă și ea într-un cuvânt intraductibil, care îi păstrează înțelesul, iar cea din urmă, „cuiele Domnului", într-un cuvânt care înseamnă, cu totul accidental, „melci".

4 Interjecție folosită pentru a exprima supărarea sau furia.

5 Eufemism pentru Iisus.

Jeepers Creepers sau chiar *Jiminy Cricket*[6]. Chiar și invocările diavolului au fost deghizate, sub forme ca *Deuce*[7] și *Dickens*[8]. Multe expresii larg răspândite sunt de fapt înjurături eufemizate cu origine profană. Cine și-ar imagina, de exemplu, că forme precum *Gosh* sau *Golly* provin din *God*, că *Dickens* reprezenta o invocare diabolică sau că *Geewhizz* era o referire la *Jesus Christ*?

În plus față de blestemele care îl invocau pe Dumnezeu mai sunt și altele în care oamenii cer să fie pedepsiți dacă nu vor fi în stare să se țină de cuvânt. Blesteme ca „să mă trăsnească" sau „praful să se aleagă de mine" sunt deseori atașate unor declarații, implicând faptul că persoana este dispusă să moară dacă nu spune adevărul. Acestea sunt, prin urmare, „blestemele cu gaj", pentru că ele oferă viața unui om, sănătatea sau bunăstarea lui ca garanție că rostește adevărul. Blestemele de acest tip fac și ele subiectul abrevierilor. *Gorblimey*, de exemplu, este forma contrasă a lui *God blind me (if I lie!)*[9]

„Blestemele cu gaj" sunt o formă a autodamnării, pentru că cei care le rostesc se blestemă singuri, în caz că se dovedește că au mințit. Există, incidental, și „blesteme cu gaj" care implică blestemarea altuia, unde, de exemplu, respectivului i se menește o pedeapsă, de obicei stabilită de o oficialitate. Egiptenii cunoșteau acest tip de blestem. Potrivit lui Gershon Legman, „se obișnuia ca documentele oficiale ale egiptenilor, în timpul ultimelor dinastii, să fie întărite cu o frază stereotipă, acolo

6 Greierașul Jiminy.

7 Folosit pentru a exprima furia sau admonestarea, formă abreviată pentru „diavol".

8 Folosit pentru a exprima fie furia, fie confuzia.

9 „Jur pe ochii din cap (că nu mint)".

unde în zilele noastre s-ar afla ștampila notarului: «Cât despre cel care va nesocoti acestea, să fie siluit de un măgar». Hieroglifa care ilustrează blestemul face lucrurile de netăgăduit, înfățișând imaginile unor penisuri mari, în erecție".

Reputația englezilor în materie de înjurături datează de multă vreme. „N-am fost noi denumiți în limbajul vulgar al străinilor «cei care-njură»?", se întreba Daniel Defoe în 1712. Un secol mai târziu, în 1821, William Hazlitt afirma că „Englezii — trebuie să recunoaștem — sunt o nație mai degrabă spurcată la gură". Dar chiar și înainte de asta, în secolul al XVI-lea, soldații englezi erau cunoscuți francezilor drept *les Goddems*, întrucât foloseau fără sfială expresia: „Goddamn!" Cuvântul *damn* este foarte vechi, dar expresia *I don't give a damn*[10] este destul de nouă. Originile ei se găsesc în secolul trecut, când se crede că Ducele de Wellington a spus: „I don't give a two-penny dăm", unde *dăm* se referea la o monedă indiană. Se presupune că, în timp, *dăm* a devenit *damn* și astfel o altă înjurătură și-a făcut loc în lexic.

Reputația englezilor în materie de blesteme se datorează ușurinței cu care folosesc un limbaj vulgar și blasfemiator, precum și caracterului mai degrabă neobișnuit al unora dintre injuriile lor. În cartea sa despre înjurături, Geoffrey Hughes menționează unele teorii greșite — sau etimologii populare, cum li se mai spune — care au fost formulate pentru a explica originile diferitelor imprecații englezești. Există convingerea larg răspândită că, de exemplu, în engleză toate cuvintele obscene alcătuite din patru litere sunt de origine anglo-saxonă. Acest lucru

[10] „Nu dau doi bani".

este însă adevărat numai pentru *shit*, *turd*, *arse* și *fart*; *piss*[11] a fost adus probabil de normanzi, în vreme ce cuvinte ca *crap*, *cunt*, *fuck*[12] rămân un mister din punct de vedere etimologic. Există indicii că multe dintre aceste cuvinte erau inițial folosite în sens literal, fără a fi considerate rușinoase. De exemplu, în secolul al XIII-lea, Sherborne Lane din Londra era denumit Shitteborwelane, probabil pentru că oferea imaginea unei private. Alte cuvinte din patru litere apăreau de asemenea în nume de străzi din engleza medievală. Magpie Lane din Oxford era cunoscută drept Gropecuntlane la 1230 și în aceeași perioadă existau încă trei străzi cu nume similare în Londra, York, Wells și Northampton — probabil pentru că acolo se găseau bordelurile.

Un alt exemplu de etimologie populară îl reprezintă credința larg răspândită că *bloody*[13] venea din imprecația, „By Our Lady", care cuprindea o referire la Fecioara Maria. De fapt, există cel puțin șase teorii despre originile lui *bloody*, dintre care cea de mai sus este și cea mai puțin convingătoare. S-a sugerat, de pildă, că *bloody* ar veni din celticul *bloidhe*, al cărui sens ar fi acela de *rather*[14]. Aceasta ar explica cum de îi putea scrie Dean Swift unui amic din Londra, afirmând că era „bloody hot in Dublin"[15]. E mult mai posibil, însă, ca *bloody* să vină de la *blood*, un cuvânt folosit pentru a descrie turbulenta clasă superioară. Sintagma *bloody drunk*[16], de exem-

[11] Rahat, fecale, cur, pârț; pișat.
[12] Rahat, pizdă, coit.
[13] Nenorocit.
[14] Mai degrabă.
[15] Al naibii de cald la Dublin.
[16] Beat turtă.

plu, era folosită în secolul al XVII-lea și există o referință la *bluddily learned*[17] datând încă din 1606, fapt ce sugerează că termenul a apărut mai întâi în legătură cu aristocrația, devenind apoi un simplu amplificator lingvistic. De fapt, *bloody* a rămas un cuvânt respectabil și a continuat să fie folosit fără a ofensa până la mijlocul secolului al XVIII-lea, când a fost preluat de clasa muncitoare și transformat într-o înjurătură obișnuită. Termenul a fost privit ca o înjurătură comună în special datorită faptului că era asociat clasei de jos. Acest lucru nu i-a împiedicat însă și pe alții să-l întrebuințeze; în prima parte a secolului XX, George Bernard Shaw a estimat că „îl foloseau în mod obișnuit patru cincimi din populație, incluzând chiar oameni cu o educație înaltă".

Primul Război Mondial a ajutat la consolidarea lui *bloody* și la folosirea sa tot mai generalizată, în special în rândurile clasei muncitoare și țăranilor, până în punctul în care a început să fie rostit în mod liber în fiecare propoziție, iar uneori chiar în mijlocul cuvintelor, cu aceeași frecvență cu care erau folosite onomatopeele prin care se exprimă ezitarea — *um* și *er*. Repetarea obsesivă a lui *bloody* este surprinsă în gluma următoare, care circula în vremea respectivă. *Two Yorkshiremen were standing in front of an election poster. „What do they mean", asked one, „by: one man, one vote?" „Why", answered his companion, „it means: one bloody man, one bloody vote". To which the inquirer replied: „Then why the hell don't they bloody well say so?"*[18]

[17] Tobă de carte.

[18] „Doi cetățeni din Yorkshire stăteau în fața unui afiș electoral. „Ce vor să spună", întrebă unul, „cu asta: un om, un vot?" „Ei", îi răspunse celălalt, „înseamnă: un nenorocit de om, un nenorocit de vot". La care cel care pusese întrebarea răspunse: „Atunci de ce dracului n-au spus așa, nenorociților?"

După Primul Război Mondial, *bloody* a început să-și piardă forța de înjurătură, în mare parte pentru că fusese excesiv folosit, diminuându-și astfel capacitatea de a mai șoca. Acesta a fost contextul apariției lui *fuck*. Asupra lui *fuck* s-au formulat de asemenea teorii fanteziste, una din cele mai ciudate susținând că termenul este acronimul pentru „Fornicate Under Command of the King"[19], un edict regal care se presupune că fusese emis în vremea marii ciume. De fapt, se pare că termenul a apărut în jurul anului 1500, venind sau din germanul *ficken*, însemnând „a împunge", sau din *firk*, în engleza veche — „a primi" sau „a face". Toate limbile au cuvinte care să exprime actul sexual, dar numai engleza reușește să-l impună pe *fuck* drept înjurătură. Aici, *fuck* și derivatele sale funcționează ca insulte, amplificative, descriptive, cuvinte de respingere sau exclamații. Din punct de vedere gramatical, se poate comporta ca adjectiv, substantiv, adverb sau verb, ca în cazul automobilistului nervos care spune despre mașina sa: „The fucking fucker's fucking well fucked"[20].

Obiceiul englezesc de a folosi actul sexual ca bază pentru înjurături îi dezorientează pe ceilalți europeni. Psihiatrul olandez Renatus Hartogs a rostit următoarele, când a auzit un englez văietându-se că nu putea să „scoată nenorocita asta de roată"[21]: „Am fost uluit.

[19] Păcătuiți sub oblăduirea regelui.

[20] Joc de cuvinte, asemănător lui: „Capra crapă piatra-n patru..." etc., însă obscen.

[21] *Get this fucking wheel off.*

Pe vremea aceea eram destul de novice într-ale limbii engleze, așa că luam cam tot ce mi se spunea *ad litteram*, iar ideea unei roți implicate într-un act sexual m-a lăsat mut de uimire. În celelalte limbi pe care le vorbeam, germana, franceza și olandeza, e de neimaginat să asociezi activitatea sexuală cu niște lucruri neînsuflețite". Dar de ce folosesc englezii simbolistica actului sexual ca fundament al înjurăturilor și blestemelor lor? Răspunsul, potrivit lui Hartogs, s-ar afla în structura gramaticală a limbii și în faptul că, spre deosebire de toate celelalte limbi europene, în engleză nu există gen. Pentru a compensa acest deficit, vorbitorii de engleză implică lucruri neînsuflețite într-o serie nesfârșită de acte sexuale. Prin folosirea repetată a lui *fuck*, aceștia „transformă lipsa genului gramatical într-o veritabilă orgie lingvistică".

Prima oară când *fuck* a fost folosit la televiziune s-a întâmplat în 1965. Criticul dramatic Kenneth Tynan a reușit să strecoare cuvântul într-o dispută despre moralitatea reprezentării actului sexual pe scenă. „Mă îndoiesc de faptul că există mulți oameni pe lume pentru care cuvântul *fuck* să fie diabolic, revoltător sau cu totul interzis", a spus el. Cu toate acestea, Tynan subestimase serios puterea tabuurilor și numărul oamenilor care găseau cuvântul revoltător. În ziua următoare, ziarele gemeau de indignări de tot felul și referiri codificate la termenul pe care acesta îndrăznise să-l rostească. Scandalul a reprezentat, de fapt, ecoul a ceea ce se întâmplase cu o jumătate de secol mai devreme, când doamna Patrick Campbell apăruse în rolul Elizei Doolittle, în prima punere în scenă a *Pygmalion*-ului lui Shaw, și rostise acele vorbe nemuritoare: „Not bloody likely. I am going in a taxi"[22]. Un mare număr de oameni venise la spectacol, în prima seară, numai pentru a auzi cuvântul *bloody* răsunând într-un teatru. Shaw a fost atacat de la obraz pentru încălcarea tabuului și de atunci, ani de-a rândul, oamenii au folosit expresia „cuvântul lui Shaw" drept eufemism pentru *bloody*; acesta a fost deghizat de asemenea în termeni precum „ne-pygmalian". Numele lui Tynan a fost în mod similar folosit în expresii ca „shut the Tynan door"[23].

Tabuurile lingvistice create în jurul cuvintelor vulgare sau blasfemiatoare sunt extrem de puternice, dar nu durează la infinit. Nici măcar cele mai dure nu pot rezista la presiunile exercitate de evoluția limbii și, odată ce un cuvânt și-a pierdut încărcătura emoțională și capacitatea de a jigni, este în mod automat strămutat în rândurile cuvintelor inofensive, de unde a și venit inițial. *Bloody*, de exemplu, a reușit să scandalizeze oamenii de la mijlocul secolului al XVIII-lea până la sfârșitul Primului Război Mondial. În zilele noastre însă, puțini îl mai bagă în seamă. *Fuck* trece și el prin același ciclu. Și acesta a început ca un cuvânt inofensiv, servind mult și bine ca înjurătură. Dar momentul său de glorie cu siguranță a trecut. În secolul următor o va apuca probabil pe urmele lui *bloody* și un alt cuvânt îi va lua locul.

Înjurăturile sunt foarte asemănătoare cu eufemismele în măsura în care reflectă preocupările și grijile societății. Problemele pe care oamenii le camuflează în limbajul anodin al eufemismului reprezintă întotdeauna un bun indiciu pentru lucrurile cărora nu le pot face față în

[22] „Aproximativ, nici măcar pe-aproape. Merg cu taxiul" — cu nuanță obscenă la acea vreme.
[23] „Pe Tynan, închide ușa!"

mod direct, simțind nevoia să le ascundă îndărătul unor circumlocuțiuni. Înjurăturile sunt la fel de revelatorii, deoarece oferă un inventar al subiectelor tabuizate. Există multe motive pentru care oamenii le adoptă. Unul ar fi funcția eliberatoare a înjurăturii, care este și un mod de eliminare a tensiunii. Un alt motiv ar fi intenția de a le arăta celorlalți că nu suntem supuși niciunor convenții ale lumii simandicoase, că suntem „din gașcă". Dar mai există o forță motivațională în spatele folosirii înjurăturilor, și anume descărcarea anxietății generate de anumite probleme. Lucrurile care îi supără sau îi oprimă pe oameni ies deseori la iveală în înjurăturile și invectivele lor, aceștia având ocazia de a-și combate sursele anxietății cu ajutorul armelor lingvisticii. Lucrurile despre care oamenii înjură ne pot dezvălui, prin urmare, multe despre fricile și grijile lor.

De-a lungul istoriei, subiectele înjurăturilor s-au schimbat radical, de la cele religioase la teme mai actuale, în special legate de funcțiile organismului și de sex. Această tendință a urmat declinului treptat al credințelor religioase. Chiar și azi există diferențe bătătoare la ochi între practicile din țările protestante și cele din țările catolice. În timp ce protestanții își fundamentează imprecațiile pe sex și teme scatologice, catolicii se concentrează mai degrabă pe blasfemie și profanare. Aceasta este o trăsătură străveche în țările catolice. Se spune, de exemplu, că Dante însuși se îndeletnicea cu astfel de practici, condamnându-i în același timp pe blasfemiatori la cea de-a șaptea bolgie a iadului.

Italia este un exemplu elocvent de țară în care blasfemia și profanarea sunt ceva obișnuit. Lexicul imprecațiilor, extrem de complex în italiană, este în mod constant

îmbogățit cu noi înjurături, blesteme și afurisenii. Majoritatea blestemelor italienilor se referă la Fecioara Maria și la Dumnezeu, dar mai ales la acesta din urmă — de exemplu, *Dio buono!* („bunule Dumnezeu!") sau *Dio caro!* („dragă Doamne!"). Același lucru se întâmplă în cazul înjurăturilor cu caracter blasfemiator, unde Dumnezeu apare asociat cu un animal inferior, cum ar fi *porco Dio!* („porcul lui Dumnezeu!"), *Dio cane!* („câinele lui Dumnezeu) sau *Dio serpente!* („șarpele lui Dumnezeu!"). Unele imprecații încearcă să-și deghizeze conținutul blasfemiator, fie înlocuindu-l pe *Dio* cu *zio*, care înseamnă „unchi", fie contrăgând blestemul și atașându-i altceva la coadă, ca în *Dio can-arino!* („canarul lui Dumnezeu!"). Un alt mod de a dilua încărcătura blasfemiatoare a unei înjurături constă în „pierderea" acesteia printre alte cuvinte — de exemplu, *Dio scapà da lett senza scarpi!* („Domnul a scăpat din pat fără papuci!"). *Madonna* este prezentă, la rândul ei, în nenumărate înjurături ale italienilor: *Porca Madonna!* („porcul Fecioarei Maria!"), *Madonna troia!* („scroafa Fecioarei!) sau *Madonna puttana!* („curva Fecioarei!"). Cel mai interesant la înjurăturile italienești este însă numărul mic de profanări ale numelui lui Christos. Sunt puține dintre acestea — ca, de pildă, *Cristo!* sau *Corpo di Cristo!* —, dar blasfemii aproape că nu există, ceea ce presupune că Dumnezeu și Fecioara Maria sunt mai importanți pentru italieni decât Iisus. De fapt, ei par să-i acorde o atenție specială lui Iisus doar în ipostaza sa de prunc în brațele Fecioarei; din momentul în care părăsește sânul mamei sale, italienii par să-și piardă dintr-o dată interesul pentru el.

S-au făcut numeroase tentative de a-i determina pe italieni să nu mai înjure atât de mult. Biserica s-a impli-

cat în aceste eforturi, ca de altfel și statul. Ashley Montagu relatează că pe vremea lui Mussolini autoritățile locale au lansat o campanie prin care încercau să-i oprească pe italieni să mai înjure. Au apărut anunțuri în clădiri publice, în trenuri și autobuze, pledând pentru încetarea folosirii unui limbaj urât — *Non bestemmiare per l'onore d'Italia* („Nu înjura, în cinstea Italiei"). Campania s-a soldat cu un eșec lamentabil, neizbutind să convingă pe nimeni. Dacă a reușit ceva, atunci aceasta a fost să încurajeze și mai tare folosirea înjurăturilor, pe care oamenii le proferau la vederea anunțurilor.

Spaniolii sunt, de asemenea, blasfemiatori inveterați. *Hostia*, însemnând „Sfânta cuminecătură", este, cel mai probabil, înjurătura preferată, dar totodată una foarte blândă în comparație cu alte imprecații folosite de aceștia, cum ar fi *Me cago con Dios* („Fac ceva pe Dumnezeu") sau *Me cago en todos los santos* („Fac ceva pe toți sfinții"). Cuvintele obscene cum ar fi *coño* („pizdă") sau *cojones* („testicule") își au echivalente în alte limbi europene. Însă, înjurătura cea mai obișnuită printre spanioli este una care nu există în nicio altă limbă europeană: *Caramba*! Ciudat în legătură cu aceasta este că termenul nu are niciun sens, și nici spaniolii nu dau semne că i-ar interesa originile sale. De fapt, era numele de scenă al unei cântărețe de operă bufă, populară în secolul al XVIII-lea, dar cum a ajuns să fie folosit drept înjurătură rămâne un mare mister.

Trecutul spaniolilor este unul „glorios" în ceea ce privește înjurăturile. Invectivele lor au o natură emoțională și provocatoare. În plus față de expresiile obișnuite, ca *Jodete*! („Du-te-n... mă-tii!"), au și blesteme precum *Cago en* [illegible] („Fac ceva în laptele mă-tii!"), care do-

vedesc în mod clar o influență nord-africană. Gershon Legman a tras următoarea concluzie: „Obscenitatea este, în mod surprinzător, o adevărată artă spaniolă. Când vorbitorii de spaniolă vor să înjure, să blesteme, să se laude sau să exagereze, toate celelalte națiii ale lumii trebuie să-și țină gura ferecată și degetul mare înfipt în fund".

În pofida diferențelor dintre stilurile înjurăturilor la diverse popoare, există și unele asemănări izbitoare. În aproape toate vocabularele de acest gen ale țărilor europene se regăsesc animale. Câinele, de exemplu, este deseori implicat în insulte legate de părinți. *Son of a bitch* („fiu de cățea"), devine în franceză *fils d'une chienne*, în rusă *sukin sîn*, iar în germană *Hundesohn*. Porcii sunt legați de acuzațiile de necurățenie în toate injuriile europene, iar nemții au inventat câteva imprecații ce includ cuvântul *Schwein*. Ei au reușit chiar să-și hibridizeze propriile insulte cu înjurături ca *Schweinhund*, „porc de câine".

„Rahat" este un alt termen regăsit în toate limbile. Italienii, de exemplu, folosesc *stronzo* ca pe o insultă, în vreme ce englezii îl rostesc pe *shit* și pentru a-și exprima nemulțumirea. Cel mai elaborat mod de folosire a lui îl găsim fără îndoială în Germania, unde *Scheiss* și *Dreck* reprezintă piesa de rezistență a insultelor și obscenităților naționale. Francezii au *merde* și *chier*, care se traduc prin „rahat" sau „căcat". Ambele cuvinte sunt folosite în expresii legate de situații neplăcute, despre oameni care ne stau ca un ghimpe-n coastă sau sunt exagerat de norocoși. Pentru a complica și mai mult lucrurile, *merde* este întrebuințat și pentru a-i ura cuiva noroc. În mediile civilizate este cunoscut ca *les cinq lettres* — cuvântul din cinci litere —, dar nu e nici pe departe atât de jignitor ca echivalentul său englez. Nici nu conține vreo conotație

anală, prezentă în termeni ca *shit* sau *Scheiss*. Discutând sensurile lui *merde*, Renatus Hartogs ajunge la concluzia că „termenul nu implică nimic respingător. *Merde*, pentru francezi, este numai un rezumat dintr-o silabă al condiției umane. În funcție de context, poate însemna orice, de la o afirmare imparțială, aproape antiseptică a nemulțumirii până la un soi de incantație aducătoare de noroc. Nu are ce căuta în poveștile scabroase".

Chiar și atunci când societăți diferite își aleg același laitmotiv pentru înjurături, de obicei o fac venind din direcții foarte diverse. Acest fapt este evidențiat de modul în care „rahat" a fost asimilat de unele înjurături ce provin din diferite țări europene. Același lucru e valabil și pentru o injurie ca „porcule!". Pentru englezi, aceasta implică o lipsă de atenție față de igiena personală, în vreme ce, pentru ceilalți europeni, are foarte clar conotația impurității morale. Și mai evident, în tot cazul, este modul în care societățile își selectează subiectele pentru blesteme și înjurături. Aceste alegeri ne spun multe despre supozițiile pe care le fac, despre lucrurile pe care le consideră ofensatoare și despre sursele anxietății lor.

Fața

O trăsătură facială care a atras atenția tuturor este așa-numita „buză de sus țeapănă" a britanicilor. Ori de câte ori sunt aduși în discuție, mai mult ca sigur cineva o să folosească sintagma — fie în sens propriu, referitor la expresia ciudată a englezilor, fie la figurat, când se vorbește despre determinarea, stoicismul și controlul emoțional al acestora. Dar există oare și o dovadă care să arate că buza de sus a britanicilor este într-adevăr atât de rigidă pe cât se spune? Sau niște argumente solide pe baza cărora să se poată presupune că acele atribute asociate cu imobilitatea buzei superioare sunt mai răspândite la britanici decât la alte națiii?

Există câteva tipuri de dovezi care fac lumină în problema buzei țepene a britanicilor. Primul se referă la modul în care oamenii își mișcă buzele atunci când vorbesc, iar al doilea, la convențiile ce marchează râsul și zâmbetul. Mișcările gurii care însoțesc vorbirea limbii engleze sunt mult mai puțin dramatice decât în cazul altor limbi, ca franceza și germana. De fapt, e destul de ușor pentru

un englez ca, ținându-și buzele și fălcile perfect nemișcate, să reușească o imitație foarte credibilă a vorbirii lor obișnuite, în ciuda imobilității. Vorbitorilor de alte limbi acest truc li se pare mult mai greu de realizat.

Dată fiind această calitate aparte a limbii engleze, nu e deloc surprinzător că britanicii au dezvoltat un stil al „discursului înghețat" în care buzele rămân aproape nemișcate, iar deplasarea maxilarului este aproape imperceptibilă. Acest stil de discurs este, fără îndoială, o invenție a lor. Când călătorul francez Samuel Sorbière a vizitat Anglia, în 1663, a consemnat cât de bine li se potrivea această limbă localnicilor, pentru că „îi scutește de travaliul mișcării buzelor". Câțiva ani mai înainte, John Milton făcuse o observație similară în legătură cu faptul că britanicii își mișcă atât de puțin buzele, lucru pe care-l pusese pe seama vremii: „Căci noi, englezii, trăind mai la nord, iar aerul fiind mai rece, nu deschidem suficient de tare gura. Astfel, nu putem oferi limbii engleze eleganța unei limbi sudice; dar toate celelalte națiii observă că, deși avem tendința de a ne apropia foarte mult de cel căruia îi vorbim, totuși cuvintele noastre sunt parcă întoarse spre interior". Sociologul spaniol José Ortega y Gasset a făcut o observație asemănătoare la începutul secolului XX: „Pentru a învăța engleza, trebuie să începi prin a-ți împinge înainte maxilarul, aproape încleștând dinții și practic paralizându-ți buzele. Astfel englezii emit o serie de mici mieunături neplăcute, din care este făcută limba lor".

Cerințele de articulare din engleza vorbită au contribuit cu certitudine la imaginea britanicilor ca indivizi având buza superioară țeapănă. Un alt factor important îl reprezintă tradiția legată de zâmbet și râs pe care o

moștenesc. În timpul secolului al XVI-lea, de exemplu, a existat în anumite cercuri o aversiune clară față de râs. Acesta era considerat a fi o bădărănie, un semn al neseriozității și, prin urmare, trebuia evitat pe cât posibil. Zâmbetul era, de asemenea, supus unor convenții sociale, deși căzuseră cu toții de acord că un zâmbet amabil, folosit cu moderație, era un lucru acceptabil.

Mai existau și alte motive pentru această aversiune timpurie față de râs. În primul rând, membrii claselor superioare descoperiseră atracția dubioasă a melancoliei și se plimbau de colo-colo afișând o morgă gravă, o seriozitate înțeleaptă, arătându-se nefericiți. Melancolia era o adevărată modă în sfera emoțională, ceea ce se traduce probabil cel mai bine, în termenii contemporaneității, printr-o formă inofensivă, autoindusă a depresiei. „Maladia elisabetană" s-a bucurat de o enormă popularitate în secolul al XVI-lea și, cu toate că aceasta s-a mai diminuat în secolul următor, a influențat mimica feței britanicilor pentru o lungă perioadă de timp. Cultivarea unei expresii serioase, sumbre, era foarte în vogă. După spusele lui Grant McCracken, nobilii din vremea respectivă au încercat să își asume două atitudini ale expresiei faciale și a corpului — una era afabilitatea, cealaltă gravitatea, având rolul de a inculca afecțiunea și teama. Cu alte cuvinte, purtându-se într-un mod prietenos, dar distant, nobilul căuta să fie totodată plăcut, dar și respectat.

Deoarece cultivarea expresiei impasibile și serioase a continuat cu succes în secolul al XVIII-lea, mulți dintre străinii care au vizitat Anglia în acel timp au remarcat înfățișarea posacă și tristă a locuitorilor. Jean Paul Grosley, un francez care a sosit în Anglia în 1765, a făcut câteva comentarii legate de mina ursuză a englezilor. El a

pus-o pe seama consumului excesiv de carne de vită și de bere, a protestantismului și a smogului. Ca remediu împotriva înfățișării mohorâte le propunea un mai mare consum de vin franțuzesc.

În plus față de eticheta socială și melancolie, un alt factor îi descuraja pe britanici să zâmbească sau să râdă în secolul al XVI-lea, și anume dantura stricată. Când Paul Hentzner, un avocat neamț, a vizitat curtea reginei Elisabeta, în 1598, a remarcat că dinții acesteia erau destul de negri, defect pe care l-a pus pe seama consumului excesiv de zahăr. Un secol mai târziu, călătorul elvețian Beat-Louis de Murault, ne dezvăluie în jurnalele sale că nu fusese prea impresionat de frumusețea englezoaicelor: „Sunt delicate, dar nimic nu le animă chipurile încântătoare... Cel mai mare defect pe care îl găsesc la ele este că nu își îngrijesc dinții". Neglijându-și dantura, englezilor le era jenă să deschidă gura, continuând astfel să pară sănătoși și atrăgători, iar acest lucru i-a împiedicat fără îndoială să râdă sau să zâmbească cu toată gura. Cine știe, poate că zâmbetul reținut, cu buzele strânse, pe care îl regăsim în Anglia de azi este o moștenire a acelor vremuri.

Până în secolul al XVII-lea, râsul ținea de anormalitate, diformitate și bizarerie. Orășenii, dar și oamenii de la sate se întâlneau să facă haz batjocorindu-i pe cei care arătau sau se purtau în mod diferit ori pe cei care suferiseră vreo nenorocire și nu se mai puteau apăra. De-a lungul veacului al XVII-lea râsul s-a politizat, deplasându-se din sfera nenorocirilor, a criminalilor și încornoraților către nelegiuirile comise de cler, nobilime și politicieni. Râsul a devenit o armă subversivă. Era incontrolabil, și, cum aveau să descopere autoritățile în scurt timp, era imposibil să i se răspundă în aceeași manieră.

Acestea au reacționat cum au putut mai bine, limitând ocaziile în care se putea face satiră și impunând un nou stil comportamental, care excludea râsul sau îl reducea la minimum. Istoricul Keith Thomas afirmă că „glumele referitoare la euharistie au fost interzise în mod oficial până în 1547, în vreme ce glumele îndreptate împotriva clerului au fost prohibite printr-o dispoziție regală din 1509. Un decret din 1606 a interzis folosirea numelui lui Dumnezeu în scopuri dramatice, pe scenă". Concomitent cu aceste măsuri, s-au făcut încercări de a discredita râsul, fie prin prezentarea sa ca mod de petrecere a timpului specific mitocăniimii, fie drept ceva ce se hrănea din nefericirea altora.

Limitându-i raza de acțiune și dându-i o conotație negativă, societatea civilizată a reușit să preia controlul asupra forțelor anarhice asociate râsului și să impună o conduită mult mai sobră. Aceste întorsături de situație nu i-au afectat pe oamenii obișnuiți, cel puțin nu la început, deși au influențat o mare parte din notabilitățile vremii, printre care Jonathan Swift și Alexander Pope. După cum afirmă Samuel Johnson, Swift „rezista cu stoicism nevoii de a râde", iar pe Pope „nimic nu-l putea face să râdă; nici o glumă a lui sau a celorlalți nu-l incita într-atât încât să-i provoace vreun zâmbet". Alți autori și-au manifestat repulsia față de obiceiul râsului. William Congreve, de exemplu, decreta: „Nu există nimic mai nepotrivit pentru un om de calitate decât să râdă. Aceasta este o exprimare atât de vulgară a pasiunii!" Într-o scrisoare adresată fiului său, Contele de Chesterfield scria: „Vorbindu-ți despre râs, trebuie să te avertizez în privința lui. Râsetele dese și zgomotoase sunt caracteristica prostiei și a lipsei de educație, reprezintă modul în care gloata

își exprimă bucuria ei prostească. Vulgul numește asta voie bună. Nu găsesc niciun alt semn mai clar al mărginirii și al proastei creșteri decât râsul". De asemenea, Chesterfield se lăuda fiului său: „Sunt convins că, de când mă aflu în deplinătatea facultăților mele mintale, nimeni nu m-a auzit vreodată râzând".

Existau și alte motive pentru care societatea civilizată avea o asemenea aversiune față de râs în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Mai întâi, el trecea drept un mod de petrecere a timpului destinat mulțimii și, prin urmare, trebuia evitat. În al doilea rând, era contagios și presupunea o lipsă de respect periculoasă; a fost nevoie, prin urmare, să fie restricționat și discreditat. Într-un final, râsul a fost respins, intenția sa în acea vreme fiind cu totul alta decât astăzi.

Oamenii râd din diverse motive, dar cele mai obișnuite sunt „distracția" și „zeflemeaua"; în general, fie râdem *cu* cei a căror companie ne place, fie râdem *de* cei care ni se par ridicoli. Dacă am clasifica ocaziile în care oamenii râd în zilele noastre, am descoperi că în majoritatea cazurilor vorbim despre „râsul-ca-distracție" și în mult mai puține situații despre cel ironic. Oricum, dacă am fi realizat același studiu în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, am fi descoperit că balanța înclina mult mai pronunțat în favoarea râsului zeflemitor. După Sir Francis Bacon, de pildă, sursa majoră a râsului în secolul al XVII-lea era „diformitatea", iar după Thomas Hobbes, „infirmitatea". Hobbes trage concluzia că „pasiunea pentru râs nu este decât glorie trecătoare, născută dintr-o conștiință neașteptată a unei anumite eminențe proprii, în comparație cu infirmitatea celorlalți sau chiar cu a noastră, din trecut".

Din asemenea relatări, precum și din altele reiese că oamenii râdeau în acea vreme ca să se distreze bătându-și joc de ceilalți. Aceasta fiind situația, este de înțeles de ce nobili ca Chesterfield sau Congreve blamau râsul și recomandau evitarea sa. Nu era tocmai caritabil să râzi de cei care nu erau responsabili de propria lor nenorocire.

Imaginea englezului rece și impasibil a apărut în repetate rânduri în scrierile călătorilor. La începutul secolului XX, Karl von Hardenburg a semnalat că „englezul are toate calitățile unui vătrai, mai puțin căldura ocazională a acestuia", în vreme ce, mai târziu, scriitorul Karel Capek afirma că englezul se distrează, dar numai cu „o expresie de maximă solemnitate și duritate". Autorul olandez George Renier a făcut și el o observație asemănătoare: „Oh, aceste figuri imobile ale unei rase flegmatice!... Străinul vede numai puzzle-ul infinit al feței englezului, care păzește secretul sufletului precum un sfinx templul în care au loc ritualuri misterioase". Și astăzi, descrierile făcute de străini englezilor pot fi depreciative, dar ele nu mai fac referire la melancolie sau solemnitate. Motivul este că mimica feței acestora s-a modificat radical în ultimii cincizeci de ani, devenind mult mai asemănătoare cu a celor de pe continent. În ciuda acestor schimbări, există totuși anumite elemente ținând de expresia facială care continuă să-i particularizeze pe englezi.

De exemplu, când zâmbesc, colțurile gurii lor descriu o linie orizontală, și nu o curbă. Aceasta le dă străinilor impresia că britanicii sunt rezervați sau că se controlează din punct de vedere emoțional. Este și unul dintre motivele pentru care stereotipul englezului lipsit de simțul umorului nu a pierit.

Chiar aflată în repaus, fața englezului arată foarte diferit de cea a unui alt european. Există, de pildă, o tendință a celor din clasa de mijloc să-și ia „mina de relaxare", cu sprâncenele ridicate, în special când ascultă pe cineva și încearcă să pară atenți. Din acest punct de vedere, se află în totală opoziție cu galezii, care au obiceiul de a-și coborî sprâncenele în asemenea situații. Aceste convenții legate de mimica facială explică de ce, pentru străini, englezii par să fie mereu mirați, iar galezii mereu în încurcătură.

Un alt factor care ar putea contribui la imaginea englezilor ca indivizi capabili să-și controleze în permanență emoțiile este obiceiul de a-și strânge buzele atunci când fața lor se află în repaus. Modul în care oamenii își compun expresia când sunt într-un repaus aparent determinat de senzațiile asociate cu diferite posturi faciale, precum și de societatea din care fac parte. Englezii și-au manifestat de ceva vreme încoace o preferință pentru „pecetluirea buzelor" ca ipostază a repausului. Originea acesteia se află în obsesia de secol XVI că „gura mică" este un semn incontestabil al frumuseții. Aspectul poate fi remarcat și în tablourile lui Holbein — în cel dedicat lui Henric al VIII-lea, dar mai cu seamă în portretul de nuntă al lui Jane Seymour.

„Pecetluirea buzelor" are, în registru psihologic, semnificația creării unei apărări de lumea exterioară. Când strângem buzele, ne pregătim de fapt de furtună, ridicăm podurile și în același timp ne baricadăm. Procedând astfel, la individ nu mai ajunge nimic din afară, nici la propriu, nici la figurat, și nici de la el nu mai pornește nimic către exterior. Relația dintre individ și lumea exterioară rămâne, prin urmare, stabilă și sigură. Dar adevărata semnificație a strânsului buzelor se regăsește în puterea lui de a domoli emoțiile omenești, și în diferitele tipuri de informație pe care le transmite celorlalți.

Sistemul nostru digestiv este în mod categoric legat de emoții, în special de cele negative, precum frica, durerea și anxietatea. Pentru că face parte din acest sistem, gura este o oglindă a acestor emoții, exteriorizându-le. Știm cu toții că ea ne poate trăda, amenințând în permanență să divulge informații legate de emoțiile pe care le resimțim și pe care le-am vrea păstrate mai degrabă pentru noi. De aceea, în încercarea de a ne controla emoția, ca și pentru impresia pe care o lăsăm celorlalți, deseori recurgem la diverse atitudini, cum ar fi strânsul buzelor, care ne împiedică gura să ne dea de gol. Pe această cale se poate ajunge la a explica și de ce englezii sunt atât de celebri pentru buza lor de sus țeapănă.

Cel mai important indiciu în interpretarea expresiei faciale a englezilor este atitudinea acestora față de exteriorizarea emoțiilor. Deși ar putea fi tot atât de animată ca oricare alta, figura lor tinde să nu fie pentru că englezii consideră că o înfățișare demnă presupune controlul emoțiilor, în special al acelora care trădează slăbiciunea sau lipsa autocontrolului. Totuși, în ultimii ani, situația a început să se schimbe, remarcându-se o îngăduință mai mare față de exteriorizarea sentimentelor, care s-a dovedit a nu ține neapărat de un caracter slab. Interesant este că schimbările au venit și dinspre „sporturile-spectacol" englezești, ca fotbalul și politica. Când Paul Gascoigne a părăsit terenul de fotbal, în timpul Cupei Mondiale, suspinând dezamăgit, englezii au trebuit să recunoască faptul că era posibil ca un erou adulat de toți să își exteriorizeze sentimentele în public, fără a-și pierde astfel

vreo picătură din masculinitate. Cine știe, poate chiar și confesiunile lăcrimoase ale unui politician ca David Owen i-ar putea convinge pe englezi că plânsul nu este numai pentru copii.

Dar există oare modalități în care englezii să afișeze o buză superioară țeapănă altfel decât în sens propriu? Cu alte cuvinte, încremenirea atât de celebrei buze superioare să fie o trăsătură ce ține de masca lor psihologică? Răspunsul pare să fie afirmativ. Există semne ale unei largi răspândiri a stoicismului în rândurile societății britanice și, totodată, ale unui grad foarte scăzut de toleranță și răbdare, care nu se regăsește pe continent. Se spune că britanicii au nevoie de un motiv ca să se jeluiască, lucru ce poate fi adevărat, dar la fel de adevărat este și că nu prea obișnuiesc să se plângă. Acest lucru devine evident la restaurant, unde clienții care sunt în mod clar nesatisfăcuți de servicii se reped să se plângă persoanelor în compania cărora se află, dar niciodată nu le-ar trece prin minte să atragă atenția managerului. Această reticență s-ar putea pune pe seama timidității britanicilor, dar cel mai probabil se datorează regulii lor de aur, și anume că orice fel de scenă în public trebuie evitată. Dorința de a nu face probleme nimănui este o adevărată forță motivațională în economia vieții englezilor — una care uneori amenință să fie considerată mai importantă decât viața însăși. Cum remarca Pamela Frankau, „englezii găsesc boala nu numai interesantă, dar și respectabilă, și deseori se dau de ceasul morții ca să evite un conflict". Sunt, de asemenea, dureros de conștienți că moartea însăși poate fi o cauză a necazurilor altora. De exemplu, în ultimele clipe de viață, Carol al II-lea s-a scuzat că i-a luat atâta timp să moară.

Deochiul

Una dintre cele mai vechi convingeri legate de ochi este aceea că anumiți indivizi au puterea de a le face rău altora numai privindu-i. Această credință în deochi, cum i se spune, poate fi găsită oriunde în lume, dar în mod special în bazinul mediteranean, unde oamenii au trăit cu spaima lui încă din preistorie. Etruscii, ca și grecii și romanii, credeau în puterea malefică a privirii și își luau măsuri speciale de apărare, apelând la diverse farmece, amulete, gesturi și descântece.

În special romanii erau cei care se temeau de deochi — *oculus fascinus*, cum îl numeau ei — și i-au ridicat câteva statui lui Nemesis, zeița care îi proteja pe cei devotați ei. În cartierul Equiline din vechea Romă exista un altar dedicat lui Mala Fortuna, zeița nenorocului, la care se închinau doar cei care se temeau de deochi. După cum spune Pliniu cel Bătrân, romanii amplasau statui ale satirilor în propria grădină pentru a alunga spiritele rele, în special pe cele asociate cu deochiul, iar Bacchus era invocat în fiecare an în cadrul unui festival al

primăverii, menit să apere culturile de ochii distrugători ai oamenilor răi sau ai diavolilor. Se credea că vitele și livezile sunt cele mai expuse la deochi, iar *Decemvirales Tabulae* stabilea penalitățile pentru distrugerea recoltelor de către cei care aveau o căutătură malefică.

Teoriile contemporane despre privire sunt foarte diferite de cele vehiculate în Antichitate. Știm astăzi că ochii funcționează prin absorbirea și filtrarea luminii ce se reflectă în ei, dar cărturarii din Grecia și Roma antică aveau o teorie complet diferită. Aceștia erau încredințați că ochii *emit* raze, care țâșnesc, se lovesc de obiecte, apoi se reîntorc în ochi. Mai credeau că aceste raze erau modificate de caracterul sau starea persoanei emitente și că oamenii cei mai predispuși la a face rău erau invidioșii.

Toate popoarele europene au crezut în deochi la un moment dat în istoria lor. Acest lucru este evident dacă se cercetează vestigiile arheologice și hrisoavele, ca dicționarele de limbi europene. Italienii, de exemplu, folosesc expresia *mal occhio*, iar grecii de *baskania*. Când francezii se referă la privirea malefică vorbesc despre *mauvais oeil*, iar germanii *böse blick*. Spaniolii o numesc *mal ojo*, olandezii *booze blik*, norvegienii *skoertunge*, danezii *et ondt oje*, polonezii *zte oko*, iar ungurii *szemveres*.

Deși credința în deochi a dominat cândva întreagul continent, impactul său asupra imaginarului european de astăzi este minor, în unele țări rămânând doar câteva amprente lingvistice și semne ocazionale care deconspiră existența a ceea ce a fost cândva o superstiție atotputernică. De pildă, până la sfârșitul secolului XX credința în deochi era răspândită și în anumite regiuni din Scoția. În zilele noastre, foarte puțini scoțieni mai cred în deochi sau își mai iau măsuri de apărare împotriva

lui, deși încă se vorbește despre oameni care sunt afectați de *blink o' an ill ee*. În alte părți ale Europei, în special de-a lungul coastei mediteraneene, în țări ca Spania, Italia, Grecia și Turcia, credința este încă actuală. Pentru aceste popoare, deochiul reprezintă un soi de expunere permanentă la foc deschis. Oamenii nu știu de unde vine nenorocirea, unde va lovi sau ce fel de pagube va provoca. Știu, totuși, că cineva va fi lovit, toți aflându-se în pericol. Astfel, atenția trebuie să le fie sporită. Devine foarte important să se cunoască cine sunt cei care pot deochia, unde vor ataca și cum te poți apăra de ei cel mai eficient.

Există câteva credințe populare despre oameni care au deprins deochiul. Conform uneia, copiii care au fost înțărcați și apoi hrăniți iar la sân sunt cei care vor dobândi capacitatea de a deochia, probabil pentru că dorința le-a fost luată în seamă și îndeplinită. De aceea, în țări ca Grecia, România și Slovacia — și, până de curând, chiar în Suedia — copiii sunt rareori reprimiți la sân după ce au fost înțărcați. În majoritatea țărilor se crede că, deși oamenii pot dobândi temporar capacitatea de a deochia, cei mai periculoși rămân cei care s-au născut cu aceste puteri. În Italia ei se numesc *jettatori* și își exercită puterea în mod deliberat, pe când alții o fac inconștient; în vreme ce deochiul este îndreptat uneori asupra tuturor în mod egal, alteori el este orientat numai asupra anumitor persoane.

Italienii mai cred că există trei feluri de oameni care au puterea de a le face rău celorlalți folosindu-și privirea. Mai întâi sunt invidioșii, apoi cei care au însușiri înnăscute, iar cei din urmă — ocupanții unor poziții însemnate în societate. Primul grup, cuprinzându-i pe cei

care sunt desfigurați sau nedreptățiți într-un anume fel, le pot face rău celor sănătoși și prosperi. Acest grup îi include pe pitici, cocoșați și pe cei bătrâni și urâți — de fapt, pe toți cei predispuși la invidie și, deci, pasibili de a-i răni pe alții; de unde și expresia italiană *invidia crepa*, „invidia ucide".

Anumite trăsături ale fizionomiei sunt considerate adevărate indicii în depistarea celor înzestrați cu puterea deochiului. Printre acestea sunt forma și culoarea ochilor. Nemților, de exemplu, le trezesc suspiciuni cei care au ochii injectați, în timp ce irlandezii se tem de sașii. Italienii, pe de altă parte, consideră că un *jettatore* poate fi recunoscut după ochii sfredelitori și sprâncenele groase.

În afară de aceste trăsături, se știe că femeile pot dobândi temporar puterea deochiului, în special în timpul menstrei, când sunt impure, sau în timpul sarcinii, când dețin taina misterioaselor forțe ale creației. În fine, mai sunt cei care dețin puterea — regii, papii și preoții —, despre care se crede că ar avea capacitatea de a deochia. Și astăzi există italieni care, dacă întâlnesc un preot sau un călugăr când ies din casă, se întorc imediat din drum și așteaptă acolo ceva vreme înainte de a se aventura să plece din nou. Această precauție are rol de protecție împotriva ghinionului adus de întâlnirea cu un cleric la orele dimineții.

Oamenii au crezut dintotdeauna că papii și cardinalii dețin puterea deochiului. Cel mai cunoscut caz este cel al Papei Pius al XI-lea. Acesta era foarte popular în primii ani ai pontificatului său. Dar într-o zi, în vreme ce era condus pe străzile Romei, i-au căzut ochii pe o dădacă ce stătea la fereastră cu un copil în brațe. Câteva

minute mai târziu, pruncul a căzut, zdrobindu-se de pavaj. Nimeni nu s-a gândit pe moment că Papa își dorise să se întâmple tragedia, dar incidentul a fost îndeajuns pentru ca acesta să treacă drept un *jettatore* pentru tot restul vieții.

Cazul regelui Alphonso al Spaniei ne oferă un exemplu asemănător. În 1923, acesta a plecat într-o vizită oficială către Italia, pentru a-și prezenta omagiile noului guvern alcătuit de Mussolini. Când nava lui se apropia de Genova, s-a pornit o furtună groaznică, în care patru marinari s-au înecat. Când vasul a intrat în golful Napoli, vechiul tun de bronz ce trăgea salvele de salut a explodat, ucigând întreg echipajul, iar la puțină vreme un oficial care îi strânsese mâna regelui a căzut mort la pământ. Până a doua zi, suveranul a și fost catalogat drept un *jettatore*. Mussolini a refuzat să-l primească, toate tranzacțiile fiind preluate de niște intermediari, și ei destul de refractari. Servitorii care trebuiau să-l slujească și-au umplut buzunarele cu chei și bucăți de metal menite să-i protejeze, în timp ce, oriunde s-ar fi îndreptat, regele era evitat de toate privirile și întâmpinat mereu de același clinchet metalic. Niciodată regele nu a mai scăpat de reputația creată, toată viața oamenii continuând să-l evite. Odată, în vreme ce lua cina cu un prieten într-un restaurant, s-a simțit atât de stingherit, încât s-a ridicat și a strigat: „Uitați-vă la mine! Arăt eu ca un *jettatore*?" În câteva secunde, restaurantul s-a golit, iar regele a rămas numai cu amicul său — și aceasta deoarece se crede că un *jettatore* nu-și poate spori puterea decât negând-o!

Deochiul poate fi îndreptat către oameni, către șeptel sau recolte — de fapt, spre orice ar putea constitui un

obiect al invidiei. Femeile și copiii sunt cei mai vulnerabili la deochi, mai ales când au o înfățișare plăcută; animalele domestice și recoltele sunt condamnate la moarte și boală când sunt sănătoase, iar lucrurile ce aparțin cuiva vor sfârși cel mai probabil stricate sau vor dispărea dacă cineva jinduiește la ele. La popoarele care cred în deochi este larg răspândită convingerea că invidioșii nu se pot controla, că uneori se dau singuri de gol flatându-i pe cei pe care îi pizmuiesc sau lăudând lucrurile pe care le doresc pentru ei. De asemenea, se crede că indivizi nevinovați și bine intenționați le pot aduce ghinion celorlalți făcându-le complimente — fie pentru că acestea stârnesc invidia zeilor, fie pentru că îi încurajează pe oameni să se supraestimeze. Oricum, regula generală în aceste societăți este că toată lumea trebuie să fie precaută cu astfel de lăudători. În același timp, trebuie să fii foarte atent și când faci un compliment, deoarece există un risc sporit ca ceilalți să îți înțeleagă greșit intențiile sau chiar să te alegi cu un blestem.

Asemenea restricții au consecințe pe termen lung asupra modului în care indivizii inter-relaționează într-o societate a deochiului. Acest lucru înseamnă că oamenii sunt mereu cu ochii-n patru și că depun mult efort pentru a nu se lăsa contaminați de cei care au reputație de deținători ai privirii malefice. Mai înseamnă și că nu-și pot permite să se laude în gura mare cu realizările lor, de frică să nu atragă invidia celorlalți, și nici să trezească suspiciunile altora când le fac complimente.

Când vine vorba de lăudat, trebuie să se limiteze la anumite formule fixe, care să nege orice legătură cu practica deochiului. În România, de exemplu, un compliment este însoțit întotdeauna de formula: *să nu-i fie de deochi!*

Italienii folosesc uneori expresia: *se mal occhio non ci fosse*, însemnând: „lauda se acceptă cu condiția să fie sinceră". Și mai des rostesc *Benedica*! sau *Dio Benedica*!, adică: „Dumnezeu să te binecuvânteze!" Uneori, în plus față de aceste repudieri verbale, oamenii scuipă de trei ori, tot pentru a sugera că astfel se leapădă de belele, și invocă protecția zeităților bune, nu pe a celor rele. Lucrurile stau cu totul altfel în culturile în care credința în deochi s-a pierdut. Deși unele reminiscențe de natură lingvistică mai pot exista — precum expresia englezească *Bless you*! („Fii binecuvântat!") sau cea germană *Gesundheit*! —, oamenii nu mai privesc cu atâta suspiciune complimentele și cu siguranță nu-și mai iau atâtea măsuri când vine vorba să se laude în gura mare.

Se știe că cei care au capacitatea deochiului îi pot afecta pe semeni în diverse feluri. Ei pot declanșa de la migrene și răni minore până la boli grave, din care ți se poate trage moartea. Italienii consideră că există *jettatori* care pot determina căderea dinților, mătreața și impotența, ca și furtunile, inundațiile și avalanșele. Totuși, ei se specializează în producerea unui singur fel de dezastru. *Jettatori di cavalli*, de exemplu, se fac vinovați de mutilarea cailor, în vreme ce *jettatori di bambini* se concentrează asupra copiilor. Singurul scop al așa-numiților *jettatori sospensivi* este să provoace întârzieri sau să-i împiedice pe alții să ajungă la o întâlnire. Dacă îți iese în cale unul tocmai când te grăbeai să prinzi trenul, acesta te va prinde în mrejele unei conversații nesfârșite, din care îți va fi imposibil să scapi. Iar când reușești, în sfârșit, să te eliberezi, vei descoperi că nu-ți mai pornește mașina, că nu e niciun taxi prin preajmă sau că trenul a fost suspendat. Orice ai face, nu vei mai ajunge la timp.

Se spune că întâlnirea cu un *jettatore sospensivo* este o experiență foarte frustrantă, dar că are avantajul de a-ți oferi o scuză acceptabilă din punct de vedere cultural pentru întârziere — un lucru de care cu siguranță e nevoie printre italieni. De fapt, dacă *jettatore sospensivo* nu ar fi existat, italienii ar fi trebuit să-l inventeze.

În societățile în care oamenii cred în deochi există și un număr de măsuri de apărare. Cea mai bună protecție împotriva răului este prevenirea sa, aceasta presupunând evitarea sau ascunderea. Unii italieni preferă să o apuce pe un drum mai lung, ocolitor, dacă pot evita astfel un cunoscut *jettatore*. Vor merge, de asemenea, până în pânzele albe ca să-și ferească averile de ochiul public. Sunt fermieri în Italia, de pildă, care preferă să își împrejmuiască șeptelul decât să îl lase afară, unde ar putea deveni obiectul invidiei vecinilor geloși sau al trecătorilor.

Alte metode de protecție împotriva deochiului presupun incantații, folosirea amuletelor și a diverselor gesturi, ori atingerea unei suprafețe protectoare, cum ar fi din lemn sau fier. Se știe că atingerea lemnului este strâns legată de semnificația crucii. Totuși, există destule motive pentru a afirma că această practică nu este o inovație creștină, avându-și originile în religiile păgâne, când oamenii obișnuiau să venereze copacii.

În vreme ce majoritatea nord-europenilor ating lemnul ca să le meargă bine, italienii preferă fierul. Credința că *toccaferro*, atingerea fierului, aduce noroc datează din vremurile când cei care puteau topi fierul erau considerați superiori celorlalți. Acest lucru este evident dacă ne gândim la reverența cu care sunt tratați fierarii în toate colțurile lumii și la faptul că li se atribuie îndeobște anumite puteri magice. O altă metodă eficace de apărare

re împotriva deochiului o constituie cuprinderea testiculelor în palmă, fie pe dinăuntru, dar cel mai adesea pe dinafara pantalonilor. Atingerea testiculelor, sau *toccapalle*, este, în mod inevitabil, rezervată bărbaților. Totuși, uneori femeile mimează și ele gestul, ducându-și mâna între picioare și apucând niște testicule imaginare. Interesant e că acest obicei nu este numai o metodă de protecție împotriva deochiului, ci a devenit o adevărată obișnuință — bărbații între ei, angajați într-o conversație, își aranjează mereu părțile intime. Gestul s-ar putea pune pe seama climatului foarte cald, dar faptul că se repetă cu asemenea frecvență, bărbații făcându-l cu o anumită teatralitate, dovedește că mai e o explicație — și anume că, prin intermediul lui, vor să sugereze că sunt atât de bine dotați, încât trebuie să își aranjeze în permanență bărbăția.

Există unele gesturi manuale care oferă o garanție împotriva deochiului. Unul este „gestul coarnelor", sau *mano cornuta*, care se realizează prin întinderea degetului mic și a indexului, în vreme ce degetele celelalte sunt strânse în pumn. Gestul este folosit pe tot întinsul Italiei, ca insultă, dar și în scop de apărare împotriva deochiului. În rolul său protector este uneori schițat pe furiș, oamenii făcându-l la spate pentru a îndepărta răul atunci când prin preajmă trece un cortegiu funerar; mai poate fi îndreptat către potențialul *jettatore* sau folosit pentru a spulbera efectele negative ale privirii malefice atunci când oamenii se simt în pericol. „Gestul coarnelor" este un semn extrem de vechi, iar originea lui continuă să nască polemici în mediile academice. Cea mai verosimilă explicație ar fi că provine din obiceiul venerării taurilor și a renăscut odată cu religia lui Mithra, care a domi-

nat lumea antică vreme de câteva secole. Mai există posibilitatea ca acesta să-și aibă originea în cultul Dianei, al cărei simbol era luna aflată în creștere, o formă nu prea diferită de cea evocată de „gestul coarnelor".

Un alt gest păgân este *mano fica* sau „semnul smochinei", care se realizează prin strângerea pumnului cu degetul mare ieșit în afară, printre index și degetul mijlociu. Aici degetul mare reprezintă penisul, iar celelalte două vulva, denumirea datorându-se nu numai cărnii roz a smochinei, care amintește de vulvă, dar și copacului respectiv, cunoscut pentru fertilitatea și abundența sa; totodată, frunzele lui au constituit cele dintâi straie ale perechii edenice. Faptul că gestul simbolizează actul sexual îi conferă o multitudine de sensuri erotice, iar dacă aruncăm o privire în oricare țară din Europa vom descoperi că nu ne-am înșelat. În Germania, de exemplu, „semnul smochinei" e folosit, în sens propriu, pentru a reprezenta un act sexual, uneori cu referire la un al treilea participant sau ca invitație la o partidă de sex. Tot în Germania, are și sensul de insultă. În Portugalia, pe de altă parte, e întrebuințat doar ca formă de apărare împotriva deochiului. De fapt, gestul a fost folosit în acest scop în întreaga lume antică, dar astăzi nu mai este recunoscut în Grecia, în vreme ce în Italia se practică numai din când în când. Au fost vremuri nu foarte îndepărtate când semnul se folosea pretutindeni în Italia cu rol de apărare. De exemplu, când regele Ferdinand al Napoliului și Siciliei apărea în public, în răstimpuri își băga mâna în buzunare; cei care-l cunoșteau știau că făcea „semnul smochinei" în interiorul buzunarului, pentru a se păzi de privirea malefică ce s-ar fi putut aținti asupra sa. Despre regele Victor Emmanuel al II-lea se

cunoaște de asemenea că apela la „semnul smochinei" pentru protecție; se spune că l-ar fi făcut încontinuu pe parcursul bătăliei de la Solferino, pentru a-și apăra armata. Locuitorii din centrul Italiei nu mai recurg la acest gest în aceeași măsură în care o făceau în trecut. Singurele locuri unde mai îndeplinește un rol de apărare, în afară de Portugalia, sunt, dar în mult mai mică măsură, Sicilia și Sardinia.

Problema în privința gesturilor menite să apere de deochi este că eficacitatea lor durează numai atâta vreme cât le facem. Totodată, ele nu-i protejează pe cei neatenți, pe copii sau pe oamenii foarte în vârstă. Prin urmare, soluția este un obiect magic, care să ofere protecție permanentă împotriva deochiului, cum ar fi o amuletă. Unele dintre amuletele folosite în Europa derivă din astfel de gesturi. Portughezii poartă uneori talismane în formă de mână care face „semnul smochinei"; acestea sunt făurite din argint, aur sau plastic și sunt purtate în jurul gâtului, pe lanț. Italienii au o gamă mult mai largă de amulete; în plus față de cele care reproduc „gestul coarnelor", realizate din coral, argint sau plastic, la ei găsim și motive ca un singur corn, luna aflată în creștere, cocoșați, potcoave. Uneori, mai multe dintre aceste simboluri sunt încorporate într-un singur obiect.

Gama europeană de amulete care nu reproduc gesturi este impresionantă. În Balcani, oamenii poartă colți de lup, pinteni de cocoș sau clești de crab pentru a se proteja de deochi, iar în Grecia și Turcia folosesc funde albastre sau roșii, legate în jurul încheieturii mâinii sau în părul copiilor. În Grecia, amuletele — *phylactos* — tind să combine motive creștine, precum crucea, cu altele de

origine păgână, ca mărgelele albastre sau ochii de sticlă prinși în aur sau argint. Dar ce face o amuletă să aibă această putere de anihilare a efectului deochiului?

Cel puțin trei teorii populare încearcă să explice modul în care funcționează amuletele. Prima s-ar putea numi „teoria fulgerului conductor", care afirmă că puterea deochiului este anihilată prin redirecționarea sa către un obiect. Cea mai eficace este amuleta care reprezintă „semnul smochinei", simbolismul sexual captând atenția răuvoitorului și păstrând-o suficient de mult pentru ca prima sa privire, întotdeauna și cea mai periculoasă, să-și piardă efectul. A doua teorie, cea a „magiei solidare", susține că „cui pe cui se scoate". În acest caz se presupune că ochii ce străpung și distrug omul pot fi la rândul lor distruși cu ajutorul coarnelor sau al obiectelor care le reprezintă, în aceeași măsură în care pot fi intimidați de niște ochi sau de obiectele ce îi reproduc. Mai există teoria „patronajului", care explică eficacitatea amuletelor în termenii unor puteri mai mari. Aici principiul este că privirea malefică își pierde eficacitatea când întâlnește simbolul a ceva mai puternic decât ea însăși — cum ar fi taurul, Fecioara Maria sau Christos. Purtătorul amuletei pare a-i spune privirii malefice: „Uite, știu că ești puternică. Dar nu ești la fel de puternică precum patronul meu".

S-au făcut nenumărate încercări de a explica de ce oamenii cred în deochi. Credința s-ar putea baza, de pildă, pe faptul că o privire care te fixează are semnificația unei amenințări în orice societate umană, ba chiar și la unele specii animale. Pe de altă parte, s-ar putea întemeia pe superstiția că norocul nu poate

dura pentru totdeauna și pe ideea că nu ar trebui să ne sfidăm destinul atrăgând atenția asupra norocului nostru.

O explicație pentru deochi ar fi că acele lucruri pe care oamenii și le doresc — banii, o înfățișare plăcută și tinerețea — nu sunt împărțite în mod egal la toată lumea, iar acest lucru îi face pe cei înzestrați cu ele să se simtă vinovați și să creadă că sunt invidiați. În timp, sentimentul de vinovăție se transformă în ură, dar, în loc să admită că îi urăsc pe cei care au mai puțin decât ei, își proiectează sentimentele și ajung la concluzia că, de fapt, aceștia îi detestă. Astfel, invidia devine motivul fricii de a nu fi văzut și scuza pentru instinctul de a-și ascunde lucrurile de ceilalți.

E ușor de înțeles acum de ce oamenii se tem de privirea pizmuitoare a celor care sunt mai puțin norocoși decât ei. Dar cum putem explica faptul că se arată îngroziți și de ocheadele unor potentați? Pentru a înțelege acest aparent paradox trebuie să ne amintim că, pe măsură ce oamenii sunt tot mai privați de diverse lucruri, ei trebuie să se teamă mai mult de ceilalți, pentru că nu-și mai pot permite alte pierderi, fiind, prin urmare, și mai preocupați de potențiala invidie a celorlalți. Dar, pe măsură ce sunt tot mai nenorociți, indivizii devin și mai vulnerabili față de cei puternici, iar aceste temeri par să se reunească, dând naștere superstiției legate de privirile nefaste ale papilor, regilor și clericilor. Cazul orașului Napoli este tipic. Nu numai că sărăcia și corupția proliferează, dar deochiul joacă un rol major în credința oamenilor. De secole întregi napolitanii au fost exploatați de cuceritori nemiloși, oficiali corupți și versiunea locală a mafiei, Camorra. Nu-i de mirare că se tem de in-

vidia celor care au mai puțin decât ei și de rapacitatea celor mai avuți.

Credința în deochi a existat cândva pe întinsul întregii Europe, dar în zilele noastre se concentrează mai degrabă în zona mediteraneană, unde probabil că s-a și născut. Un alt lucru demn de remarcat în legătură cu această superstiție este tenacitatea și refuzul său de a dispărea.

În pofida evoluției științei, credința că unii indivizi îi pot răni pe ceilalți numai privindu-i continuă să exercite o influență semnificativă asupra modurilor în care oamenii interrelaționează.

Gestica

Se spune că italienii au inventat opera, dar se pare că e tocmai invers. Dacă-i urmărești pe italieni stând de vorbă unii cu alții, ajungi la concluzia că discuția nu este altceva decât un spectacol dramatic și că scopul principal al lor e să iasă pe străzi în fiecare zi pentru a-și flutura mâinile în aer și a afișa posturi teatrale. În alte țări trebuie să plătești ca să vezi astfel de spectacole, la teatru. În Italia e pe gratis, fără scenariu, spontan, și se dovedește mai mult decât revelator pentru caracterul localnicilor și relațiile dintre ei. Pentru italieni, conversația nu înseamnă doar schimb de păreri și informații. Scopul său real este ca oamenii să se simtă bine și să-și consolideze relațiile. În opinia italienilor, acest lucru se obține cel mai ușor prin transformarea conversației într-o artă a spectacolului, una în care mișcările expresive decurg una din cealaltă, iar întregul este conceput pentru a-i bucura și a-i distra pe participanți, dar și pe oricine se nimerește prin preajmă.

Dovezile istorice arată că italienii au fost mereu un popor extrem de expresiv. Știm, de exemplu, că scriitori

latini precum Cicero sau Quintilian erau foarte preocupați de gestica mâinilor în oratoriu și că romanii au împrumutat multe dintre gesturile folosite de grecii antici. Latina, de altfel, conține un mare număr de cuvinte referitoare la mișcările sugestive ale mâinilor, feței, ochilor și gurii, care se pot regăsi la autori ca Plinius, Catullus și Ovidiu. Câteva secole mai târziu, când limba italiană se cristalizase, scriitori precum Dante și Boccaccio scriau despre gesturi și expresii faciale care rămăseseră încă de actualitate. Din aceste descrieri reiese clar că italienii erau în acea epocă la fel de vivaci ca și cei de azi. Faptul este atestat de autorul *Tratatului asupra dansului*, care consemna, în 1581, că „într-o discuție, italienii se apropie atât de tare și folosesc atâtea gesturi, încât un englez care i-ar fi văzut de la depărtare, fără să-i și audă, ar fi zis că și-au pierdut mințile sau că sunt niște comedianți pe o scenă". Prin contrast, ni se mai spune, un predicator german în amvon ar fi arătat ca un paralitic.

Dacă am avea de ales orașul unde se gesticulează mai mult ca oriunde, acesta ar fi cu siguranță Napoli. Locuitorii lui au ridicat gestica la rang de artă, dezvoltând un sistem de semne care rivalizează cu elocința limbajului vorbit, uneori chiar depășind-o. Dacă te plimbi pe Via Chiaia sau pe străduțele lăturalnice din Spaccanapoli, vei fi asediat de priveliștea unor oameni care vorbesc cu mâinile. În Galeria Umberto, spectacolul e și mai uimitor. Aici, grupuri de bărbați se adună în fiecare dimineață să discute afaceri și politică, să bârfească și — s-ar părea — să schimbe între ei gesturi. Conversația este întotdeauna entuziastă, iar gestica animată. Pe măsură ce puncte de vedere și controverse zboară care încotro, mâinile se rotesc și împung aerul, lansând tot felul de semne criptice în toate direcțiile. Pentru un străin, scena arată ca un balet cu o coregrafie specială a mâinilor sau ca o adunare a dirijorilor făcând repetiție fără baghete.

Vizitatorii orașului s-au minunat întotdeauna de extraordinara grație și marea elocință ale gesticii napolitane. Printre cei care ne-au lăsat consemnate impresiile lor se află Goethe, cardinalul Wiseman și Charles Dickens. Când acesta din urmă se afla în Napoli, a observat că „totul se exprimă prin pantomimă". A și reușit să înțeleagă unele dintre semne: „Un bărbat care se ceartă cu altul își așază palma mâinii drepte pe spatele stângii și își scutură degetele mari, gest menit să sugereze mișcarea urechilor unui măgar, enervându-și astfel adversarul. Când două persoane se târguiesc pentru niște pește, cumpărătorul își golește un buzunar imaginar atunci când aude prețul și pleacă fără să spună un cuvânt, sugerându-i astfel vânzătorului că este mult prea piperat. Dacă doi oameni aflați în trăsură se întâlnesc și unul își atinge buzele de două sau trei ori ridicând cele cinci degete ale mâinii drepte și taie cu palma aerul pe orizontală, iar celălalt aprobă cu o mișcare bruscă a capului, atunci ultimul a fost invitat la o cină prietenească la ora cinci și jumătate, invitație pe care o va onora cu siguranță".

Cea mai completă descriere a gesticii napolitane a fost publicată de Andrea Di Jorio în 1832. Acesta era preot la catedrala din Napoli și deținea, de asemenea, postul de curator al vaselor grecești la Muzeul Regal Bourbon. În timp ce îi conducea prin muzeu pe niște demnitari locali, Di Jorio a observat că uneori ei își însoțeau comentariile legate de exponate cu unele gesturi care apăreau reproduse pe vase. Acest lucru l-a determinat să alcătuiască un catalog detaliat al gesturilor napolitane, din care

marea majoritate mai sunt folosite și astăzi. Di Jorio a descoperit că multe dintre gesturile napolitanilor erau identice cu ale grecilor antici, care începuseră negoțul pe coasta peninsulei încă din cel de-al doilea mileniu înainte de Christos. Este incredibil, dacă ne gândim că gesturi folosite de greci în vremea lui Homer pot fi recunoscute astăzi pe străzile din Napoli.

Dacă analizăm diferențele culturale în ceea ce privește gestica, înclinăm să credem că nu prea e loc de schimbare — că națiuni care gesticulează mult, cum sunt italienii, au fost dintotdeauna vivace, în timp ce națiunile care gesticulează foarte puțin, precum nordicii, au fost dintotdeauna rezervate. Această idee nu este întotdeauna confirmată de istorie, francezii, de exemplu, sunt, în marea lor majoritate, obișnuiți să gesticuleze în exces. Dar acest lucru nu se întâmpla în secolul al XVI-lea. Înaintea sosirii Caterinei de Medici de la Florența pentru a se căsători cu Henri al IV-lea, nobilii de la curte foloseau foarte puțin gesturile, considerând obiceiul ca fiind unul vulgar. Până la Restaurație, exprimarea prin gesturi era permisă întregii societăți, devenind atât de răspândită, încât francezii amenințau să îi depășească pe italieni în această privință. Deși asta nu s-a întâmplat niciodată, ei nu au abandonat obiceiul.

Există însă diferențe între gestica franceză și cea italiană. Mai întâi, francezii nu posedă la fel de multe gesturi discrete ca italienii, iar aceasta se referă nu doar la semnele cu mâna, care pot fi făcute independent de discurs, ci și la cele care însoțesc comunicarea verbală, destinate punerii anumitor lucruri în evidență. Când își folosește mâinile pentru a sublinia ceea ce spune, un italian are acces la o gamă enormă de gesturi care potențează cuvintele, dintre care multe par să fi fost dezvoltate de către poporul său tocmai în acest scop. Francezii gesticulează din plin în timp ce vorbesc, însă repertoriul de mișcări ale mâinii menite să le întărească vorbele este nu doar mai mic, ci și mai puțin rafinat.

Cei care cunosc aceste două națiii pot distinge cu ușurință un francez de un italian doar urmărind cum își folosesc mâinile și brațele într-o conversație. Unul dintre indiciile naționalității lor îl constituie felul în care își țin degetele atunci când gesticulează, iar un altul, modul în care brațele se mișcă prin spațiu. Italienii, de exemplu, își folosesc membrele superioare în mod liber, utilizând în aceeași măsură brațul și antebrațul și lărgind sfera gesturilor la o distanță considerabilă de corp. Francezii, dimpotrivă, gesticulează mai mult cu mâinile și antebrațele, folosindu-și mult mai puțin întregul braț. De aceea, gestica lor este rareori la fel de spectaculoasă ca a italienilor, dar acest lucru nu înseamnă că este mai puțin expresivă.

Un alt grup de oameni care gesticulează din plin, dar fără a fi spectaculoși sunt evreii din estul Europei. Potrivit lui David Efron, autorul unui studiu dedicat subiectului, în acest stil de gestică coatele rămân lipite de corp, iar brațele sunt păstrate mult mai aproape de piept; mâinile pot fi folosite în mod energic, dar mișcările sunt scurte și niciodată prea depărtate de trup. Nu este greu să întrevedem în această atitudine corporală moștenirea unui popor oprimat, care dorește să comunice cu ceilalți, temându-se totodată să își lase garda jos. Mâinile se întind încercând se realizeze un contact, dar brațele și coatele așteaptă în repaus, protejând corpul de o potențială agresiune. Geometria fizică a gesturilor italienilor este total diferită de cea a evreilor din Europa de Est. În con-

trast cu deschiderea limitată și defensivă a gesturilor evreilor, cele ale italienilor presupun dese depărtări de corp ale membrelor. Aceste mișcări largi sunt o expresie a atitudinii teatrale pe care italienii o au față de interacțiunea socială, sugerând de asemenea că nu se simt niciodată amenințați când se află în compania altora.

Britanicii înșiși recunosc faptul că nu sunt tocmai un popor expresiv. Când se adresează celorlalți nu își folosesc foarte mult trupurile. Nu adoptă anumite poze și nici nu se lansează în reprezentații gestuale extravagante. De fapt, dacă își mișcă mâinile într-o conversație este, de obicei, pentru că nu știu ce să facă cu ele. Uneori britanicii gesticulează în exces, atunci când sunt supărați sau entuziasmați. Dar chiar dacă își folosesc mâinile, nu reușesc niciodată să arate precum italienii. Acest lucru se întâmplă pentru că ei își poziționează mâinile și degetele într-un mod diferit și își mișcă brațele după cu totul alte traiectorii. Mai mult, gestica italienilor este, în primul rând, o exersare a expresivității. Deși ei se servesc de mâini pentru a-și transpune gândurile în cuvinte, principala funcție a gesturilor rămâne aceea de a-i impresiona pe ceilalți. Gestica britanică, pe de altă parte, este aproape lipsită de orice componentă a expresivității, obiectivul său principal fiind transmiterea informației.

Aceste diferențe de gestică ale popoarelor sunt potențate de modul în care oamenii își percep propriile mișcări ale mâinilor. În timp ce sunt, în general, inconștienți de felul în care gesticulează, acest lucru devine mult mai pronunțat în cazul unei națiuni precum cea britanică. Pentru că pun mai mult accentul pe oralitate decât pe limbajul corpului, britanicii sunt neinteresați de efectul pe care mișcările lor îl are asupra celorlalți. Spre deosebire de latini, au tendința de a nu se gândi la corpurile lor ca la o parte a instrumentarului expresiv personal.

În 1827, contele Pecchio și-a pus întrebarea: „De ce englezii gesticulează atât de puțin și își țin brațele lipite de corp?" Numeroși comentatori au încercat să explice sărăcia gestualității englezilor în termenii unor factori precum clima, relațiile sociale, moda și eticheta. Oricum, puțini au reușit să atingă originalitatea contelui Pecchio, care a sugerat că „(la englezi) camerele sunt atât de mici încât este imposibil să îți rotești brațele fără să spargi ceva sau să atingi pe cineva". În încercarea de a explica minimalismul gestualității englezilor s-a trecut cu vederea peste faptul că ei manifestă aceeași lipsă de interes față de acest obicei ca și multe alte națiii. Totodată, s-a presupus în mod greșit că englezilor le-a repugnat dintotdeauna gestualitatea. Dimpotrivă, au fost vremuri în care își foloseau mult mai mult mâinile decât o fac astăzi.

În *Pantagruel*, publicat în 1533, Rabelais descrie un duel imaginar între un francez și un englez, în care singurele arme permise sunt gesturile cu mâna, mișcările feței și ale corpului. În poveste câștigă francezul, dar nu înainte ca englezul să fi dat frâu liber unei tirade impresionante de gesturi insultătoare, forțând întreaga asistență să aprecieze dibăcia sa în această privință. O bună cunoaștere a posturilor și gesturilor era o cerință importantă pentru actorii din perioada elisabetană și existau reguli stricte legate de cum trebuie să fie folosite pe scenă mâinile, fața și corpul. Piesele lui Shakespeare sunt pline de referiri la mișcările purtătoare de sens ale mâinilor. Unele mai pot fi recunoscute și astăzi. Gestica a ocupat un loc important în viața socială a englezilor de-a lungul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Operele lui

John Bulwer arată că gesturile cu mâinile erau folosite din abundență în Anglia secolului al XVII-lea și că în unele situații difereau de la o regiune la alta. De exemplu, existau moduri diferite de strângere a mâinilor în piețele londoneze, precum și deosebiri între „dialectul peștilor din Billingsgate", cum îl numea el, și „retorica bidiviilor din Smithfield".

Scenele din viața englezilor imortalizate de Hogarth în desenele lui arată că gestica era foarte populară în secolul al XVIII-lea, nefiind restricționată în nici o pătură a societății. Documentele dovedesc faptul că gestica devenise un element important al ceremoniilor religioase, iar clericii își roteau brațele și făceau diferite arabescuri gestuale din amvonul lor. Totuși, acest nou stil ecleziastic nu a fost unanim acceptat și curând s-au auzit plângeri legate de „mâinile vorbitoare" și „maimuțărelile clerului".

Într-un final, adevăratul cămin al gestualității englezilor, locul unde a reușit să înflorească fără nici o critică, s-a dovedit a fi mai degrabă Parlamentul decât amvonul. Westminsterul a cunoscut evoluția „manierei grandioase" a oratoriei politice bazate pe mișcările largi și pe o folosire extravagantă a mâinilor. Mărturii din epocă menționează că Gladstone era deseori văzut „tunând și declamând vehement", făcând „gesturi teatrale", că Robert Peel se deda la gesturi „vii" și că Lord Balfour gesticula „din plin". Ceea ce e fascinant la această evoluție este că a a survenit într-o izolare aproape totală, pentru că, în timp ce politicienii de la Westminster erau ocupați să își fluture brațele prin aer, lumea bună făcea tot ce îi stătea în puteri pentru a-și păstra mâinile complet nemișcate. Ea descoperise un tip de comportament social mult mai politicos, mai controlat, unul în care mișcările

bruște și ample ale mâinilor erau nepotrivite. Se convenise că era vulgar, nebritanic și un lucru cu totul de evitat să gesticulezi. În timp, această atitudine s-a consolidat. Odată trecută prin filtrul societății, efectele sale au devenit general valabile, iar oamenii au început să se abțină de la a-și mai folosi mâinile în conversație. Până la sfârșitul secolului, gestica s-a redus considerabil.

O comparație între națiunile europene arată că ele se împart în trei grupuri. În primul se regăsesc popoarele nordice — suedezii, finlandezii, norvegienii și danezii —, care gesticulează foarte puțin, fiind practic analfabeți în ceea ce privește limbajul gestual. Al doilea grup include națiuni ca britanicii, germanii, olandezii, belgienii și rușii, care gesticulează cu moderație. Ei au tendința de a-și folosi mâinile când se entuziasmează, când trebuie să comunice la o distanță mai mare sau când vor să se amenințe ori să se insulte unii pe alții. Al treilea grup de națiuni îi reunește pe italieni, greci, francezi, spanioli și pe „mediteraneenii onorifici", portughezii. Aceștia utilizează gestica din abundență. Când se adresează unii altora, își mișcă mâinile și brațele desenând în aer, accentuând astfel ceea ce spun și păstrând trează atenția interlocutorului. Chiar atunci când tac, mâinile sunt deseori ocupate să trimită mesaje prin intermediul semnalizatorului gestual.

Este surprinzător faptul că nu există o corespondență mai accentuată între repertoriile de gesturi ale diferitelor națiuni. Unul dintre puținele gesturi regăsite în întreaga Europă este cel în care degetul mare este lipit de nas, folosit de obicei de către copii, dar și de adulți, în semn de batjocură. Un altul răspândit pe tot continentul presupune arătarea degetului mijlociu. Există câteva gesturi pe

care ne-am aștepta să le vedem peste tot în Europa, dar care sunt, în fapt, limitate doar la o parte a acesteia sau au sensuri diferite în fiecare țară. De exemplu, gestul ridicării degetelor mari, pe care noi îl asociem cu imaginile luptelor de gladiatori sau cu piloții de vânătoare din cel de-al Doilea Război Mondial, nu înseamnă același lucru pentru toți europenii. În majoritatea țărilor este folosit în semn de aprobare ori mulțumire sau pentru a arăta că suntem gata de ceva — cu alte cuvinte, pentru a transmite un mesaj pozitiv. În Grecia reprezintă, dimpotrivă, o insultă, uneori însoțită de expresia *Katsa pano*!, care înseamnă: „Stai pe asta". Concret, pentru localnici gestul este unul vulgar, care denotă zeflemeaua, cu un mesaj foarte asemănător celui exprimat prin ridicarea degetului mijlociu — lucru pe care ar fi de dorit să vi-l amintiți data viitoare când faceți autostopul în Grecia.

Gestul degetului răsucit pe obraz are, de asemenea, mai multe sensuri în Europa. Realizat prin apăsarea și rotirea indexului pe obraz, el este folosit de italieni pentru a indica faptul că ceva sau cineva este delicios. Referirea se face, de obicei, la tradiționalele paste, dar se poate referi și la o femeie frumoasă. Pentru nemți gestul înseamnă cu totul altceva. În Germania, automobiliștilor li se interzice prin lege să folosească gesturi jignitoare. Unul dintre acestea este răsucirea degetului la tâmplă, folosit în Germania — și nu numai — pentru a sugera că cineva nu e-n toate mințile. Ca mod de subminare a acestei restricții, șoferii au găsit o soluție ingenioasă: în loc să își răsucească indexul pe tâmplă, ei îl răsucesc pe obraz. Astfel, repoziționându-și degetul, nemții aflați la volan se pot insulta între ei fără să riște o condamnare.

Deși germanii nu gesticulează în exces, există diferențe de gestică pe teritoriul țării — sau cel puțin existau, înainte ca Zidul Berlinului să cadă. Un studiu realizat în barurile din Berlin, în 1985, de către Gabriele Oettingen și Martin Seligman a arătat că locuitorii din Berlinul de Vest foloseau mult mai mult decât cei din Est gesturi menite să ilustreze și să simbolizeze anumite lucruri. Acestea erau asociate cu alte diferențe comportamentale. S-a observat, de exemplu, că berlinezii din Vest zâmbeau și râdeau mult mai mult decât cei din Est, având totodată o ținută mai dreaptă. Autorii au interpretat atitudinea esticilor drept semn al unei descurajări și depresii cauzate de sistemul politic din Germania Democrată. De la încheierea studiului, regimul s-a schimbat radical, deși mulți locuitori ai Berlinului de Est au încă motive să fie nefericiți. Ar fi foarte interesant de aflat dacă, în cazul lor, trăsăturile comportamentale remarcate înainte de căderea Zidului diferă de cele de azi.

În Europa există câteva gesturi limitate la câte o singură țară. Gestul britanic al „V"-ului, cu rol de insultă, unde primele două degete, indexul și degetul mijlociu, sunt îndepărtate de pumn, iar palma este îndreptată spre autor, constituie un prim exemplu. Un alt semn specific unei singure țări este franțuzescul *la barbe* și semnifică plictiseala. Acesta se realizează prin frecarea bărbiei cu buricelor degetele, ca pentru a imita actul unei bărbieriri sau al unei mângâieri a bărbii. Uneori este însoțit de expresia *être de Birmingham* — „a fi din Birmingham" — cu alte cuvinte, a fi plictisit de moarte. Birminghamul nu este menționat pentru că ar fi considerat un oraș anost, ci fiindcă a fost cândva celebru pentru lamele de ras fabricate acolo, iar *rasoir* înseamnă în franceză lamă de ras,

dar și plictiseală. Asocierea implicită dintre cele două noțiuni se referă probabil la inerenta monotonie legată de raderea bărbii și la faptul că plicticoșii vorbesc atât de mult, încât e posibil să îți crească barba până când isprăvesc.

În afară de gesturile specifice anumitor țări, există altele care se întâlnesc în mai multe dintre acestea. Gesturile legate de băut sunt un bun exemplu de semnale ce imită comportamentele și desființează granițele cu ușurință. În Europa întâlnim trei astfel de gesturi de bază: unul cu degetele descriind cercuri în jurul unei sticle de bere imaginare, altul în care mâna conturează în aer o sticlă de vin, cu degetul mare îndepărtat de pumnul închis și îndreptat către autorul gestului, și un al treilea care schițează forma unui pahar de votcă. Acesta din urmă se realizează prin ridicarea indexului, în timp ce degetul mare susține un pahar de votcă imaginar. Aici, interesant este că toate fac trimitere la forma unor recipiente pentru lichide. Gestul referitor la sticla de bere se regăsește în Germania, Marea Britanie, Olanda și Belgia, cu alte cuvinte, în toate acele țări în care băutura tradițională este berea, în timp ce gestul ce reprezintă o sticlă de vin se întâlnește în Italia, Franța și Spania, unde vinul are întâietate în fața tuturor celorlalte băuturi. Deloc surprinzător, gestul ce se referă la paharul de votcă este folosit în Rusia, Ucraina și Polonia, adică în țările în care votca deține supremația.

În afară de gesturile specifice anumitor popoare și de cele care desființează barierele dintre națiuni mai există o categorie — gesturile care capătă sensuri diferite în interiorul aceleiași țări. „Semnul inelului" ne oferă un bun exemplu. El se realizează prin alăturarea vârfurilor indexului și degetului mare, astfel încât să formeze un cerc. Pentru cei mai mulți dintre europeni, gestul este unul de aprobare, sugerând că ceva este „OK", sau că totul e în ordine. Acesta este sensul conferit lui de cei mai mulți oameni care locuiesc în nordul Franței și, parțial, de către cei din sud. Pentru restul populației, gestul conține un mesaj negativ, însemnând fie zero, fie lipsă de valoare. Cazul respectivului semn ar fi elucidat dacă toți francezii ar ști că el are două înțelesuri — ceea ce nu se întâmplă. Dimpotrivă, unii îl folosesc în sens aprobator, în timp ce alții o fac pentru a sublinia lipsa valorii. Totodată, un mare număr de oameni neagă faptul că gestul ar avea și altă semnificație decât cea pe care o cunosc ei.

Cum este posibil ca un gest să aibă asemenea sensuri contradictorii în cadrul aceleiași comunități, iar oamenii să nu observe ce se întâmplă? Se pare că există două explicații pentru acestă stranie stare de fapt. Mai întâi, când francezii își exprimă aprobarea, vor folosi mai degrabă gestul cu degetele mari ridicate decât „semnul inelului". Pentru că ultimul ocupă o poziție de importanță secundară, ambiguitatea sa este mult mai puțin evidentă. În al doilea rând, spre deosebire de multe alte gesturi, „semnul inelului" arată exact ca poziția mâinii adoptată de oameni atunci când vor să accentueze ceea ce spun. Faptul că este atât de des folosit în asociere cu vorbirea înseamnă că poate trece mai ușor drept un mijloc de a întări semnificația cuvintelor rostite decât un gest cu sens de sine stătător. Dat fiind că „semnul inelului" conține și un cerc, și un contact ferm între degetul mare și index, el poate căpăta o mulțime de sensuri. Contactul favorizează folosirea acestuia în transmiterea unor mesaje clare, precum, „bine" și „OK", pe când cercul reprezentat

îl face potrivit pentru unele mesaje precum „zero" sau „fără valoare". Cercul descris de cele două degete face din „semnul inelului" și un candidat implicit pentru orice ar avea legătură cu găurile sau orificiile. În Orientul Mijlociu și Africa, la fel ca în Grecia și Turcia, el este întrebuințat în acest scop. Când un grec sau un turc face „semnul inelului" el nu vrea să spună că aprobă sau că ceva este lipsit de valoare, ci se referă fie la anus, fie la vagin, făcând o invitație sau un comentariu către sau despre un bărbat ori o femeie. Sensul exact al gestului, ca și tenta serioasă sau comică sunt determinate de contextul în care este folosit și de relația dintre oamenii implicați. Totuși, el tinde să fie folosit ca o invitație între homosexuali sau ca o referire la homosexualitatea cuiva.

Acum câțiva ani, Olympic Airlines a avut o reclamă în presa britanică în care erau înfățișați călători într-o varietate de costume naționale făcând „semnul inelului". Ideea era să trimită la „O"-ul din Olympic Airlines, dar și să ofere un certificat de garanție internațional. Reclama s-a întors împotriva companiei, pentru că, în câteva cazuri, cei imortalizați în reclamă proveneau din țări în care „semnul inelului" transmite mai degrabă un mesaj homosexual. Cineva trebuie să-i fi dezvăluit acest lucru agenției de publicitate, deoarece campania a fost abandonată la scurt timp după lansare. În publicitate, ca și în transporturile internaționale, trebuie să știi ce înseamnă pentru alții gesturile folosite de tine.

Umorul

Se spune că, deși oamenii râd la fel, ei nu râd de aceleași lucruri. Dacă afirmația este valabilă pentru membrii unei anumite comunități, atunci va fi cu atât mai adevărată pentru cei din societăți diferite. Și asta datorită faptului că subiectele pe care oamenii le găsesc amuzante, ca și ocaziile considerate potrivite pentru a glumi pot varia enorm de la un popor la altul. Unele genuri de umor, cum ar fi gagurile, cu siguranță vor stârni râsul pretutindeni. Dar, întrucât se bazează pe o înțelegere comună doar unui anumit grup, glumele circulă cu dificultate. Acest lucru este cel mai evident în cazul glumelor care implică un joc de cuvinte. Calamburile și deformările de cuvinte, de exemplu, sunt, în mod frecvent, dificil sau chiar imposibil de tradus în alte limbi. Mai adăugați la asta faptul că glumele au de obicei o tematică locală specifică și va fi clar de ce în încercarea noastră de a spune glume străinilor ne lovim adesea de o tăcere cumplită.

Sentimentul de familiaritate ușor creată de care se bucură oamenii din aceeași cultură are mult de a face cu

faptul că împart un anumit fel de simț al umorului și, prin urmare, au o viziune comună despre lume. Într-un sondaj recent realizat de Gallup, britanicii au fost întrebați dacă ei consideră că anumite popoare au simțul umorului. Rezultatul a dezvăluit o tendință etnocentrică tipică, două treimi dintre cei interogați susținând că britanicii posedă simțul umorului și numai jumătate afirmând același lucru despre irlandezi. Despre locuitorii Franței și Rusiei au existat alte opinii: numai 13% dintre cei interogați au considerat că francezii ar avea simțul umorului și doar 8% au fost dispuși să extindă aceste considerații și asupra rușilor.

Ceea ce oamenii apreciază ca fiind simțul umorului are foarte mare legătură cu ceea ce consideră amuzant, iar dacă străinilor nu li se par amuzante aceleași lucruri, atunci ei sunt acuzați că acest simț le lipsește cu desăvârșire. Multe popoare au fost tentate să creadă că propriul simț al umorului este și unicul, dar nimeni nu a cedat acestei tentații în afara englezilor. Până în secolul al XVII-lea, cuvântul *humour*[24] se referea la cei patru presupuși constituenți ai corpului — sângele, flegma, bila galbenă și bila neagră. Către sfârșitul secolului, cuvântul a căpătat și sensul comic cu care îl asociem astăzi. Din câte știm, Sir William Temple a fost primul care a scris despre umor, considerându-l total străin firii englezilor: „Totuși m-ar întrista să aflu că engleza noastră nu a depășit limbile din vechime și nici pe cele moderne, lucru care ar trebui să se datoreze însăși naturii noastre pe care noi o numim umor cu un cuvânt specific nouă și aproape intraductibil." Temple considera umorul o trăsătură înnăscută, iar cei care o aveau se puteau considera norocoși. Era ceva ce izvora din „bogăția pământului nostru, unicitatea climei, îngăduința guvernului și libertatea de opinie și asociere, pe care poate că le au și vecinii noștri, dar sunt obligați să le mascheze."

[24] În engleză termenul desemnează umorul, dar și ceea ce în română numim umoare. „Teoria umorală", elaborată de Hipocrate și de ceilalți autori ai *Corpus hippocraticum*, definește cele patru elemente.

Din secolul al XVII-lea ne parvin diferite încercări de a arăta că englezii au inventat umorul, care le-a rămas specific lor. William Hazlitt lansa în 1825 ipoteza că umorul lor s-ar datora mediocrității intelectuale: „Mi se pare că englezii se află ori s-au aflat exact în acel punct dintre inteligență și obtuzitate care produce cel mai abundent și mai vesel soi de umor. Absurditatea și singularitatea alunecă prin mintea francezului fără surle și trâmbițe sau se evaporă cu ușurință; cât despre italieni, ei sunt cufundați în indolență și plăcere". În 1952, Louis Cazamian a pus cu și mai mult aplomb problema umorului britanic, socotind că englezii sunt singurii care l-ar deține. După părerea lui, ar trebui să recunoaștem că francezul „are istețime, e amuzant, satiric și posedă metode ingenioase de a stârni râsul, dar toate trucurile datorate inteligenței sale sunt ostentative, doar-doar or avea succes; acestea îl fac să fie admirabil și admirat, dar la capitolul umor ratează, pentru că glumele francezului sunt explicit și în mod clar conștiente; îi poți citi pe față care va fi punctul culminant al poveștii, poanta care urmează. Și, când cineva dezvăluie poanta pe cale să o facă, ce Dumnezeu mai are asta în comun cu umorul?!"

De-a lungul anilor, numeroși autori au încurajat ideea că umorul este un atribut britanic prin excelență sau că, în vreme ce alte popoare dovedesc inteligență și isteți-

me, numai englezii au și umor. Nu putem nega faptul că simțul umorului englezesc este foarte diferit de cel al majorității popoarelor, dar a sugera că umorul este o trăsătură exclusivă a englezilor înseamnă a împinge lucrurile mult prea departe.

Umorul de zi cu zi cunoaște diferite expresii, cele mai comune fiind calambururile, bancurile și anecdotele. Atracția exercitată de calambururi constă în manipularea inteligentă a limbajului, lucru care i-a făcut pe englezi și pe francezi să le îndrăgească; aceștia din urmă le cunosc sub numele de *jeux de mot*. Totuși, ele nu sunt populare în Spania, mai ales din cauză că limba spaniolă nu încurajează jocurile de cuvinte. În ultimii ani, calamburul și-a pierdut mult din atractivitate, atât pentru că trece drept o formă mai degrabă învechită a umorului, cât și fiindcă este cam cerebrală pentru gusturile oamenilor. Din acest motiv, calambururile sunt uneori primite cu mormăieli invidioase și nu cu râsete zgomotoase.

Când îi judecă pe ceilalți, englezii au tendința de a pune accentul mai mult pe caracter decât pe inteligență. De fapt, avântul intelectual este deseori privit ca un defect, ceva ce trebuie mai degrabă ascuns decât scos la iveală în prezența altora. De altfel, englezii sunt cei care au conceput expresiile „prea deștept chiar și dacă ar avea jumătate de creier" și „prea deștept ca să-i fie bine", care poartă mesajul clar că inteligența nu este neapărat un lucru bun. Una dintre principalele trăsături de caracter apreciate de ei este simțul umorului. Într-adevăr, în Anglia poți ajunge mai departe în viață dacă ai simțul umorului decât dacă ești calificat sau talentat, acesta fiind motivul pentru care oamenii sunt atât de sensibili în legătură cu abilitatea lor de a-i amuza pe ceilalți. Heathcote Garrod a

punctat acest lucru cu câțiva zeci de ani în urmă, când a remarcat că, „firește, cel mai sigur mod de a jigni un englez este să-i sugerezi că nu are simțul umorului. Mai degrabă ar accepta să-i spui că nu-i plac câinii".

Dar de ce este simțul umorului englezesc atât de special? Are de-a face cu interiorizarea datorată unei minți limpezi specifice englezilor, cum a sugerat Louis Cazamian, sau cu acele caracteristici native pe care le enumeră Harold Nicolson, cum ar fi „plăcerea jocului", „sfiala și timiditatea" și „lenea mintală"? Fără îndoială, fiecare dintre acești factori joacă un anume rol, dar mai importante sunt trăsăturile proprii umorului englezesc.

Există cinci factori care par să caracterizeze simțul umorului britanic: primul, și probabil cel mai reprezentativ, este caracterul dulce–amar al acestuia, un anume sarcasm ce provine din combinația unică a seriozității cu veselia. Aceasta conjuncție de stări caracteristică umorului britanic a fost remarcată încă din secolul al XIV-lea, când istoricul francez Jean Froissart a afirmat că englezii „se amuză între ei cu tristețe, după moda țării lor". Ideea a fost reluată în *Henric al V-lea*, unde Falstaff se referă la „o vorbă de duh umbrită de tristețe", și a reapărut câteva secole mai târziu, când William Hazlitt a remarcat că englezii „au propriul lor fel de a fi. Voioșia lor este o relaxare, o ieșire din gravitatea lor obișnuită, o tentativă de a alunga în sfârșit grijile cele apăsătoare. Aceasta nu este întotdeauna clară de la bun început, chiar dacă încercarea le-a reușit. Norul poate încă poposi deasupra frunții, gheața poate să nu se fi topit dintr-o dată".

Ideea că umorul britanic este un amalgam, o combinație alchimică de ușurătate și melancolie este menționată și de analistul francez Hippolyte Taine, care se re-

feră la umorul britanic ca la irumpția unei jovialități violente, îngropată sub un morman de melancolie. În cartea sa *Note despre Anglia*, scrisă între 1861 și 1871, întâlnim următorul pasaj despre umorul britanic: „Englezii posedă o formă a lui îndreptată spre propriul lor folos, care, deși departe de a fi agreabilă, este desigur originală, puternică, pregnantă și oarecum amară, cum sunt și băuturile lor specifice. Ei îl numesc umor. Este, în general, voioșia unui om care, în timp ce glumește, își păstrează gravitatea".

În vreme ce gravitatea nu mai joacă un rol în umorul britanic, caracterul sec cu siguranță o mai face și astăzi. Melancolia a dispărut de asemenea, cedând locul unui simț al umorului mai degrabă serios și ironic.

O altă trăsătură particulară a umorului britanic este sobrietatea sa, aceasta reprezentând rezultatul faptului că oamenii nu agreează efuziunile și orice fel de manifestare a entuziasmului. Umorul britanic este rareori spumos sau efervescent. El este mai degrabă plat, lucru care nu ne miră deloc la un popor atât de sfielnic, de timid. Parcursul umorului britanic rămâne unul greu de determinat; intenția englezului care glumește este mai degrabă să smulgă un chicot decât să provoace un hohot de râs.

A treia calitate a umorului britanic o reprezintă „stoicismul" său. Când în Anglia evenimentele iau o întorsătură nefastă, de două lucruri poți să fii sigur. Mai întâi de toate, cineva o să pregătească un ceai, apoi acea persoană sau altcineva va trânti o glumă. Folosirea glumelor în situații dramatice este un atribut central al caracterului britanic — unii ar spune că definește ceea ce numim *anglicitate*. Faptul se întâmplă nu pentru a minimaliza gravitatea momentului, ci pentru a demonstra că adversitatea poate fi depășită prin umor. În cartea sa *Englezii: oare ei sunt oameni?*, publicată în 1931, George Renier a spus următoarele lucruri despre umorul britanic: „Lăsați-mă să risc o definiție a umorului așa cum îmi apare mie: eu cred că este capacitatea pe care o deține majoritatea copleșitoare a englezilor de a râde sau, cel puțin, de a zâmbi în situații în care orice ființă normală ar blestema sau ar plânge. Vreți un exemplu? Soldații care în timpul ultimului război au atacat orbește strigând: «Marmeladă!» Nici germanii și nici francezii n-ar fi putut face asta. Nemții cântau imnuri, iar francezii înjurau și tremurau, fără a lupta mai prost din acest motiv. Dar englezii i-au putut râde morții în față. Poți lupta cu acești oameni, poți negocia cu ei — însă ce provocare să trăiești alături de ei!"

A patra și a cincea caracteristică a umorului britanic sunt naivitatea și lipsa de sens. O mare parte a lui are un un caracter copilăros, cum ar fi bancurile cu trimiteri la funcțiile fiziologice și la igienă. Aceasta este partea mucalită a umorului britanic, îndeaproape înrudită cu „complexul Peter Pan", atât de popular la englezi. Dorința de a rămâne copil nu poate fi transpusă în realitate, dar poate fi tradusă în mod simbolic dacă ne purtăm ca atare, rostim formule tipice acestora și, bineînțeles, dacă facem glume copilărești. Apelând la asemenea modalități de regresie, adulții se pot întoarce într-un timp când nu aveau responsabilități și trăiau deliciul de a putea fi obraznici. În anii '30, Emile Cammaerts, un belgian stabilit la Londra, a spus despre impulsurile regresive ale britanicilor: „Lipsa dorinței de a crește este o trăsătură esențială a englezului secolului XX. Când oamenii

de știință ai viitorului vor descoperi originea mitului lui Peter Pan, cu siguranță că vor fi obligați să recunoască specificitatea lui în această insulă".

Mândria englezilor legată de umorul lor absurd datează de la începutul secolului XX, când William Hazlitt a afirmat sus și tare: „Suntem aproape singurul popor care mai înțelege și mai apreciază absurdul". Și alți scriitori i-au susținut opinia. Bunăoară, în lucrarea sa despre umorul britanic, Harold Nicolson notează: „Este adevărat, germanii posedă o anumită concepție asupra absurdului, dar pentru absurdul pur, absurdul de dragul absurdului, trebuie să-i consulți pe autorii englezi". Cei mai cunoscuți exponenți ai genului sunt Edward Lear și Lewis Carroll, ale căror povestiri bizare sunt la fel de îndrăgite de copii și de adulți. Copilăria este elementul central al umorului absurd britanic, pentru că întoarce totul cu susul în jos și refuză să se supună regulilor stabilite de maturi. Nicolson a exprimat foarte bine acest aspect când a sugerat că absurdul este, „în esență, o rebeliune împotriva autorității deținute de gândirea ordonată... Este eliberarea supremă de constrângerile rațiunii". Astfel ni se oferă un indiciu important în aflarea motivului pentru care absurdul joacă un rol atât de important în umorul britanic și lipsește aproape cu desăvârșire din cel francez. Pentru englezi, gândirea ordonată rămâne doar un instrument, ce trebuie folosit și apoi aruncat. Pentru francezi, care sunt crescuți în spiritul filosofiei carteziene, ideea abandonării logicii în favoarea a ceva atât de copilăresc precum umorul absurd e de neconceput. Francezii au totuși niște lucruri în comun cu englezii, manifestând și ei o adevărată slăbiciune pentru calambururi. În plus, franceza se dovedește superioară

englezei când vine vorba de jocuri de cuvinte, deoarece deține mai multe sunete deschise. Din această cauză numărul sintagmelor cu mai multe sensuri crește, element esențial în construirea calambururilor.

Există două tipuri principale de istețime galică — unul vizează cerebralitatea, celălalt face referire la trup. Inteligența de tip cerebral tinde să fie satirică, agresivă și mușcătoare, implicând deseori complicate jocuri de cuvinte și calambururi îndreptate împotriva guvernului, femeilor sau străinilor. Celălalt tip are în vedere funcțiile fiziologice și sexul, fiind, prin urmare, mult mai direct și mai pământean. Umorul francez cu conotație sexuală vizează fie tehnica sexuală în infinitele sale variații, fie intriga și comedia asociate cu seducția și infidelitatea. Oamenii care cunosc Franța remarcă deseori caracterul amiabil al acestui fel de umor și faptul că el nu conține nimic din agresivitatea anxioasă care zace în substratul glumelor anglo-saxone. Principala explicație este că francezii au o atitudine mult mai relaxată față de sex, ceea ce înseamnă că ei dau dovadă de mai puțină anxietate de care să se elibereze prin umor. În plus, a glumi în Franța este mai mult o bucurie socială sau, cum a spus-o J.B. Priestley, „spiritele francezilor au un aer public". Scopul lor nu este neapărat să impresioneze, ci să asigure buna dispoziție generală.

În Germania, simțul umorului se dovedește foarte diferit de cel francez, în mare parte pentru că, în vreme ce francezii nu arată nici un fel de interes față de umorul cu conotații anale, nemții sunt fascinați de el. Temele scatologice apar în ghicitorile copiilor, în proverbe, ca și în blesteme, înjurături, insulte, amenințări sau în glumele între maturi. După Gershon Legman,

cea mai vagă aluzie la tematica analului este suficientă pentru a provoca hohotele unei întregi asistențe: „Dacă cel care spune gluma este inteligent, el poate duce publicul german la cel mai înalt grad de amuzament gălăgios, făcându-l să se tăvălească pe jos de râs — și asta numai *pregătindu-se* să spună o anecdotă al cărei punct culminant să includă cuvântul «rahat»." Explicația lui Legman asupra acestei particularități a umorului german este una de ordin psihanalitic: „Reprezintă, fără îndoială, o reacție la o educație igienică excesivă și prematură, precum și la rigiditatea și disciplina specifice caracterului teuton".

Această interpretare a umorului german reapare în alte lucrări, precum ale psihanalistului olandez Renatus Hartogs și folcloristului american Alan Dundes. Câțiva autori străini au pus în balanță stilul ponderat al nemților și vivacitatea istețimii galice, optând în favoarea celei din urmă. Stendhal, de exemplu, a spus: „Cred că într-o singură noapte la Paris se schimbă mai multe remarci inteligente decât în Germania într-o lună întreagă". Hartogs a tras concluzia că „diferența dintre umorul german și cel francez corespunde în mare măsură celei dintre găluștile de cartofi și *crêpe Suzettes*. Acolo unde bancul german sfârșește cu o poantă de o groasă ostentație, gluma franțuzească își va lua pur și simplu zborul. Aceste trăsături sunt proprii deopotrivă glumelor obișnuite și celor deocheate".

Bancurile spuse într-o anumită țară constituie o sursă importantă de informații atât asupra preocupărilor și aspirațiilor locuitorilor săi, cât și despre modul în care aceștia interrelaționează. De pildă, în timp ce în Franța glumele cu conotație sexuală sunt foarte frecvente, în

Belgia aproape că lipsesc. Și aceasta, deoarece belgienii au încă o atitudine foarte conservatoare față de sex. Italia oferă și ea un caz interesant, pentru că ceea ce oamenii consideră amuzant depinde în mare măsură de locul în care trăiesc. Ca și bucătăria, vinul și accentul, simțul umorului are aici un caracter regional.

Mai mulți cercetători ai umorului, printre care și Freud, au ajuns la concluzia că glumele sunt o armă camuflată — sub pretextul distracției se ascunde scopul lor real, acela de a răni persoana căreia îi sunt adresate. Această teorie se împacă bine numai cu unele tipuri de umor. Când un grup de oameni deține supremația față de un altul, nu este deloc neobișnuit ca grupul mai puternic să facă bancuri pe seama celui mai slab. Există două motive pentru care se întâmplă acest lucru. Mai întâi, respectivele glume servesc în mod simbolic la controlarea comportamentului grupului subordonat, iar în al doilea rând, oferă un mijloc de legitimare a poziției deținute de cel puternic. Totuși, există și cazuri în care relația este inversată, unde grupul subordonat începe să glumească pe seama membrilor grupului mai puternic. În Italia, de exemplu, carabinierii, care sunt una dintre cele trei forțe ale poliției, au devenit subiectul multor anecdote defăimătoare. Înainte de dispariția comunismului, popoare precum cele din Cehoslovacia, Polonia și Uniunea Sovietică făceau glume referitoare la poliția secretă, politicieni și stat — cu alte cuvinte, la toate instituțiile care își exercitau puterea asupra indivizilor și împotriva cărora unica lor armă era umorul. Vreme de mulți ani, bancurile au reprezentat singura formă de rezistență politică în Uniunea Sovietică. Ele nu au schimbat sistemul, dar au oferit indivizilor o iluzie a puterii,

chiar dacă nesemnificativă, și totodată un mijloc de a se răzbuna pe stat.

O comisie guvernamentală din Rusia vizitează o școală pentru a afla dacă elevii sunt patrioți.

„Ivan", întreabă un membru al acesteia, „cine e tatăl tău?"

„Tatăl meu e Uniunea Sovietică", răspunde copilul.

„Așa, băiete! Dar mama ta cine e?"

„Partidul comunist", răspunde Ivan.

„Foarte bine! Și ce vrei sa te faci când o să fii mare?"

„Orfan."

Intimitatea

Ori de câte ori se întâlnesc, străinii trebuie să decidă cum să se poziționeze în relația unul față de celălalt. Acesta nu este un lucru care trebuie discutat, nici ceva ce se cere conștientizat — bunăoară, nu trebuie să se întrebe dacă ar trebui să fie prietenoși, așezându-se aproape, sau dacă să fie formaliști, păstrând distanța. Pur și simplu stabilesc o distanță care li se pare potrivită în acele circumstanțe. Ceea ce oamenii desemnează drept potrivit depinde în foarte mare măsură de cultura căreia îi aparțin. Când doi indivizi sunt membri ai aceleiași culturi, arareori distanța care trebuie lăsată între ei reprezintă o problemă. Dar, când provin din culturi care au convenții proxemice diferite, pot apărea tot felul de neînțelegeri.

Societățile europene pot fi împărțite cu precizie în trei zone geografice, în funcție de cât de aproape stau unul de celălalt. Prima este cea pe care Desmond Morris o numește „zona cotului", unde oamenii stau atât de aproape unul de celălalt încât își pot atinge coatele. Aceasta include țări ca Spania, Franța, Italia, Grecia și Turcia. A

doua acoperă majoritatea Europei de Est, incluzând țări ca Polonia, Ungaria și România. Aici, în zona numită „a încheieturii", oamenii se așază astfel încât, dacă vor, își pot atinge încheieturile. În al treilea rând este ceea ce Morris numește „zona degetelor", cuprinzând Anglia, Olanda, Belgia, Germania și țările scandinave, unde oamenilor le place să îi țină pe ceilalți la o distanță de un braț și sunt fericiți dacă reușesc să evite orice atingere.

Lucrul cel mai uimitor legat de aceste zone proxemice îl reprezintă modul cum sunt situate pe continent, cu „zona cotului" situată în cea mai caldă parte a Europei, „zona degetelor" în cea mai rece, iar „zona încheieturii" chiar între ele. Există câteva explicații pentru acest lucru, prima și cea mai evidentă ținând de climă. Se știe că temperatura aerului afectează metabolismul oamenilor, nivelul lor de confort, ca și pofta de viață. Clima cald poate influența obiceiurile sociale, datorită oportunității de contact în aer liber. De-a lungul țărmului Mării Mediterane, verile sunt uscate și calde, iar zilele de iarnă pot fi, la rândul lor, destul de blânde, ceea ce le permite oamenilor să petreacă mult mai mult timp discutând în afara caselor. Este posibil ca aceste contacte frecvente să îi lege, încurajându-i să se așeze mult mai aproape unul de celălalt.

Personalitatea este un alt factor care ar putea explica diversele obiceiuri proxemice din Europa. De exemplu, s-a arătat că acele culturi situate în preajma Mediteranei au tendința de a fi „colectiviste", spre deosebire de cele din nordul, centrul și estul continentului, care sunt mai degrabă „individualiste". Ideea ar fi aici că în culturile „individualiste" se pune mai puțin accentul pe scopurile și aspirațiile grupului decât pe cele ale individului, în

timp ce reversul este valabil pentru societățile „colectiviste". Datorită faptului că dovedesc o mai mare preocupare față de unitatea grupului societățile „colectiviste" par să încurajeze mult mai entuziast practicile sociale care îi reunesc pe oameni și le conferă un sentiment de apartenență — cum ar fi să stea alături. Societățile „individualiste" acordă mai puțină atenție unității grupului și, prin urmare, nu resimt nevoia apropierii fizice.

Dacă putem spune că locuitorii din bazinul mediteranean stau aproape unul de celălalt atunci când discută, la fel de adevărat este și că la ei proximitatea variază mai mult decât în țările din nordul Europei. La fel de variabil se dovedește modul în care își poziționează trupul unul față de celălalt. Dacă îi vezi pe italieni vorbind în public, vei observa că stau locului foarte puțin, în schimb se leagănă tot timpul înainte și înapoi, uneori orientându-și corpul către interlocutor, alteori spre exterior. Acest lucru devine evident cu deosebire în conversațiile dintre bărbați.

Se pare așadar că variabilitatea, mai degrabă decât apropierea, este cea care definește comportamentul social al mediteraneenilor. Când un italian vorbește cu șeful său, de exemplu, va adopta în mod obișnuit o poziție respectuoasă și directă, față în față. La polul opus, englezul are tendința de a nu se așeza față în față cu șeful său, ci puțin într-o parte. Comparați cu ceea ce se întâmplă când acești oameni se adresează celui mai bun prieten, întâlnit pe stradă. Aici devine limpede faptul că, în timp ce englezul continuă să stea puțin într-o parte, italianul fie se așază drept în fața prietenului său, fie adoptă o poziție relaxată, alături de el, oscilând între cele două extreme.

Motivul pentru care italienii dovedesc o asemenea variație în folosirea spațiului fizic este că, pentru ei, proximitatea și orientarea constituie canale de comunicare importante. Modul în care un italian își poziționează trupul într-o conversație spune multe despre obligațiile față de interlocutor, despre atitudinea sa față de acesta și despre sentimentele legate de ceea ce se întâmplă în vecinătatea imediată. În Anglia, dimpotrivă proximitatea și orientarea rămân canale de comunicare ineficiente, drept pentru care aspectele comportamentale variază prea puțin. Singurul moment în care englezii pun problema proximității este atunci când cineva se apropie prea tare de ei, creându-le un sentiment de disconfort.

Ca și ceilalți nord-europeni, englezii sunt foarte sensibili la intruziunile neprevăzute în spațiul lor intim, așa că se așază la o distanță considerabilă pentru a se asigura că una ca asta nu se va întâmpla. Există câteva strategii pe care și le-au dezvoltat: una constă în adoptarea unei figuri inexpresive, menite a-i descuraja pe oameni să se apropie, o alta fiind construirea unei bariere fizice, fie prin încrucișarea brațelor, fie prin strângerea unui pachet sau a unei genți în dreptul pieptului. Pentru alte versiuni ale acestei strategii nu trebuie decât să intrați într-o bibliotecă pentru a vedea cum se baricadează englezii în spatele unor teancuri de cărți, astfel încât să se poată bucura de puțină intimitate, ținându-i pe ceilalți cititori la distanță. O asemenea scenă este greu de întâlnit în sudul Europei.

Englezii devin deseori abătuți când nu pot păstra o distanță sănătoasă între ei și semeni. E interesant de văzut cum se comportă atunci când se adună laolaltă, cum se retrag în ei înșiși, în încercarea de a nega prezența celorlalți. Într-un lift aglomerat, de pildă, dovedesc o fascinație stranie față de podea, tavan și dispozitivul de iluminat — adică față de orice i-ar putea salva de la teroarea și jena determinate de obligația de a-i privi pe străini în ochi. Metode asemănătoare de retragere în sine pot fi observate în metroul londonez, unde călătorii se ascund în spatele ziarelor sau își caută refugiul în bâzâitul walkman-urilor. Cât de diferită este această imagine de cea oferită de metroul parizian, unde oamenii par relaxați și meditativi...

În plus față de aceste frontiere invizibile care ne înconjoară trupurile și ne asigură că spațiul intim nu ne va fi invadat, mai sunt și altele pe care le creăm în mintea noastră. Acestea au rolul de a-i împiedica pe ceilalți să se apropie de noi. În majoritatea societăților există reguli nescrise despre tipul de informații pe care oamenii pot încerca să le obțină unii de la alții, ce pot să difere foarte mult de la o societate la alta. Bunăoară, în sudul Europei nu e un lucru neobișnuit ca tinerii turiști să fie întrebați câți ani au, dacă sunt căsătoriți sau de ce nu au copii. În alte părți ale continentului, o astfel de chestionare inocentă ar fi considerată un afront, o încălcare gravă a intimității. Aceeași problemă poate apărea când cineva încearcă să afle ocupația celuilalt. În Germania, de exemplu, este normal să întrebi pe cineva cum își câștigă existența; de fapt, acest lucru este deseori perceput drept un flatant semn de interes. În Anglia există însă cercuri sociale unde nu este recomandat să întrebi de la prima întâlnire cu ce se ocupă interlocutorul — nu pentru că informația este considerată sacrosanctă, ci doar fiindcă întrebarea implică o anumită lipsă de inventivitate conversațională. A-ți întreba

partenerul de conversație cum își câștigă existența poate trece drept o încercare neinspirată și mai degrabă comodă de a te apropia de el.

În Scandinavia, regulile culturale care guvernează intimitatea și deschiderea față de semeni sunt foarte diferite față de cele din restul Europei. În Norvegia accentul cade predominant pe independență și control, iar sacralitatea căminului este luată foarte în serios. Acest aspect dă naștere unui tip de comportament care poate părea foarte rigid și exclusivist locuitorilor celorlalte regiuni ale Europei. Antropologul Marianne Gullestad a realizat un studiu dedicat frontierelor simbolice pe care și le creează norvegienii pentru a-și proteja intimitatea. Aceste „porți" și „garduri", cum le numește ea, iau diverse forme, toate fiind concepute pentru a-i împiedica pe oameni de la a obține acces total unii la alții.

Străinii fac deseori comentarii despre cât de greu este să-i cunoști pe suedezi, iar aceștia au ajuns chiar să recunoască adevărul afirmației. Unul dintre motivele principale pentru care se întâmplă acest lucru este că suedezii sunt un popor care, ținând enorm la intimitatea sa, își dezvăluie foarte greu gândurile și sentimentele. Nu se poate spune că nu se destăinuie niciodată, doar că au tendința de a întârzia acest proces, ajungând în cele din urmă chiar să exagereze. Prin urmare, când încerci să cunoști un suedez este ca atunci când vrei să scoți ketchup-ul din sticlă: scuturi sticla de mai multe ori și nu se întâmplă nimic, apoi, exact când te așteptai mai puțin, te trezești cu o avalanșă de sos în farfurie. Așa se întâmplă și cu suedezii: îți petreci săptămâni, poate luni de zile în compania lor fără să afli ce gândesc cu adevărat. Tocmai când ești pe punctul de a renunța, porțile barajului se deschid și afli tot ce vroiai să știi despre colegii tăi suedezi, și chiar mai mult de atât.

În destule privințe finlandezii sunt foarte asemănători. Britanicilor, francezilor și germanilor li se pare dificil să stabilească legături strânse cu finlandezii, care dau impresia că îi țin mereu la o distanță de un braț, atât la propriu, cât și la figurat. Neobișnuit este că, deși nu se grăbesc să își facă relații cu ceilalți, atunci când o fac, o fac pentru totdeauna, iar evenimentul este deseori marcat de ritualul unei saune făcute împreună. Dacă un finlandez te invită să îl urmezi la saună, înseamnă că ești pe cale să-i devii prieten pe viață.

Englezii sunt cunoscuți de asemenea pentru timiditatea și caracterul introvertit, deși reputația lor nu poate să o concureze pe cea a suedezilor. Un aspect major care îi reunește pe englezi și pe suedezi este dorința de intimitate și intoleranța la perturbările venite din exterior. Acesta a dus, în ambele societăți, la dezvoltarea unor strategii de apărare socială și psihologică de care oamenii se folosesc pentru a se proteja de intruziunile nedorite. La polul opus, italienii fac foarte puțin efort pentru a-și ocroti spațiul privat sau a se izola de ceilalți. Nu este surprinzător că, deși au un cuvânt pentru „intim", nu au unul și pentru „intimitate".

Dacă îi comparăm pe nordici cu locuitorii din sudul Europei, observăm că aceștia din urmă preferă să se așeze mult mai aproape unii de alții și că sunt, de asemenea, mai dispuși să se destăinuie. Această legătură dintre proximitatea fizică și deschiderea manifestată nu este o simplă coincidență, pentru că ambele aspecte comportamentale exprimă dorința de intimitate. Psihologii au descoperit, cu ceva vreme în urmă, că există legături pu-

ternice între distanța pe care oamenii o lasă între ei, intensitatea cu care se privesc în ochi și gradul de intimitate în care vor să se afle. Specialiștii au atras atenția și asupra faptului că, atunci când sunt forțați să stea foarte aproape unii de alții indivizii își păstrează nivelul de intimitate constant privindu-se mai puțin, iar atunci când vor să crească nivelul de intimitate, pur și simplu se mută mai aproape sau se uită mai mult la ceilalți.

Din aceste studii rezultă că proximitatea joacă un rol crucial în corolarul intimității, aplicându-se și dispoziției fiecăruia de a împărtăși lucruri personale celor din jur. Faptul că nordicii adoptă mai puțin acest comportament intimist poate să fie interpretat în două feluri — fie că au mai puține relații apropiate, fie cunosc același nivel de intimitate, dar exprimarea limitată a afecțiunii înseamnă mult mai mult pentru ei decât pentru meridionali.

Oricare ar fi explicația, nu încape nici un dubiu că senzațiile fizice oferite de existența într-o cultură „a degetelor" sunt foarte diferite de cele determinate de o cultură „a coatelor". Când oamenii se așază foarte aproape unii de alții, le este mult mai ușor să se vadă, să se audă, să se miroasă și să se atingă — fiecare umple o parte din câmpul vizual al celuilalt, fiecare poate să îl cerceteze pe celălalt mai îndeaproape și fiecare știe că, la rându-i, este atent examinat. Conștiința faptului de a fi observat îndeaproape este o trăsătură esențială a proximității fizice, pe care multă lume o consideră supărătoare.

Glumele

Un mod obișnuit de a face haz îl constituie „gluma etnică", bunăoară: „Cum îl derutezi pe un irlandez? Dă-i două lopeți" sau „Încercarea irlandezilor de a escalada Everestul a eșuat... Au rămas fără eșafodaj". Astfel de glume conțin două mesaje. Primul transmite ideea că aceia care sunt calu de bătaie, în acest caz irlandezii, ar fi proști. Al doilea mesaj al glumei este că noi, cei care o spunem, suntem deștepți. Glumele etnice au o largă răspândire și fiecare popor european pare să fie implicat, fie în ipostaza povestitorului, fie în a celui vizat, sau chiar în ambele în unele cazuri. De exemplu, englezii fac glume despre irlandezi, francezii și olandezii despre belgieni, iar suedezii și finlandezii despre norvegieni. În mod frecvent cei care spun bancuri și țintele acestora provin din aceeași țară. De pildă, irlandezii au glume disprețuitoare despre *kerrymen*-ii din sudul țării, danezii îi ironizează pe yuții din Aarhus, iar în Grecia caii de bătaie sunt ponticii. În Germania, locuitorii din nord fac haz pe seama stupidității și lenei sudicilor, care, la rân

dul lor, răspund cu povești asemănătoare la adresa primilor.

Principalele teme ale glumelor etnice sunt: prostia, zgârcenia, lenea, lașitatea, viclenia și incapacitatea de a vorbi limba autorului bancului așa cum trebuie. Toate aceste defecte au fost încapsulate și azvârlite către cei aflați de cealaltă parte a graniței etnice. Dar glumele etnice sunt mult mai mult decât niște arme lingvistice, ele ridică, de asemenea, bariere psihologice în jurul grupului. Ca niște grăniceri îngâmfați, ele mărșăluiesc în sus și în jos, anunțând pe toată lumea că locuitorii aflați de această parte a frontierei le sunt superiori celor care trăiesc dincolo de ea.

Există câțiva factori care explică glumele etnice. Christie Davies, care a realizat un studiu asupra temei, subliniază că de obicei victimele glumelor etnice sunt grupurile marginale, ce s-au desprins sau amenință să se separe de comunitățile care le ironizează. Deși neagreați, Davies a descoperit că ei nu alcătuiesc de obicei grupul pe care autorii glumelor îl detestă cel mai mult și nici cel de care se tem cel mai tare, lucru ce sugerează că victimele sunt alese de fapt pentru că sunt mici, lipsite de apărare și nu pot protesta. Se pare că glumele etnice sunt folosite ca mijloc de a le controla simbolic. Ele permit autorilor lor să nege că ei înșiși ar avea anumite caracteristici și, dimpotrivă, să le proiecteze asupra nefericiților membri ai altor grupuri, deghizate în anecdote. În acest fel, imputări destul de dure pot fi în mod convenabil ascunse îndărătul unui hohot de râs.

Dar glumele etnice satisfac și alte cerințe. Una este aceea de a convinge oamenii că ocupă o poziție de mijloc între niște extreme la fel de neatrăgătoare: de exemplu, că nu sunt nici la fel de proști ca irlandezii, nici atât de vicleni precum evreii. Glumele etnice ascund și scuze disimulate. Ele legitimează raporturile existente între grupuri prin desemnarea membrilor din grupul advers drept prea proști ori prea leneși pentru a merita ceva mai bun. Această trăsătură implicită a glumelor etnice devine din nou foarte evidentă în bancurile pe care englezii le fac pe seama irlandezilor și scoțienilor sau în cele ale germanilor despre *Gastarbeiter*-ul turcesc.

Folcloristul Alan Dundes a identificat câteva tipuri de glume etnice. Cele dintâi încep cu captații de genul: „L-ai auzit pe ăla cu...?" Acestea prezintă o imagine stereotipă a obiceiurilor grupurilor etnice în diferite circumstanțe, cum ar fi naufragiul pe o insulă pustie, lipsa unei parașute în avion sau descoperirea unei insecte în băutura cuiva. De exemplu, ce ar face un englez, un irlandez și un scoțian dacă ar găsi o muscă moartă în paharul cu băutură? Răspuns: englezul ar pune mâna pe-o lingură, ar îndepărta musca și ar continua să bea. Irlandezul și-ar folosi degetele ca să scoată musca înainte de a bea. Scoțianul ar prinde-o cu grijă, ar zdrobi-o de marginea paharului și apoi ar bea.

Glumele etnice pot lua uneori aspectul unei ghicitori, de pildă: „Ce obții când încrucișezi un german cu un francez?" sau „Care este cea mai scurtă carte?". Ele mai pot apărea și sub forma unor proverbe, cum ar fi: „Iadul este un loc unde francezii sunt inginerii, britanicii sunt bucătarii, germanii — polițiștii, rușii — istoricii și americanii — îndrăgostiții". Apoi mai există varietatea glumelor pe teme sexuale, care încearcă să caracterizeze grupurile etnice în funcție de ce spun soțiile după o partidă de amor:

O soție americancă: „Doamne, iubitule, a fost excelent!"

O soție franțuzoaică: „Dragule, ce amant minunat ești!"

O soție evreică: „Ar fi trebuit s-o țin sus și tare cu haina de blană..."

O soție nemțoaică: „Ah, dragule, câtă autoritate. Câtă putere!"

O soție englezoaică: „Gata, dragă. Te simți mai bine acum?"

Glumele etnice se bazează pe stereotipuri legate de alte grupuri, fiind totodată răspunzătoare pentru perpetuarea lor. Cei care spun glumele și victimele acestora sunt deseori foarte apropiați. De obicei sunt vecini, foarte ades aparținând aceleiași culturi, în unele cazuri având chiar un limbaj comun. Când rolurile se inversează, victimele constată uneori că au dificultăți în a se răzbuna pe torționarii lor. Acesta a fost cazul norvegienilor, care au considerat că glumele suedezilor pe seama lor sunt extrem de supărătoare și au ripostat, creând la rându-le glume la adresa vecinilor. Olandezii au un mare număr de bancuri legate de belgieni. Majoritatea „glumelor belgiene" sau *Belgenmoppen* sunt direcționate împotriva flamanzilor, care vorbesc olandeza. Totuși, belgienii fac de asemenea glume pe seama olandezilor și, ca lucrurile să se complice și mai tare, flamanzii și valonii din Belgia își aruncă mereu ironii unii altora, unele chiar la adresa locuitorilor din Bruxelles. Tiparul glumelor etnice din Belgia este, prin urmare, foarte neobișnuit, pentru că e vorba de cele două grupuri etnice principale, care se întâlnesc în războiul cuvintelor, ambele tabere dând tot ce pot.

Procedura standard este ca un grup etnic să inventeze sau să adapteze o glumă deja existentă, iar apoi s-o

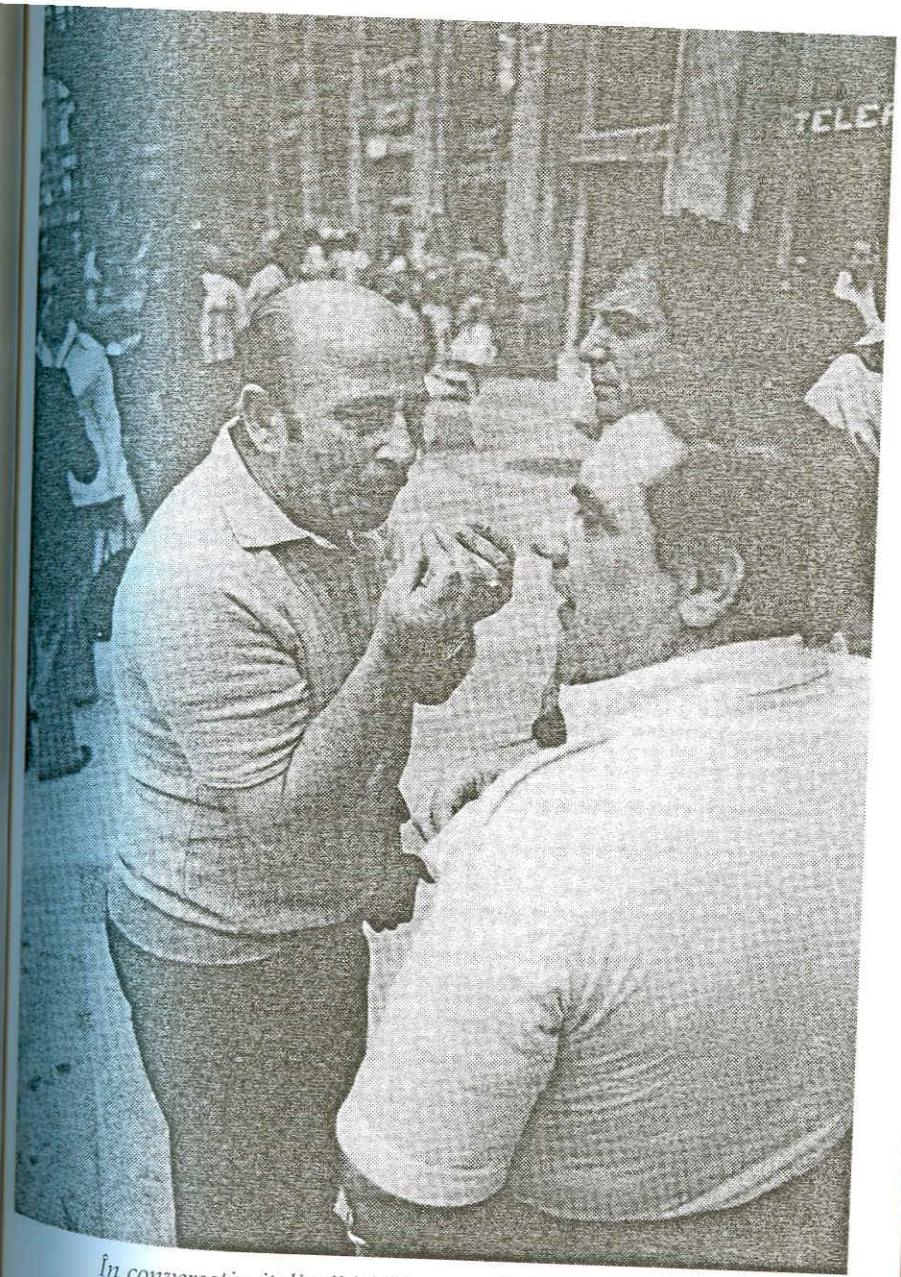

În conversație, italienii își folosesc mâinile pentru a-și susține punctul de vedere și a atrage atenția celorlalți

aplice la un altul. Totuși, întâlnim cazuri în care grupurile spun glume despre ele însele, cel mai cunoscut exemplu în acest sens fiind evreii. Bancurile lor sunt foarte diferite de altele, mai întâi pentru că, deși le aparțin, atribuie diverse defecte tot evreilor, cum ar fi zgârcenia sau viclenia, pe care ar trebui de fapt să le respingă. Secretul glumelor evreiești făcute pe seama evreilor constă în faptul că sunt menite unui circuit intern, nefiind pentru urechile celorlalți. Când evreii spun bancuri despre ei înșiși, atmosfera degajată este de obicei una de autoironie crispată; când intervin cei din exterior, starea li se schimbă imediat și aceleași glume pot trece drept veritabile amenințări. Gershon Legman consideră că există două reguli importante care însoțesc glumele etnice. Prima ar fi că ele trebuie spuse numai atunci când membrii culturii luate în derâdere nu sunt de față. Cealaltă regulă ar fi că acestea se pot spune doar când sunt de față *numai* membrii culturii ironizate. Prima regulă are grijă să nu se aducă vreo ofensă cuiva, a doua — ca nimeni din exterior să nu aibă acces la secret.

Părerile pe care grupurile etnice le au unele despre altele sunt deseori conținute de glumele pe care și le aruncă reciproc. Acestea pot acoperi subiecte ca inteligența, încrederea și preferințele sexuale, putându-se extinde și la alte genuri pe care grupurile rivale le găsesc amuzante și pe care le pot înțelege. Alan Dundes a relatat următoarea glumă, care arată cum francezii, germanii, englezii și evreii au diferite grade de înțelegere a bancurilor.

> Când un francez aude o glumă, râde întotdeauna de trei ori: mai întâi când o aude, apoi când i-o explici și a treia oară când în sfârșit o înțelege. Asta pentru că francezului îi place

> să râdă. Când îi spui o glumă unui englez, el râde de două ori, o dată când i-o spui, iar a doua oară când i-o explici. N-o s-o înțeleagă niciodată, căci este prea morocănos. Când îi spui o glumă unui german, râde o singură dată, când i-o spui. Nu te va lăsa să i-o explici, căci este prea arogant. Deși nemții nu au simțul umorului. Când îi spui gluma unui evreu, te întrerupe înainte s-o termini. Mai întâi că o știe deja. Al doilea, n-o spui cum trebuie. În cele din urmă ți-o va spune el așa cum ar fi trebuit spusă.

Sărutul

Deși obiceiul oamenilor de a se săruta se întâlnește pretutindeni în Europa, în unele țări el este constrâns de gradul de familiaritate și gen, iar în altele are de-a face numai în mică măsură cu gradul de familiaritate, în timp ce genul nu joacă nici un rol. În țările mediteraneene, de exemplu, sărutul pe obraz îndeplinește rolul de salut pentru femei și bărbați deopotrivă, fără a conta sexul celuilalt, și este folosit în mod frecvent chiar dacă participanții nu se cunosc deloc. În Marea Britanie, Germania și țările scandinave, gestul se practică între femei, dar și între acestea și bărbați, însă doar dacă se cunosc bine între ei sau sunt rude. În aceste regiuni, regula cere ca bărbații să nu se sărute pe obraz, deși semnele arată că situația este pe cale să se schimbe.

Până acum câțiva ani, sărutul pe obraz între bărbați era un adevărat tabu în Marea Britanie. Deși permis în cercurile artistice și teatrale, se credea că ei nu ar trebui să-și compromită masculinitatea cu asemenea efuziuni sentimentale. Dar în ultimii zece ani s-a observat o

schimbare evidentă în atitudinea față de gen și identitate. Acest lucru, alături de influența modelor continentale, i-a făcut pe englezi mult mai toleranți, cu rezultatul că în anumite cercuri nu mai este nimic neobișnuit în a vedea bărbați care se sărută pe obraz.

În ciuda acestor schimbări sau a nenumăratelor sforțări ale imaginației noastre, britanicii nu au reușit să fie etichetați drept un popor de pupăcioși. Pentru majoritatea lor, problema reprezintă un adevărat câmp social minat, în care nu este niciodată foarte clar dacă oamenii ar trebui să-și sărute mâinile sau să se sărute pe obraz, de câte ori ar trebui să o facă și dacă să înceapă din dreapta ori din stânga. Așa s-ar putea explica de ce britanicii par a fi niște ageamii la capitolul sărut. Dar cum ar trebui să explicăm pasiunea lor pentru săruturile „în vânt", când buzele nu ating obrazul celuilalt, și de ce își însoțesc ei atât de des gestul cu manifestări sonore?

Se pare că principalul motiv al popularității sărutului „în vânt" constă în faptul că presupune un contact fizic minimal și, prin urmare, doar o implicare personală modică; el pune cele două tendințe de acord, permițându-le oamenilor să treacă prin etapele sărutului fără să fie nevoiți să-și atingă buzele de obrazul celuilalt. Iar motivul pentru care britanicii își însoțesc săruturile cu țâțâieli de buze și onomatopee de genul „muah" este că astfel încearcă să își mascheze jena. Aceste sunete pot părea semne ale aprecierii și entuziasmului, dar ele sunt, de fapt, autoironii menite să minimalizeze semnificația sărutului, transformându-l într-o glumă. În țări ca Italia și Franța, oamenii sunt foarte relaxați când vine vorba de sărutul convențional. Ei știu când este cazul să se sărute, unde anume, de câte ori. Pentru ei sărutul nu este

un lucru de care să se rușineze și, prin urmare, nici ceva pe care să încerce să-l camufleze.

Din punct de vedere geografic, numărul de săruturi pe obraz pe care oamenii și le oferă reciproc variază de la o regiune la alta. Pentru scandinavi, un singur sărut este suficient, în timp ce francezii sunt renumiți pentru sărutul lor dublu — primul pe obrazul stâng, al doilea pe cel drept. Olandezii și belgienii, pe de altă parte, preferă sărutul multiplu, cuprinzând cel puțin trei pupături. Totuși, acest lucru nu înseamnă că ei sunt cei mai entuziaști europeni în materie de sărut, pentru că, atunci când vine vorba despre frecvență, francezii se dovedesc neîntrecuți.

Francezii sunt, fără îndoială, campionii europeni în domeniu, atât în ceea ce privește rolul pe care îl joacă sărutul în viața lor, dar și dacă ne gândim la interesul pe care îl arată subiectului. Nu este o coincidență că cele mai cunoscute sculpturi cu această temă, *Sărutul* lui Rodin și *Sărutul* lui Brâncuși, au fost realizate la Paris. Totodată, se crede că francezii sunt părinții sărutului profund, cel puțin în viziunea britanicilor, care au dat acestei practici numele de „sărut franțuzesc". Reputația s-ar putea datora pur și simplu unei proiectări internaționale, cu alte cuvinte, ar putea fi un caz în care englezii le atribuie francezilor anumite obiceiuri proprii, pe care vor să și le nege. Dar există două argumente împotriva acestei teorii: unul ar fi că și germanii numesc sărutul profund *Französisches Küssen*, iar al doilea, că termenul *maraichinage*, cuvânt franțuzesc desemnând sărutul profund, indică faptul că respectivul obicei s-a născut în Franța. *Maraichinage* este derivat de la *maraichins*, locuitori ai districtului Pays de Mont, în Vendée, Bretania. De

ce această comunitate a trebuit să fie nominalizată drept inventator al sărutului profund rămâne un mister. Deși foarte populară printre localnici, este destul de puțin probabil ca această practică să fi fost inventată în Franța. Deoarece joacă un rol atât de important în procesul de curtare, e mult mai probabil ca ea să fi apărut în mod independent în mai multe părți ale lumii.

Oricare ar fi adevărul, nu încape nici o îndoială că francezii se află în primul eșalon al Europei la capitolul sărut, în timp ce britanicii sunt undeva la urmă. Totuși, a existat o vreme în care rolurile erau inversate, mai exact pe când francezii treceau drept niște oameni retrași, iar englezii, drept cei mai strașnici pupăcioși ai Europei. Încă din 1466 un nobil boemian, Leo von Rozmital, a consemnat că în Anglia se obișnuia ca, „atunci când oaspeții ajungeau la un han, hangița și toți membrii familiei sale să meargă și să-i întâmpine; iar oaspeții trebuiau să-i sărute pe toți". El a mai observat și că „la englezi acest lucru avea același rol pe care îl are în alte părți strânsul mâinilor".

O observație similară ne oferă învățatul olandez Desiderius Erasmus. Pe când a vizitat Anglia, în 1499, i-a scris prietenului său, poetul italian Fausto Andrelini, spunându-i să uite de gută și să vină cât mai repede în Anglia, pentru că „aici sunt fete cu chip de înger, atât de supuse și de blajine încât le vei prefera de departe mult zelor tale. În plus, există aici un obicei niciodată suficient lăudat. Ori de câte ori vii, toată lumea te întâmpină cu un sărut; când pleci, se despart de tine cu alte sărutări; dacă te întorci, te sărută din nou. Vin să te viziteze, iar pupături; când pleacă, trebuie să-i pupi tu. Oriunde te-ai întâlni cu ei, sărutări din plin; în fine, oriunde te-ai întoarce, nimic altceva decât sărutări".

rancezii sunt fruntașii Europei la sărut.
(Cartier — Pressan / Magnun)

Aceste descrieri sugerează nu numai că sărutul atinsese, spre sfârșitul secolului al XV-lea, proporții epidemice în Anglia, dar și că obiceiul rămăsese aproape necunoscut în țări ca Germania, Italia și Olanda. De fapt, un mare număr de documente arată că obiceiul promiscuu de a-i întâmpina pe străini cu un sărut era specific Angliei. De exemplu, când britanicul George Cavendish a vizitat castelul unui nobil francez în 1527, a fost primit de către doamna castelului care a declarat: „Pentru că ești englez, iar obiceiul în țara ta este să le săruți pe toate doamnele, fără ca acestea să se supere, deși pe aceste meleaguri noi nu împărtășim obiceiul vostru, totuși, voi avea curajul să te sărut și la fel vor face și fecioarele mele". Aceasta era cu siguranță o mișcare curajoasă, deoarece în Franța acelor vremuri era ceva nemaiauzit ca o fată să-și sărute măcar logodnicul sau să se lase sărutată de el, ca să nu mai vorbim de cineva absolut străin.

Însă lucrurile stăteau cu totul altfel în Anglia, unde era unanim acceptat ca perechile să se sărute pe buze. De fapt, nu se punea problema alegerii între sărutul pe obraz și cel pe buze, pentru că toată lumea se săruta în mod obișnuit pe gură. Nicander Nucius, un călător grec care a vizitat Anglia în 1545, a consemnat următoarele lucruri despre englezi și obiceiurile lor legate de sărut: „Dovedesc o mare naturalețe și absența oricărei gelozii în comportamentul lor față de femei. Nu numai că membrii aceleiași familii sau gospodării se sărută pe gură, însoțind gestul cu vorbe de salut și îmbrățișări, dar o fac la fel de bine și cu oameni care le sunt complet străini". În timpul secolului al XVI-lea, întâlnirile între persoane de sex opus au continuat să fie însoțite din plin de contacte fizice, dintre care unele ni se par astăzi extrem de

familiare. În afară de sărut mai exista o convenție care le permitea bărbaților să atingă sânii femeilor în semn de bineție, dacă erau apropiați, iar ea, tânără și nemăritată. Faptul că tinerele femei își arătau mai mult sânii decât o fac astăzi ușura cu mult această practică, dar pentru că, de obicei, erau și rudele de față, atingerea sânilor nu trebuia să aibă un caracter erotic. Asta cel puțin în teorie, chiar dacă teoria nu coincidea întotdeauna cu practica.

În Anglia, declinul sărutului a început în secolul al XVI-lea, dar a continuat să supraviețuiască de-a lungul domniilor lui Iacob I și Carol I, iar apoi până la Restaurație, când a fost din nou atacat vehement. Obiceiul sărutului, considerat învechit, fusese de mult abandonat de către francezi, iar când Iacob II s-a întors în Anglia a introdus și aici eticheta franceză, inclusiv repulsia față de sărut. Foarte curând curtenii și nobilii britanici au început să abandoneze obiceiul sărutului în favoarea plecăciunii, preluând ceea ce un corespondent al *Spectator*-ului a denumit „atitudinea rafinată și rezervată" a francezilor.

E ciudat dacă ne gândim că englezii, care nu au fost niciodată considerați prea senzuali ori sentimentali, s-au bucurat cândva de o reputație universală de pupăcioși înveterați. De fapt, spectacolul britanicilor care își sărută iubitele pe gură scandalizându-i pe străini este aproape de neimaginat. De asemenea, greu de acceptat este ideea că dispariția obiceiului din Anglia s-ar putea datora introducerii conduitei franceze și că poate să fi fost unul dintre motivele pentru care englezii au adoptat comportamentul rezervat care este socotit astăzi amprenta lor. Cine s-ar fi gândit că, dintre toți, francezii sunt vinovații de asta?

Privitul

Cei care vizitează țările mediteraneene se plâng deseori că se simt supravegheați. Când merg pe stradă au sentimentul că toți ochii îi fixează ca niște radare care urmăresc o rachetă străină, iar când se opresc să le vorbească localnicilor se trezesc târâți, aproape împotriva voinței lor, într-o îmbrățișare vizuală intimă. Motivele pentru acest disconfort sunt foarte clare — convențiile și tabuurile care guvernează privitul de la o țară la alta.

Sentimentele de disconfort care se nasc din obiceiurile vizuale de pe continent nu le sunt cu totul necunoscute britanicilor. În 1728, Lady Mary Wortley Montagu îi scria lui Alexander Pope din Paris anunțându-l următoarele: „Toată lumea se holbează aici, holbatul este à-la-mode, există o privire atentă și plină de interes, una ce exprimă curiozitate, alta care vădește așteptarea, una care arată surpriza — și te-ai amuza pe cinste să vezi care sunt lucrurile de nimic ce atrag privirile". Oliver Goldsmith făcea, în 1760, remarci asemănătoare: „Prima ciudățenie specifică pe care o remarcă un călător când

păşeşte în acest regat este modul curios în care oameni de toate vârstele îşi aţintesc privirea vivace asupra ta; excepţie nu fac nici copiii. Oamenilor de aici, se pare, le-a intrat în cap că au mai multă minte decât alţii, aşa că se holbează în loc să o dovedească".

În oricare societate, privirea îndeplineşte trei funcţii sociale importante. Prima presupune o „monitorizare" şi le permite oamenilor să vadă cum reacţionează şi ce fac ceilalţi; a doua funcţie este cea „expresivă" şi îi ajută să adune informaţii legate de atitudinile şi intenţiile semenilor; cea de-a treia este funcţia de „control", oferind posibilitatea de a supraveghea şi de a interveni în acţiunile celorlalţi. Aceste trei funcţii sunt universale, dar importanţa fiecăreia diferă de la o societate la alta. Este cu siguranţă şi cazul Europei, unde se pot identifica două zone diferite. Prima este zona privitului „maximal", cuprinzând ţările mediteraneene, unde totodată oamenii se aşază unul lângă celălalt şi se ating tot timpul. A doua, zona privitului „minimal", acoperă Europa de Nord, Centrală şi de Est, cu alte cuvinte acele regiuni unde interlocutorii se aşază destul de departe unul de altul, evitând să se atingă.

Faptul că distanţele stabilite între oameni şi atingerile sunt atât de legate de privire nu este o coincidenţă, pentru că toate aceste canale comportamentale transmit importante semnale intime. Când două persoane vor să arate că se plac, au tendinţa de a se aşeza unul lângă celălalt şi de a se atinge; de asemenea, se privesc în ochi vreme îndelungată. Reciproca este şi ea la fel de valabilă.

Un proces asemănător se petrece şi la nivel cultural. În acele societăţi în care exteriorizarea intimităţii este încurajată, oamenii se privesc nu numai pentru a descoperi efectul pe care îl au unii asupra altora, ci şi pentru a sugera că sunt deschişi, pentru a-şi exprima căldura şi afecţiunea. Aceste societăţi sunt întotdeauna mai directe în ceea ce priveşte modul lor de a interacţiona — pun mare preţ pe limbajul nonverbal şi, prin urmare, fac uz în special de semnalele vizuale ca mijloc de a controla o conversaţie. Dar unul dintre cele mai importante aspecte legate de o societate a privitului „maximal" este faptul că aici privirile sunt adesea reciproce. Cu cât doi oameni îşi petrec mai mult timp uitându-se unul la celălalt, cu atât este mai probabil ca privirile lor să devină simultane. Când acest lucru se întâmplă, el creează impresia de intimitate, dar determină totodată o ridicare a moralului, care poate duce la o simpatie crescută faţă de partener.

Lucrurile stau cu totul altfel într-o societate a privitului „minimal", unde se pune mai puţin accentul pe privire ca instrument de monitorizare şi control al celorlalţi, ochii jucând un rol minor în comunicarea intimă dintre străini. Copiii dintr-o astfel de societate sunt, de obicei, învăţaţi că nu e politicos să te holbezi la oameni şi că cea mai bună cale de a-i arăta unui străin că îl respecţi este să mimezi lipsa oricărui interes — angajându-te în ceea ce Erving Goffman numea „neatenţia politicoasă" —, întrucât acest lucru îi respectă libertatea. Bineînţeles, a nu privi pe cineva reduce de asemenea riscul de a fi respins, pentru că atunci când cineva se uită în expectativă la un altul există întotdeauna o şansă ca respectivul să-i surprindă privirea, iar apoi să se uite în altă parte, respingând astfel invitaţia implicită. Este mult mai probabil ca faptul să se întâmple într-o societate a privitului „mini-

mal", motiv pentru care membrii acestei societăți își folosesc mai puțin ochii atunci când intră în conversație cu străinii.

Societățile privitului „minimal" diferă și din alte puncte de vedere. Mai întâi, ele au tendința de a stabili tabuuri mult mai puternice care să interzică privirile insistente. Într-o societate de acest tip este firesc pentru iubiți să se uite unul la celălalt, la fel și pentru prieteni sau cunoștințe, cu condiția să păstreze moderația. Dar nu este recomandat privitul insistent al unui străin, nu numai pentru că astfel îl silești să-ți răspundă într-un fel sau altul, ci și pentru că l-ar putea interpreta drept un semn de amenințare. Riscul ca acest lucru să se întâmple sunt mult mai mici într-o societate a privitului „maximal", pur și simplu pentru că există mai mulți oameni care o fac. Iată motivul pentru care privitul joacă deseori într-o societate a privitului „minimal" rolul unui preludiu sau al unui pretext pentru o bătaie, lucru care nu se întâmplă în celălalt tip de comunitate.

Deși societățile privitului „minimal" intenționează să își protejeze membrii de ochii iscoditori, de fapt nu fac decât să-i silească să descopere noi moduri de monitorizare a celorlalți. Cu deosebire britanicii par să fi dezvoltat un adevărat arsenal de tehnici de a se privi între ei pe furiș. Un truc ar fi să tragi cu ochiul când cel vizat se uită în altă parte. Un altul — să-ți folosești la maximum vederea periferică, pretextând că ești atent la alte lucruri, dar supraveghindu-l, de fapt, pe celălalt cu coada ochiului. Folosirea vederii periferice în culturile privitului „minimal" ar putea explica de ce este atât de greu să captezi privirea unui chelner britanic. După o viață întreagă de privit oamenii pe furiș, el a devenit maestru în a-și orienta capul și ochii într-o anumită direcție și a privi în același timp într-alta. La capitolul capacitate de a-și deruta clienții, chelnerul britanic îl învinge oricând pe omologul său spaniol, ca și pe cel italian.

Nu numai că oamenii se uită mai mult unii la alții într-o societate a privitului „maximal", ei și suportă mai multe priviri și ajung să se aștepte că vor atrage atenția. Pentru cetățeanul obișnuit aceasta nu este o problemă, dar pentru femeile tinere și atrăgătoare, da. O italiancă frumoasă nu poate face prea multe împotriva privirilor pe care le atrage asupră-i. Neavând cum să obiecteze, singura strategie pe care o poate aplica este să își păstreze detașarea și să nu întoarcă privirile bărbaților. Italiencele învață să își manifeste în acest fel dezinteresul de foarte devreme și continuă să o facă până când nu mai este nevoie. Pentru că fetele din nordul Europei se maturizează fără să își dezvolte această capacitate, este mult mai probabil ca ele să răspundă unei astfel de priviri pline de subînțelesuri atunci când vizitează o țară ca Italia. Lucru care nu e tocmai cel mai indicat.

În cartea lui *Ființa și Neantul*, Sartre se referă la privire ca la o formă a aproprierii: „Fie celălalt se uită la mine și mă privează de libertate, fie eu îmi însușesc privirea lui și îi răpesc astfel libertatea". Membrii unei societăți a privitului „minimal" se grăbesc să confirme acest lucru. Ei recunosc că privirea care pur și simplu îi monitorizează pe cei din jur poate fi resimțită ca un furt — motiv pentru care au tabuuri atât de puternice legate de privire. Problema nu se pune în celălalt tip de societate. V.S. Pritchett, de exemplu, vorbește despre „privirea totală a spaniolilor" și despre faptul că nu le trece prin minte „să-și mascheze admirația sau dorința". Ce ignoră să

menționeze este că privirea de vânător a bărbatului constituie totodată o modalitate de comunicare între bărbați și, în multe cazuri, un joc vizual de-a șoarecele și pisica pe care ei tind să îl joace cu femeile. Bărbatul care își întoarce capul după o femeie își va fi satisfăcut curiozitatea, dar dacă mai sunt și alți bărbați în jur, va fi reușit, de asemenea, să transmită un mesaj foarte clar legat de interesul său față de sexul opus și față de virilitatea sa.

Deși cele mai pregnante diferențe dintre obiceiurile vizuale apar între cele două zone menționate mai sus, există și altele, extrem de interesante, între țări ce aparțin aceleiași regiuni. Psihologul britanic Roger Ingham a descoperit că există deosebiri notabile între modurile de a privi ale englezilor și suedezilor. El a relevat că, deși timpul pe care îl petrec privindu-se în cadrul unei conversații este aproape același, suedezii au o căutătură mai lungă, chiar dacă aruncă priviri mai rare, și preferă contactul vizual reciproc. Folosind metoda testelor de personalitate, Ingham a reușit să demonstreze că, pe când, în cazul englezilor, privirile reciproce se asociau extrovertirii, în cazul suedezilor acestea țineau de o anxietate socială. Explicația oferită de el a fost că, în timp ce în Anglia privirile reciproce reflectă dorința de afiliere, în Suedia scopul lor este de a obține o reacție și de a-l păstra sub observație pe celălalt. Interpretarea a câștigat o mai mare susținere când s-a descoperit că suedezii privesc mult mai mult atunci când vorbesc decât atunci când ascultă, fapt ce arată că ei sunt mult mai preocupați de cât de *interesanți* sunt — și nu cât de *interesați* par celorlalți.

Gesturi murdare

Există două moduri în care poți insulta. Unul presupune să spui ceva, celălalt să faci ceva. Insultele verbale sunt împărțite în diverse categorii, dintre care cele mai grave sunt cele care defăimează originea celuilalt (de exemplu: bastard, fiu de cățea) și înclinațiile lor sexuale (labagiu, violator de mamă) sau cele care îl identifică doar cu o parte rușinoasă a corpului (pizdă, cur). După acestea urmează insultele care identifică persoanele cu dejecțiile corporale (rahat, pișat) sau cu animalele (șobolan, porc) și, în final, cele care aduc în discuție capacitățile lor mintale (imbecil, cap pătrat). Majoritatea insultelor verbale se încadrează într-una dintre aceste categorii, dar mai există și unele hibride, cum ar fi *bullshit*[25], care pot figura în două sau mai multe.

În acest cadru general, insultele pot diferi de la o societate la alta. Subiectul sex este un constituent universal al limbajului ofensator, atât pentru că el este implicat

[25] Intraductibil; literal: „rahat de bou".

în multe tabuuri, cât și fiindcă reprezintă o sursă majoră de anxietate. Insultele cu trimitere la animale sunt de asemenea universale. După antropologul Edmund Leach, scopul lor principal constă în a-i eticheta pe oameni drept neumani și, prin urmare, a le nega drepturile de care se bucură în mod normal ca ființe omenești. După cum a observat Leach, este mult mai ușor să te porți urât cu alții după ce i-ai categorisit drept „porci" sau „paraziți".

Când recurg la insulte, de obicei oamenii nu știu care e originea acestora. În unele cazuri e posibil să nu le cunoască sensul, iar victimele lor ar putea fi la fel de ignorante. Robert Graves susținea că a asistat la o scenă în care un bărbat fusese dat afară din clubul londonez Empire Lounge pentru că îi spusese unei barmanițe *maisonette*. „Te înșeli amarnic, replicase ea cu indignare, sunt o femeie cinstită." Cel mai important lucru legat de insulte nu este sensul literal, ci capacitatea lor de a provoca, a desconsidera și a răni. Chiar dacă cei care le profează nu sunt conștienți de asta, caracterul expletiv al insultelor, ca și sentimentul de eliberare pe care îl conferă sunt esențiale.

Majoritatea insultelor verbale sunt declarative, adică atribuie anumite caracteristici persoanei căreia îi sunt adresate. În acest sens, ele diferă de gesturile murdare, dintre care doar câteva sunt declarative, având tendința de a fi, de fapt, analogii gestuale ale insultelor verbale — cum ar fi punerea la îndoială a capacităților mintale. Cu alte cuvinte, în termeni de conținut al mesajului, există o foarte mică diferență între a-ți lovi ușor fruntea pentru a-i sugera cuiva că îl consideri un idiot sau a-i arunca în față vreuna din vorbele: „Idiotule!" sau „Minte de găină!"

Fiecare țară europeană are cel puțin un gest care să indice faptul că cineva este ori prost, ori nebun. Italienii fac o distincție clară între aceste două defecte, fie prin lovirea ușoară a frunții cu vârfurile degetelor, menită să indice prostia, fie răsucindu-și indexul la tâmplă, pentru a arăta că cineva este nebun. Nebunia mai poate fi sugerată și prin ridicarea unei mingi imaginare la nivelul capului și scuturarea sa puternică — posibil pentru a indica faptul că persoana respectivă are un creier mic ce nu ocupă mult în interiorul craniului. Aceste gesturi pot fi folosite fie ca insulte, fie cu referire la deficiențele adresantului sau ale unei terțe persoane. Răsucirea indexului la tâmplă exprimă nebunia și în alte țări europene, dar lovirea ușoară a frunții, sugerând prostia, apare, de obicei, înlocuită de o lovire ușoară a tâmplei. Ca lucrurile să se complice și mai tare, în țări precum Anglia și Olanda gestul sugerează deopotrivă prostia și inteligența. Din fericire, sensurile pot fi decriptate în funcție de ceea ce spune persoana respectivă sau de expresia facială care însoțește semnul.

Majoritatea gesturilor murdare sunt legate în Europa de sex. Ca și omoloagele lor verbale, există câteva gesturi insultătoare care vizează înclinațiile sau trăsăturile sexuale. De exemplu, în loc să-i spună cuiva că e homosexual, italienii aleg fie să-și prindă lobul urechii între degetul mare și arătător, fie să-și atingă ușor urechea cu indexul. Semnele pot fi întrebuințate pentru a desemna un homosexual, chiar dacă în serios sau numai în glumă, sau pot fi folosite ca insulte. În afară de aceste gesturi referențiale mai există și altele, care au rolul să își castreze victimele, să le amenințe cu un asalt sexual simbolic sau pur și simplu să le spună „du-te și trage-ți-o".

„Semnul coarnelor" vizează de asemenea circumstanțele sexuale ale victimei — în acest caz, faptul că a fost înșelată de soț sau de amant. Numit de italieni *mano cornuta*, se realizează prin strângerea pumnului și ridicarea indexului și a degetului mic — gestul reprezentând astfel capul încornorat al unui animal. „Semnul coarnelor" este unul neobișnuit pentru că poartă două mesaje diferite. Ele se referă la a fi încornorat — îți spune faptul că ai fost înșelat de soție/soț sau amant/amantă și, ca urmare, aceștia ți-au așezat, metaforic vorbind, o pereche de coarne pe cap. Folcloriștii au cercetat cu mare atenție posibilitatea ca respectivele coarne mimate de gest să aparțină unui taur, vaci, unui cerb, berbec sau țap, ori, dacă nu cumva ele au legătură cu o pereche de pinteni îndepărtați de pe picioarele unui clapon și grefate pe capul lui. Până acum dezbaterea nu a ajuns la nici un rezultat.

Gestul nu le este familiar britanicilor, deși legătura dintre coarne și infidelitate era cu siguranță cunoscută în Anglia prin secolul al XVI-lea, când nu era ceva neobișnuit ca un bărbat înșelat de soție să se trezească dimineața și să descopere că vecinii îi agățaseră o pereche de coarne de fațada casei.

Astăzi regăsim „semnul coarnelor" în Spania, Portugalia, Italia și în anumite părți ale Franței, Greciei și fostei Iugoslavii, unde se folosește cu trimitere la infidelitate. În Italia, Franța, Grecia și fosta Iugoslavie același gest este utilizat și cu rol defensiv, împotriva răutății celorlalți. De fapt, poziția mâinii ne ajută să-i înțelegem sensul. Când „semnul coarnelor" are scop defensiv, el este îndreptat fie în jos, fie direct spre sursa răului. De exemplu, când un italian trece pe lângă un dric, acesta

își va băga mâna în buzunar și pe ascuns va face „semnul coarnelor" pentru a se proteja de năpastă; alteori îl va îndrepta în direcția cuiva care îi provoacă anxietate. Când „semnul coarnelor" este folosit ca insultă, el poate fi orientat oricum, deși există tendința de a direcționa coarnele în sus sau către persoana vizată.

Dar cum reușește „semnul coarnelor" să își păstreze două sensuri atât de diferite? Răspunsul, se pare, are legătură cu religia lui Mithra, în care taurul era venerat, credință extrem de populară la Roma până când creștinismul a devenit religia imperiului, în vremea împăratului Constantin. Venerarea taurului era o practică larg răspândită în lumea antică, iar reprezentările coarnelor erau menite a invoca puterea sexuală și mistică a taurului. Faptul că „semnul coarnelor" este folosit și astăzi spre a cere protecție reprezintă neîndoielnic o prelungire a credinței străvechi legate de puterea simbolică a acestora. Astfel s-ar putea explica de ce „semnul coarnelor" poartă această conotație, dar nu ne ajută să înțelegem de ce gestul este, de asemenea, folosit în legătură cu infidelitatea sexuală. Pentru aceasta ar trebui să ne întoarcem la cele ce se întâmplă când o religie este înlocuită cu o alta. Atunci, zeitățile din vechea religie decad și sunt gonite să locuiască în lumea subterană. Exact asta s-a întâmplat când creștinismul a fost adoptat drept religie oficială de către împărați: zeii căzuți ai religiilor învinse au fost mutați în iad, cu coarnele, copitele și cozile lor lungi — cu alte cuvinte, cu atributele fizice ale diavolului însuși. În acest moment coarnele au suferit o depreciere pentru că erau simbol al unei religii defuncte și, prin urmare, al înfrângerii, al amăgirii și necredinței. Prin urmare, e foarte posibil ca ambele roluri ale „sem-

nului coarnelor", de insultă și de protecție, să fie reminiscențe a două faze ale iconografiei coarnelor: una de când zeii purtau coarne, cealaltă de când zeii cu coarne fuseseră, în mod umilitor, expulzați în lumea de jos.

În afară de gesturile murdare care fac aluzie la anumite trăsături mai sunt și cele cu rol de amenințare. Cel mai cunoscut este gestul cu degetul mijlociu sau *digitus impudicus*, cum îi spuneau vechii romani. După cum i-o arată și numele, acesta se realizează prin strângerea pumnului și ridicarea degetului mijlociu. Gestul are evident o conotație falică, iar expresiile care îl însoțesc uneori denotă că este în mod esențial un gest al castrării. Îndreptându-l către cineva, autorul lui își arată intenția de a i-o „face" dacă va avea ocazia. Gestul este foarte vechi. Cunoscut de greci și romani, ei îl foloseau drept o insultă falică, dar și cu referire la homosexualitate. Ni se spune, de exemplu, că atunci când un grup de străini l-a întrebat, în cadrul unei mari adunări, pe filosoful grec Diogene unde l-ar putea găsi pe Demostene, acesta l-a indicat cu degetul mijlociu și nu cu indexul, atrăgând astfel atenția asupra homosexualității oratorului. Istoricul roman Suetoniu spune că împăratul Caligula își făcuse un obicei din a-l insulta pe Cassius Charea, un tribun homosexual din garda pretoriană. Împăratul făcea mereu aluzii la efeminarea sa, iar când îi oferea mâna lui Cassius pentru a-i fi sărutată, îi întindea provocator degetul mijlociu.

Din Antichitate până astăzi, gestul degetului mijlociu și-a schimbat treptat sensul. Nu mai este folosit cu referire la obiceiurile sexuale ale cuiva, ci mai degrabă pentru a le sugera celor vizați unde-și pot băga degetul mijlociu sau ce ar putea să li se întâmple dacă nu sunt

atenți. Romanii au fost în mare parte responsabili pentru răspândirea gestului în întreaga lume cunoscută de ei. Totuși, acesta nu a prins rădăcini în întreaga Europă; se pare că în Anglia el a fost importat de la americani, așadar nu a reprezentat un vestigiu al ocupației romane. Există de asemenea câteva variante: de exemplu, rușii întorc mâna astfel încât palma să fie îndreptată spre înainte și nu spre înapoi în raport cu destinatarul. Cel care face gestul se prinde cu degetele celeilalte mâini de vârful degetului mijlociu ca și cum ar trage de coada unei pisici pentru a-i expune anusul. Versiunea rusească nu este concepută pentru a arăta ce se va întâmpla cu anusul victimei, ci mai degrabă pentru a sugera ce să facă aceasta cu o pisică.

Un alt gest castrator regăsit în întreaga Europa este „smucitura antebrațului", realizat prin ridicarea pumnului strâns și lovirea cumpănei brațului cu cealaltă mână. Ca și gestul degetului mijlociu, și acesta are o conotație falică, dar este, bineînțeles, mult mai dur decât cel dintâi. Interesant este că în Marea Britanie și Irlanda nu are sens ofensator, fiind făcut cu mai multă încetineală și folosit ca apreciere sexuală, de obicei între bărbați și despre femei. În Franța, Belgia, Spania, Portugalia, Grecia și sudul Germaniei el reprezintă clar o insultă. În Franța este cunoscut sub numele *bras d'honneur* — literal, „brațul onoarei". Aici, ca și oriunde altundeva, este însoțit de expresii precum „Ia-o!", însemnând „bagă-ți-o în fund".

Dacă „smucitura antebrațului" sugerează un instrument al castrării, atunci „gestul extinderii" îi ilustrează consecințele. Aparținând exclusiv italienilor, se realizează ținând mâinile distanțate în față, cu degetele mari și

indexurile ridicate în aer ca și cum ar ține în echilibru o farfurie mare pentru a o vedea și ceilalți. Gestul are scopul de a reprezenta un anus dilatat — cu alte cuvinte, rezultatul unei act homosexual. În timp ce „smucitura antebrațului" amenință că „asta o să primești la spate dacă nu ai grijă", „extinderea" spune că „asta ți se va întâmpla dacă nu ești atent". Prea puțini oameni sunt conștienți de homosexualitatea latentă a celor două gesturi. Când insultă pe cineva arătându-i degetul mijlociu, nu sunt conștienți că prin aceasta se autoimplică, fie numai și simbolic, drept agenți ai castrării.

Un alt gest anal presupune expunerea feselor, folosită inițial ca gest de apărare împotriva forțelor diabolice și, mai târziu, ca mijloc de a-i dezarma și insulta pe alții. Gestul exista, cu siguranță, în secolul al XVI-lea, pentru că Martin Luther pretindea că poate să-l alunge pe diavol arătându-i posteriorul. Marinarii francezi și italieni aveau obiceiul de a-și întoarce fesele în direcția vânturilor nefavorabile, tot pentru a se proteja de ghinion, iar despre soldații scandinavi se știe că își întorceau fundul către inamic cu credința că acest spectacol înspăimântător va toci ascuțișul săbiilor dușmane. Gestul expunerii feselor sau al „lunii pline", cum este cunoscut astăzi, continuă să fie folosit în Europa, dar și-a pierdut puterea de a alunga răul, devenind o insultă. El reușește să fie ofensator deoarece contravine normelor sociale legate de acoperirea corpului și pentru că autorul amenință cel puțin simbolic să defecheze pe cel căruia îi arată fesele. Dar această practică conține și o doză de infantilism. Copiii sunt învățați de la o vârstă foarte fragedă că nu trebuie să își arate posteriorul pentru că este o parte rușinoasă a corpului. Prin urmare, pentru adulți, atracția „lunii pline" se explică prin dorința de încălcare a regulilor impuse de părinți, și de aceea gestul este deseori însoțit de râsete. În acest context, râsul este o formă de eliberare, creând un sentiment de relaxare ce vine din sfidarea autorității — iată că ai mai fost o dată obraznic și ai scăpat nepedepsit.

Sexul și scatologia nu sunt singurele teme ce se ascund în spatele gesturilor insultătoare. Grecii, de exemplu, au un semn numit *moutza*, care este deseori însoțit de expresia „du-te dracului!" *Moutza* se realizează prin împingerea palmei către adversar, cu toate degetele desfăcute. Mesajul ofensator poate fi transmis și printr-o versiune redusă a gestului, în care numai primele două degete sunt spațiate, arătând exact ca semnul victoriei la britanici. Mesajul poate fi dublat de ridicarea ambelor palme cu degetele desfăcute. O versiune comică se obține, uneori, folosind identic tălpile picioarelor, dar această expunere a tuturor celor patru membre l-ar putea pune pe autor în încurcătură.

Moutza este un semn străvechi, ale cărui origini le putem găsi în practica bizantină în care criminalii erau purtați prin oraș în lanțuri, iar populația aduna de pe stradă noroi și mizerii pe care le aruncau apoi acestora în față. Această practică nu mai există astăzi, din fericire, dar gestul i-a supraviețuit, conținând încă o încărcătură emoțională foarte puternică. Forma stranie pe care o presupune *moutza* o predispune la interpretări contradictorii. Majoritatea străinilor o consideră inofensivă, dacă nu chiar neutră, iar faptul că nu oferă nici un indiciu legat de originile ei dezgustătoare o face pasibilă de a fi confundată cu un gest care are legătură cu cifra 5. Acest lucru s-a întâmplat acum câțiva ani, când echipa de fotbal

Nottingham Forest a jucat la Atena. Comentatorul sportiv de la un ziar britanic a consemnat că tinerii fani greci s-au apropiat de jucătorii echipei engleze și le-au arătat care sperau ei că va fi scorul final, 5–0; să fi știut jurnalistul despre *moutza* ar fi înțeles că gestul fusese o insultă și nu un pronostic de dorit.

Moutza este un gest care le aparține exclusiv grecilor. Un alt gest specific unei singure culturi este „semnul în V", unde primul și al doilea deget se desfac într-un „V", cu spatele palmei îndreptat către autorul gestului. Acesta este „semnul în V cu palma întoarsă". În Anglia și Irlanda el se folosește ca insultă, însemnând „Cară-te!"

Originile „semnului în V" rămân un mister. S-a afirmat, pe rând, că gestul reprezintă picioarele desfăcute ale unei femei, „V"-ul desenat de triunghiul pubian feminin, o variantă a gestului cu degetul mijlociu, ba chiar un penis dublu. Cea mai spectaculoasă teorie este cea care susține că gestul s-a născut în vremea Războiului de 100 de ani. Se spune că înaintea bătăliei de la Agincourt, din 1415, francezii au amenințat că vor tăia indexul și degetul mijlociu ale fiecărui arcaș englez capturat. Există consemnări care susțin că arcașii englezi au replicat prin ridicarea a două degete ori de câte ori izbuteau să doboare un soldat francez, arătând astfel în mod sfidător că erau încă întregi. Problema este că această supoziție nu reușește să explice latura obscenă a gestului, ci numai modul în care putea fi folosit ca o ironie; nu lămurește, așadar, cum a ajuns să aibă o conotație sexuală.

Sarcina descoperirii originilor acestui semn este îngreunată de faptul că nu există imagini care să-l certifice drept insultător, în timp ce multe fotografii datând din al Doilea Război Mondial dau impresia că era folosit

pentru a desemna *victoria*. În cartea sa *Străzile din Londra*, publicată în 1940, Thomas Burke oferă o complexă catalogare a insultelor britanice, așezate în ordine cronologică. „Gesturile brutale", afirmă acesta, „au făcut parte mereu din peisajul londonez: pe vremea Tudorilor, provocarea la harță sau la luptă se făcea prin mușcarea degetului mare; la jumătatea secolului al XVIII-lea, prin așezarea pălăriei pe-o ureche; mai târziu, printr-o frecare a degetului mare de umărul stâng, sugerând ilegitimitatea originii; la începutul secolului al XIX-lea, prin apropierea degetului mare de nas, iar și mai aproape de timpurile noastre, prin ridicarea a două degete depărtate". Se poate spune că nu există nici o îndoială că referirea la cele două degete desfăcute și ridicate ar fi „semnul în V cu palma întoarsă" de astăzi, ceea ce înseamnă că până la urmă gestul era cunoscut în Anglia înainte de război și, posibil, aproape de cumpăna dintre secole. Dar ar putea avea, oare, origini mai timpurii?

Una dintre primele referiri la un gest care ar putea fi chiar „semnul în V" apare în *Pantagruel* al lui Rabelais, publicat în 1533. Autorul descrie un duel în gesturi între un francez și un englez, în care primul „ridică arătătorul și degetul mijlociu de la mâna dreaptă, ținându-le cât mai depărtate și împingându-le înainte", înspre rival. O altă referire posibilă la „semnul V" cu palma întoarsă, s-ar putea regăsi în cartea lui Tobias Smollett *Expediția lui Humphry Clinker*, publicată în 1771, în care este descris un ceai în Bath, sindrofie ce sfârșește prin a scăpa de sub control: „Unii țipau, alții înjurau, și toți tropii și figurile de stil din Billingsgate erau folosite fără rezerve, cu toată savoarea lor inițială; nu mai puțin erau aceste flori ale retoricii însoțite de gesticulări dintre cele mai su-

gestive. Unii pocneau din degete, alții le înălțau, unii băteau din palme, alții din propriul dos".

Problema este că de aici nu ne putem da seama dacă ele se referă la un semn V în care palma să fie întoarsă cu spatele sau îndreptată în altă direcție. E destul de posibil, de exemplu, ca gestul francezului să fi fost un semn V îndreptat către ochi, situație în care ar fi exprimat mai degrabă o amenințare decât o insultă. La fel, semnul în V descris de Smollett ar fi putut să fie făcut cu palma întoarsă spre exterior și nu invers, ceea ce ar însemna că versiunea mai veche a semnului în V britanic în sensul său peiorativ a fost împrumutată de pe continent. Pentru o lungă perioadă de timp, italienii au folosit un semn V cu exteriorul palmei împins înainte, ca aluzie la faptul că cineva era încornorat. De obicei, semnul era poziționat în spatele capului, pentru a sugera că persoana respectivă poartă coarne. Gestul se regăsește și în Marea Britanie, deși astăzi a devenit foarte rar și pare să-și fi pierdut orice legătură cu infidelitatea. E foarte posibil ca britanicii să fi împrumutat de la italieni semnul în V cu semnificația de a fi încornorat și să-l fi întors astfel încât să nu mai fie îndreptat înainte, ci înapoi, după care să-i fi schimbat treptat și sensul.

Cercetătorii au întâmpinat greutăți încercând să descopere originile unui alt gest faimos al englezilor — gestul degetului mare mușcat, menționat în *Romeo și Julieta*. Într-o scenă, Sampson și Gregory, servitori ai familiei Capulet, ieșiți la plimbare prin oraș, văd doi servitori ai familiei Montague îndreptându-se spre ei. Sampson îi spune lui Gregory: „Le voi arăta cum îmi mușc degetul cel mare, ceea ce va fi o batjocură la adresa lor; să vedem dacă o vor suporta". De aici, precum și din dialogul ce

urmează reiese limpede că Sampson vrea să-i provoace. Abram, cel spre care fusese arătat gestul, întreabă: „Îți muști degetul cel mare tocmai spre mine, domnule?" La rândul său Sampson dă o replică de o ambiguitate voită: „Da, domnule, îmi mușc degetul cel mare", astfel încât Abram e nevoit să repete întrebarea, iar de această dată Sampson răspunde: „Nu, domnule, nu îmi mușc degetul cel mare în fața dumneavoastră, doar îmi mușc degetul cel mare". Dacă citim acest schimb de replici este foarte clar ce se întâmplă, însă nu înțelegem pe de-a-ntregul ce implică actul degetului cel mare sau de ce ar trebui să fie considerat provocator.

Există câteva gesturi care au fost asociate celui descris mai sus. Unul ar fi suptul degetului, fie cu semnificație falică, fie ca mod de a sugera că cineva se poartă copilărește. Un altul ar fi mușcarea articulației degetului mare cu scopul de a exprima înfrânarea furiei, iar al treilea presupune trecerea unghiei degetului mare pe interiorul dinților din față, sugerând că ceva sau cineva este lipsit de valoare. Dar toate aceste gesturi nu țin propriu-zis de mușcarea degetului mare și nici nu sunt insultătoare, ceea ce înseamnă că ar trebui să căutăm în altă parte pentru a afla în ce măsură putea fi provocator în vremea lui Shakespeare.

Indiciul în acest puzzle este că în a doua jumătate a secolului al XIV-lea bărbații obișnuiau să poarte mănuși, pe care obligatoriu și le scoteau înaintea unei confruntări, în același fel în care irlandezii au astăzi obiceiul de a-și dezbrăca jacheta pentru a arăta că sunt gata de luptă. De fapt, obiceiul de a scoate mănușa și a o arunca devenise un adevărat ritual al provocării cu multă vreme înainte de Shakespeare. În Evul Mediu cavalerii se folo-

seau de acest obiect pentru a se invita la luptă iar mănușile erau de asemenea folosite în disputele legale. Un inculpat, de exemplu, putea să-și zvârle jos mănușa, oferind astfel o garanție simbolică a faptului că își va apăra cauza chiar cu arma; dacă reclamantul o ridica, însemna că a acceptat confruntarea, de unde și expresia „a arunca mănușa". Aparent, convenția medievală care stabilea că mănușa poate fi folosită în semn de provocare exista în vremea lui Shakespeare, dar fusese restrânsă până la punctul în care și simpla intenție de scoatere a ei cu dinții — adică prin mușcarea vârfului degetului cel mare — era suficientă pentru a exprima acest lucru. Nu putem fi siguri dacă, mușcându-și vârful degetului mare, Sampson îl chema pe Abram la luptă ori nu, însă gestul său rămânea categoric unul provocator.

Numele

Când vorbim despre alții putem utiliza numele sau porecla lor, dacă au așa ceva. Același lucru se întâmplă și în cazul națiunilor sau grupurilor etnice. Când ne referim la francezi putem vorbi despre „broscari", germanilor le putem spune „Krauts", iar italienilor „Dagos". Dacă le dăm porecle celor din societatea noastră, faptul implică o serie de lucruri. Mai întâi, astfel le ignorăm numele real și le impunem unul pe care nu ei și l-au ales și care nu e obligatoriu să le placă, atrăgând atenția asupra unor trăsături vizibile sau reputate. Porecla creează impresia că persoana respectivă este foarte diferită de ceilalți și chiar poate sugera modul în care ar trebui să ne comportăm față de ea. Poreclele colective funcționează după același principiu. Ele atribuie nume pe care membrii grupului vizat nu și le-au ales și pe care, în multe cazuri, le găsesc respingătoare. Atribuindu-le celorlalți trăsături negative și accentuând diferențele etnice, poreclele colective oferă o scuză „de-a gata" pentru considerarea acestora drept inferiori.

Poreclele etnice îmbracă mai multe forme. Unele pornesc de la nume despre care se presupune că sunt comune în țara respectivă. Englezii, bunăoară, îi numesc pe galezi Taffy, pe scoțieni Jock sau Mac, pe irlandezi Mick sau Paddy, iar pe germani Hans, Fritz sau Gerry. Majoritatea acestor porecle se pretind inofensive, dar cei cărora le sunt adresate protestează deseori, nu în ultimul rând pentru că ele implică o uniformitate a practicilor de a pune nume care nu există în comunitatea respectivă. Situația devine și mai gravă în cazul unor porecle precum Taffy și Gerry. Primul este o versiune anglicizată a lui Daffydd și nicidecum un nume galez; tot astfel, Gerry nu este specific germanilor, originile sale fiind neclare. Ar putea fi un derivat de la prima silabă a numelui țării sau să provină din termenul argotic englezesc ce desemnează oala de noapte. Ori chiar din cuvântul *jerry*, intrat în uz pe la 1880, care se referă la o clădire prost construită.

Italienii consideră supărătoare porecla „Dago", chiar dacă la origini era destul de inofensivă. Termenul vine parțial din spaniolul Diego, omologul lui James. În prima parte a secolului al XIX-lea se folosea cu referire la spanioli și portughezi, dar pe la jumătatea veacului a fost extins și asupra italienilor. Premiul pentru cea mai jignitoare poreclă din această categorie ar trebui probabil oferit apelativului „John Crapose", pe care englezii îl foloseau cândva ca să-i desemneze pe francezi. Porecla provine din franțuzescul *crapaud*, însemnând broască râioasă, termen despre care englezii știau că francezii îl folosesc drept insultă și care îi tenta, în plus, datorită sonorității lui *crap*. De fapt, atracția a fost atât de mare, încât englezii l-au redus în scurtă vreme pe „John Crapose" la

O altă categorie se leagă de mâncărurile tradiționale ale diferitelor popoare, cum ar fi „Limey[26]" pentru englezi, „mâncătorii de cartofi" pentru irlandezi și „culegătorii de ciuperci" pentru cehi. În spatele unor asemenea porecle se află ideea că mâncarea specifică a unui popor este determinată de caracterul acestuia — o inversare a faimosului dicton al lui Brillat-Savarin: *Dis-moi ce que tu manges, et je te dirai ce que tu es!* — „Spune-mi ce mânânci ca să-ți spun cine ești!" Poreclele europenilor oferă un adevărat festin de epitete culinare. Francezii, de exemplu, obișnuiau să le spună englezilor „Rosbif" iar englezii le întorceau „complimentul" numindu-i „broaște" — singura diferență fiind că, în timp ce francezii erau fericiți să încerce deliciile unei fripturi de vită, englezii găseau dezgustătoare ideea de a mânca picioare de broască. Este general acceptat că așa au ajuns englezii să-i numească pe francezi „broaște", dar mai există o explicație adiacentă care susține că numele s-a născut o dată cu francezii. Conform acestei teorii, blazonul primilor regi ai Franței reprezenta trei broaște, numite în limbajul heraldicii „broaște săltărețe", înlocuite ulterior de crini. Și mai târziu, când curtea franceză se stabilise la Versailles, curtenii au încercat să reînvie gloria vechiului regat autointitulându-se „broaște râioase", iar pe locuitorii Parisului numindu-i *les grenouilles*. Astfel au ajuns francezii să fie numiți „broaște", și nu în urma vreunei remarci legate de obiceiurile lor gastronomice.

Olandezii, germanii și italienii și-au atras de asemenea epitete culinare — de-a lungul secolului al XVII-lea, olandezii erau numiți generic „Jan Kaas" adi-

[26] În engleză, lămâie verde.

că „John Cheese", iar două veacuri mai târziu erau cunoscuți, laolaltă cu germanii, drept „capetele de varză". Porecla *Sauerkraut* a fost atribuită germanilor prima dată în jurul lui 1904, de-a lungul Primului Război Mondial circulând în forma scurtă, „Kraut"; apoi a fost extinsă la „Krauthead", în timpul celui de al Doilea Război Mondial. Încă din secolul al XVIII-lea italienii au fost cunoscuți sub numele de *Macaroni* — macaronari. Mai târziu, metafora pastelor s-a extins, incluzând „Spaghetti" sau, pe scurt, „Spag", iar „Meatball[27]", „Greaser" și „Greaserball" au fost adăugate la meniu ca măsură de precauție.

Limba și accentul particular ale străinilor pot sta de asemenea la baza poreclelor etnice. Vreme îndelungată englezii le-au fost cunoscuți francezilor ca „les Goddems", din pricina obiceiului lor de a înjura. Englezii i-au parodiat, la rându-le, pe francezi numindu-i „Parleyvoo" și, mai târziu, „Deedonks". Cel dintâi era o deformare a lui *parlez vous*? — „vorbiți?" — și a fost menționat pentru prima oară în 1890. Porecla „Deedonks" a apărut cândva în Primul Război Mondial, probabil având la bază franțuzescul *dis donc* — „hai spune!"

Pronumele din limbile diferitelor popoare au fost de asemenea folosite în construcția poreclelor etnice. Polonezii, de exemplu, obișnuiau să-i numească pe nemți „Derdiedasy" cu referire la *Der, Die* și *Das*, pronumele existente în germană. „Wop", porecla italienilor, se pare că își are originea tot într-un obicei lingvistic. Există trei teorii asupra originii sale. Una sugerează că în anii '20 ai secolului trecut a existat un val de italieni care au intrat

[27] În engleză, chiftea.

în mod ilegal în Statele Unite, mulți fără să aibă documentele necesare emigrării. Se spune că au fost înconjurați imediat de oficialitățile americane și trimiși înapoi în țara lor. Pe acte li s-a ștampilat acronimul W.O.P, însemnând *With Out Papers*[28]. Dacă îi întrebi pe americanii de origine italiană ce înseamnă „Wop", de obicei repetă această poveste, parțial pentru că pare atât de plauzibilă, dar și pentru că îi așază pe italieni în postura unor martiri. Totuși, este puțin probabil ca aceasta să fie proveniența poreclei, din simplul motiv că și alte grupuri de emigranți europeni au încercat să intre în Statele Unite ilegal, cu toții fiind tratați la fel de către oficialități, dar nici unuia nu i s-a spus vreodată „Wop". O altă teorie susține că W.O.P. este acronimul pentru *Work On Pavement*[29], cu referire la faptul că foarte mulți dintre emigranții italieni din America au sfârșit lucrând în construcții, însă, din câte știm noi, nici această teorie nu se susține. Se pare că și în acest caz oamenii au inventat o explicație pentru originile unei expresii — cu alte cuvinte, avem de-a face cu un caz de etimologie populară.

Cel mai sigur ar fi că „Wop" vine din „Guappo". După Irving Allen, care a realizat un studiu despre epitetele etnice, în anii '20 emigranții napolitani din America se adresau unii altora cu „Guappo", un termen dialectal însemnând „prieten", „dandy" sau „arătos". Nevorbitorii de italiană care îl auzeau presupuneau că „Guappo" este o formulă de adresare, așa că au început să o folosească pentru a-i desemna pe italieni. Anthony Burgess consemnează că napolitanii încă se intitulează

[28] Fără acte.
[29] Lucrători la drumuri.

„guappi" — „frumoșii" —, fapt ce oferă și mai multe argumente în favoarea acestei din urmă teorii.

Poreclele oferă un mod de adresare către membrii altor grupuri. Dar există și alte elemente lingvistice care alcătuiesc categoria generală de „etichetări etnice" sau ceea ce francezii numesc *blaison populaire*. O metodă de a te referi la diverse popoare constă în a folosi numele țării respective pe post de adjectiv, ca în „curajul olandez", „pieptenele galez", „lingura irlandeză", „orga scoțiană". Fiecare dintre aceste expresii se constituie într-o descriere batjocoritoare și în mod intenționat amuzantă a grupului în discuție — „curajul olandez", de exemplu, se referă mai degrabă la lașitate, „pieptenele galez" la degetele mâinii, „lingura irlandeză" desemnează o lopată, iar „orga scoțiană" o casă de marcat.

Modul în care sunt folosite numele țărilor în aceste etichetări etnice oferă un fascinant catalog al relațiilor internaționale. În veacul al XV-lea, Spania era dușmanul cel mai mare al Angliei, iar în acea perioadă limba engleză a dobândit toate expresiile depreciative legate de spanioli. De atunci datează sintagme ca „practicile spaniolilor", însemnând înșelăciune, „moneda spaniolă", fără când referire la comportamente pompoase sau „castelul din Spania", având ca semnificație visarea cu ochii deschiși. Din secolul al XVII-lea englezii și-au pierdut interesul față de iberici și s-au repliat către olandezi. Aceștia începuseră să construiască un imens imperiu comercial, amenințând astfel interesele englezilor, care au răspuns cu o adevărată tiradă de expresii depreciative care îi vizau pe primii, cum ar fi: „licitația olandeză", „povara olandeză", „baia olandeză", „ceasul olandez" — toate având menirea de a-i micșora pe aceștia în ochii englezilor și de a-i face pe cei din urmă să se simtă superiori. Sintagme ca „de două ori olandez" sau „să fiu olandez" au apărut tot în această perioadă de rivalitate.

Expresiile referitoare la francezi se fac auzite în Anglia încă din secolul al XVI-lea, dar abia conflictele și războaiele din secolele al XVII-lea și al XIX-lea au dat naștere sintagmelor depreciative legate de francezi, frecvente și astăzi, precum „sărutul franțuzesc", desemnând sărutul profund, și „scrisorile franțuzești", adică prezervativele. Referirile la germani au fost destul de rare pe meleagurile britanice, în parte pentru că vreme îndelungată englezii s-au referit la locuitorii Țărilor de Jos și ai unor zone ale Germaniei ca la „olandezi", confuzie născută probabil din asemănarea sonoră dintre *dutch* și *deutsch*. Este absolut surprinzător că numărul de etichetări destinate nemților nu a crescut de-a lungul secolului trecut. După două războaie mondiale, ne-am fi așteptat ca germanii să fie ținta a numeroase epitete englezești, ca și autorii multor invective adresate britanicilor. Dar acest lucru nu s-a întâmplat; singura batjocură pe care englezii le-o aruncă nemților este una mai degrabă inofensivă: „pojar nemțesc". Iar unica formă în care germanii ripostează este *Englisches Krankheit*, o referire la rahitism — nu tocmai genul de calomnie care să rănească pe cineva.

Schimburile de etichetări negative au fost mult mai intense între francezi și englezi, atât din cauza proximității în care trăiesc, cât și ca urmare a unui lung șir de animozități. Englezii, de exemplu, fac remarci de genul „scuză-mi franceza", cu referire la o limbă prost vorbită, în timp ce francezii se răzbună prin expresii ca *damné comme un Anglais* — „blestemat ca un englez". Când

britanicii vorbesc despre plecarea intempestivă a cuiva, folosesc expresia „a șters-o franțuzește". Francezii întrebuințează în același sens *filer à l'Anglaise*.

Francezii și englezii monopolizează descrierile de practici sexuale. Casanova, unul dintre primii bărbați care au folosit prezervativul, îi spunea *redingote d'Angleterre* (paltonul englezesc). Ceea ce francezii numesc astăzi *une capote anglais* (o pelerină englezească) englezii numesc „o scrisoare franțuzească". Francezii parafrazează menstruația prin expresia *avoir les anglais* (a-i avea pe englezi), în timp ce homosexualitatea și flagelarea sunt numite *le vice anglais* (viciul englez). Britanicii au pretins că practicile sexuale ciudate își au originea de cealaltă parte a Canalului, ei referindu-se la sexul oral ca la „stilul franțuzesc" sau „arta franțuzească". „Sărutul franțuzesc" este, fără îndoială, termenul care desemnează sărutul profund, „lecțiile de franceză" se referă la învățăturile primite de la o prostituată, iar pornografia este cunoscută deopotrivă sub numele de „ilustrate franțuzești" și „poze franțuzești".

Bolile venerice constituie o altă zonă în care popoarele au încercat să se învinovățească unele pe altele, atașând numele țării de cel al bolii. Pentru englezi, sifilisul a fost cândva „vărsatul de vânt spaniol", devenind apoi „vărsat de vânt francez". După ce medicul italian Girolamo Fracastor a publicat o poezie intitulată *Syphilis sive Morbus Gallicus*, în 1530, a devenit cunoscut în întreaga Europă ca „morbus gallicus" sau „boala franțuzească". În Anglia termenul a fost extins, ajungând să dea naștere la noi sintagme, precum „complimentul franțuzesc", „febra franțuzească", „marfa franțuzească", „maladia franțuzească" sau, pur și simplu „franțuzirea". De-a lungul secolelor, alte popoare — precum spaniolii, italienii și polonezii — au fost asociate cu sifilisul, dar majoritatea europenilor i-au arătat cu degetul pe francezi. Însă aceștia au considerat mult mai convenabil să pună boala pe seama florentinilor și a napolitanilor.

Istoria Europei a dovedit că oamenii au tendința de a abandona numele oficiale ale țărilor în favoarea unor porecle și că sunt tentați să individualizeze popoarele sau grupurile etnice în funcție de obiceiurile lor lingvistice și culinare, acuzându-le totodată de practici sexuale bizare. Etichetările etnice sunt mult mai frecvente între țările care se află într-o relație directă, mai ales atunci când aceasta se bazează pe competiția economică. Etichetări etnice de genul „boala franțuzească" sunt determinate de două necesități. Prima este negarea și nevoia de a-și declina responsabilitatea pentru maladia respectivă, cel de-al doilea este proiecția, adică nevoia de a arunca vina asupra altora. Englezului care folosește termenul „boala franțuzească" îi este mai ușor să se convingă că poporul său nu are de-a face cu boala și că de vină sunt numai francezii. Totodată, acest lucru îi va consolida atașamentul față de propriul lui grup și îi va întări viziunea stereotipă asupra francezilor.

Mirosul

Englezii s-au mândrit întotdeauna cu superioritatea lor asupra altor națiii, una dintre manifestările acesteia presupunând igiena personală și curățenia. Acest lucru era foarte evident în secolul al XVIII-lea, când adevărate hoarde de călători părăseau insula, plecând pe continent în „marele tur", și se întorceau cu povești deprimante despre străzile urât mirositoare și duhoarea de nesuportat a locuitorilor. Robert Southey, scriind de la Lisabona în 1797, consemna că „putoarea acestui oraș este într-adevăr copleșitoare. Toate se aruncă în stradă, și gunoiul menajer, și leșurile de animale, rămânând să putrezească în soarele arzător. Cred că acești portughezi ar fi în stare să-și azvârle cadavrele în stradă și i-ar lăsa pe morți să se îngroape singuri dacă nu ar fi în intersul preoților să-i împiedice". Cam în aceeași perioadă, Samuel Taylor Coleridge descria Colonia ca un loc „cu douăzeci și șapte de mirosuri, toate duhori bine definite și genuine", iar câțiva ani mai târziu William Thackeray nota că orașul „are un aspect dezgustător și pute oribil". Totuși, cea care a reușit să pătrundă până la esență atitudinea englezilor față de miasmele străinilor a fost doamna Francis Trollope, care povestea, în 1836: „Îmi amintesc cum m-am amuzat anul trecut, când am ajuns la Calais, de replica pe care i-a dat-o un turist experimentat unui novice care se afla la prima lui călătorie. «Ce miros îngrozitor», spusese străinul inocent, vârându-și nasul în batistă. «Este mirosul continentului, domnule», i-a răspuns cel mai experimentat. Și așa și era".

De ce erau atât de oripilați de mirosurile continentului englezii acelor timpuri? Să fi fost pentru că, de cealaltă parte a Canalului, lucrurile stăteau într-adevăr așa cum susțineau ei, sau pentru că nu erau familiarizați cu mirosurile pe care le întâlneau? Ori poate că englezii, care înduraseră atâtea, se legau de miros pentru a se uita de sus la străini? Pentru a răspunde la aceste întrebări e nevoie, înainte de toate, să ne amintim de rolul crucial pe care îl joacă mirosul în interacțiunea socială.

Faptul că oamenii se plâng de izurile din alte țări reprezintă doar vârful aisbergului, restul este exclus din discuție, fie pentru că este socotit neglijabil, fie pentru că oamenii nu sunt conștienți de mirosurile la care sunt sensibili. Pentru o lungă perioadă de timp simțul olfactiv a fost ignorat de cercetătorii comportamentului uman — într-atât încât filosoful Immanuel Kant chiar l-a exclus din schema sa dedicată simțurilor. Totuși, în ultimii ani oamenii de știință au început să recunoască importanța deosebită a mirosurilor ca semnale sociale și sexuale, precum și impactul, deseori nerecunoscut, pe care îl au asupra indivizilor. Una dintre cele mai importante descoperiri se leagă de puterea lor de a declanșa amintiri și asocieri. Acesta este „fenomenul Marcel Proust", după

romancierul francez care a înmuiat o madlenă în ceai, descoperind că aroma a deschis baierele unei adevărate revărsări de amintiri din copilărie, pe care le credea uitate pe veci. Se pare că nimic nu izbutește să reînvie mai eficient amintirile decât o poate face mirosul. Și asta pentru că ele acționează direct asupra sistemului nostru nervos. Sunt rapid absorbite de membrana mucoasei, iar informația decodată este transferată sistemului limbic al creierului, locul asociat emoțiilor și amintirilor. Acest lucru explică de ce mirosurile pe care le-am perceput cândva stârnesc amintiri atât de clare și de puternice.

Mirosul joacă un rol crucial atât în modul în care percepem lumea înconjurătoare, cât și prin felul în care se constituie. Există o mare cantitate de consemnări anecdotice menite să arate că diferite culturi pot genera diferite mirosuri prin alimentele pe le consumă și modurile în care acestea sunt preparate. Alte dovezi evidențiază faptul că în fiecare cultură preferințele pentru un anumit miros și gradele de toleranță la arome sunt diferite. Într-un studiu recent, realizat în Polonia, Suedia, Elveția, Franța, Norvegia, Finlanda și Anglia, subiecților li s-au dat 22 de eșantioane odorizante, cerându-li-se să identifice aroma fiecăruia și apoi să o noteze în funcție de cât de mult îi place. S-a dovedit că mirosul de banane a fost cel mai ușor de recunoscut și cel mai apreciat, în timp ce izul de benzină s-a plasat ultimul la ambele categorii. Menta, lămâia și vanilia au fost de asemenea identificate cu ușurință, pe când mirosuri precum cel al sconcsului, cel de usturoi și de fum s-au situat la extrema opusă. Diferențele naționale au ieșit de asemenea la iveală. De exemplu, toți europenii, mai puțin englezii, s-au arătat încântați de strugure și scorțișoară; mirosul

de sfeclă, pe de altă parte, le-a plăcut mai mult englezilor decât oricărei alte națiii. Aroma de perișor a pus în evidență diferențele regionale, fiind preferatul francezilor, finlandezilor, suedezilor și norvegienilor, dar nu și al polonezilor, englezilor și elvețienilor. Studii la nivel mondial au arătat că, cu cât un miros le este mai familiar, cu atât oamenii îl recunosc și îl apreciază mai mult. Polonezii, care mănâncă multe murături, recunosc aroma lor cu mare ușurință, arătându-se totodată încântați de ea. Lucrurile stau cu totul altfel în cazul suedezilor, care nu mănâncă murături și, prin urmare, nu identifică lesne mirosul, declarându-l respingător.

În plus față de preferințele manifestate în raport cu anumite mirosuri, există și alte motive pentru care culturile își reclamă unele altora lipsa de igienă. Unul îl constituie familiaritatea, faptul că oamenii dintr-o anumită cultură nu cunosc mirosurile alteia și, prin urmare, presupun că acestea sunt neplăcute. Explicația este susținută în mod indirect de cercetările care arată că membrii unor culturi diverse pot comunica mai bine dacă oamenii sunt familiarizați cu mirosurile pe care le-ar putea întâlni în altă parte.

Nu cel din urmă motiv pentru care societățile se acuză între ele de lipsa igienei este faptul că toate asociază curățenia cu bunătatea și pe amândouă cu calitatea de membru al propriului grup. Pentru ca o comunitate să fie considerată de succes trebuie să aibă o identitate anume — o imagine proprie care să le permită membrilor ei să se compare cu membrii altor grupuri, iar comparația să le fie favorabilă. Acest lucru nu se poate întâmpla decât dacă membrii acestuia își aleg un grup potrivit drept reper. Standardele de igienă au constituit întotdeauna un

bun element de comparație, pentru că celelalte culturi pot fi întotdeauna înfățișate drept murdare și urât mirositoare — pur și simplu pentru că obiceiurile lor de igienă personală sunt altele.

Britanicii îi acuză mereu pe francezi că nu se spală și că folosesc parfumul pentru a-și camufla mirosurile neplăcute ale trupului. Studiile de piață confirmă faptul că francezii se spală mai puțin decât britanicii, dar nu există nici un motiv pentru a presupune că ei se parfumează pentru a-și ascunde miasmele. De fapt, avem toate motivele să credem că, dimpotrivă, utilizează parfumurile pentru a-și accentua mirosul trupului. În ceea ce-i privește pe francezi, este un lucru natural, parte din latura lor animală. Orice metodă prin care acestea sunt înlăturate le amenință această latură, reducând și dorința sexuală — prin urmare, trebuie să fim precauți când vine vorba de îmbăiere. Într-adevăr, îndepărtarea murdăriei și a transpirației este recomandabilă, dar în nici un caz nu trebuie să scăpăm și de mirosurile particulare, care până la urmă ne fac să fim noi înșine.

În țări ca Marea Britanie și Germania, îndrăgostiții încearcă să-și ascundă mirosurile naturale spălându-se în exces și folosind deodorante. În Franța, lucrurile sunt mult mai laxe, oamenii considerând deseori că mirosurile trupești sunt atrăgătoare și sexy. Chiar înainte de a se întoarce din campania în Egipt, Napoleon îi scria Josephinei: *Ne te lave pas, j'arrive!* — „Nu te spăla, sosesc!" Această evidentă slăbiciune pentru mirosurile corporale este mult mai pronunțată în Franța decât în oricare țară mediteraneană. De pildă, se spune că regele Italiei Victor Emmanuel al II-lea s-a plâns curtenilor săi când

aceștia i-au adus o țărăncuță, pe care îi căzuseră ochii, după ce au spălat-o și au ferchezuit-o bine. Mai spre zilele noastre, când Marcello Mastroianni a fost întrebat într-un interviu ce fel de femei îi plac, a răspuns: „Îmi plac cele care miros... un pic".

Dacă o luăm cronologic, francezii au manifestat dintotdeauna mai mult interes în problema olfactivă decât britanicii. De-a lungul secolului al XVII-lea, ei au analizat cum puteau fi influențate mirosurile naturale de diverși factori. S-au identificat câteva tipuri de miros și s-au examinat efectele pe care le aveau asupra lor clima, anotimpurile, mâncarea, temperamentul, ocupația și chiar culoarea părului. S-a descoperit că oameni din diverse părți ale aceleiași țări exalau mirosuri specifice, în mare parte datorită dietei. Jean-Joseph de Brieude scria în 1789: „Când vremea recoltei îi aduce pe acești oameni împreună la diferite târguri, e ușor să-i deosebești pe cei din regiunile Quercy și Rouergue după mirosul fetid de usturoi și ceapă pe care îl emană, în timp ce mirosul celor din Auvergnats amintește de zerul acru".

Francezii au fost întotdeauna conștienți de legătura dintre mirosurile personale și atracția fizică. Se spune că Henric al III-lea s-a îndrăgostit nebunește de Maria de Cléves după ce pur și simplu i-a mirosit una dintre piesele vestimentare. Dar mirosul a devenit cu adevărat important în medicină și în ofensiva împotriva bolilor. Majoritatea medicilor practicau principiile osfresiologiei, noua știință a diagnosticării prin miros. Inhalând mirosurile emanate de pacienții lor ca și pe cele ale respirației scaunului și urinei lor, doctorii reușeau să-și diagnosticheze pacienții și să facă și pronosticuri.

În conformitate cu aceleași principii s-a ajuns la concluzia că anumite mirosuri apărau de boli. Se credea că unele esențe parfumate puteau să curețe aerul, iar dacă miroseai tu însuți puternic sau inhalai o aromă tare dintr-o cutiuță te protejai de microbi și boală. Aceste proprietăți profilactice ale parfumurilor, dublate de rolul lor în atracția fizică, în modă și în purul hedonism au determinat o adevărată înflorire a industriei de parfumuri. Primii parfumieri au fost fabricanții de mănuși, care au început să livreze accesorii înmiresmate nobililor și curții regale.

Franța rămâne centrul mondial al industriei parfumurilor și totodată cel mai mare consumator, atât la nivel național, cât și pe cap de locuitor. Îi urmează Anglia, Germania, Austria, Italia și Danemarca. Spania, Suedia și Norvegia se află aproape la coada listei. Clasarea Spaniei surprinde, pentru că, deși aici piața parfumurilor se află încă în dezvoltare, cea a aromelor este perfect consolidată. După Sophie Le Norcy, care pregătește personal specializat în vânzarea acestor produse, tipul de parfum pe care îl cumpără femeile din Spania are foarte multe în comun cu propriile lor aspirații. „În ultimii ani, tinerele spaniole sofisticate au început să se despartă de parfumurile tradiționale, amețitoare și florale, potrivite pentru gospodinele bine crescute, răsfățate și de o eleganță discretă. Ele manifestă de-acum o preferință pentru aromele mai masculine, vegetal-lemnoase, care pledează pentru eliberarea de valorile tradiționale ale femeii casnice." Ea mai arată că în pregătirea vânzătorilor trebuie să se ia în considerare și idiosincraziile naționale. „În Germania, ca să dăm doar un exemplu, este interzis să folosești în industria de parfumuri cuvântul «ani-

Protestatari germani antinucleariști arătându-și posteriorul poliției franceze (Éditions Gendre)

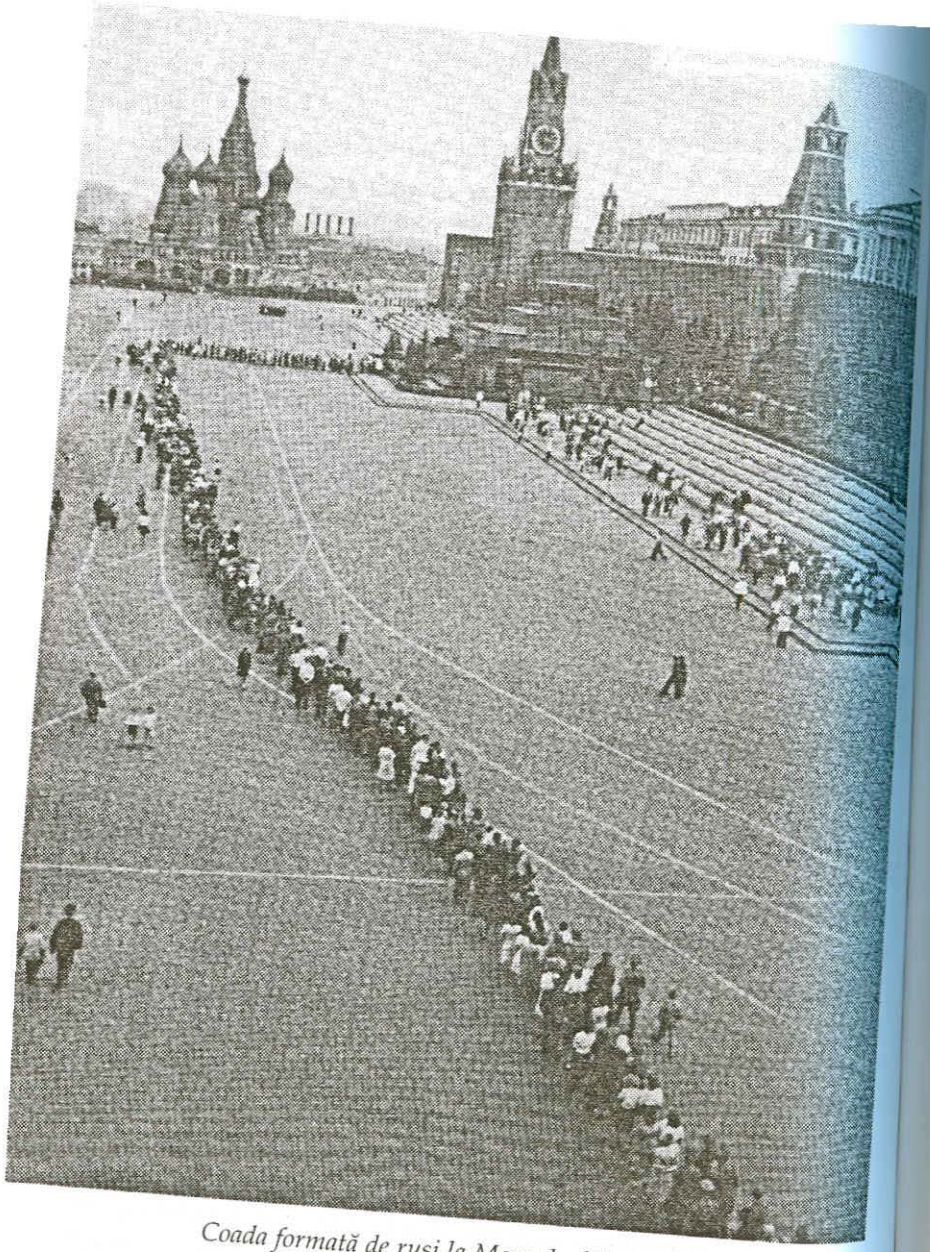

Coada formată de ruși la Mausoleul lui Lenin din Piața Roșie (Biblioteca SCR)

mal» (*tierisch*); în această cultură, orice lucru legat de animale este perceput ca neigienic, murdar, primitiv sau chiar ca o încălcare a conduitei ecologice. Așa că, atunci când vine vorba de aroma de mosc, trebuie să fii foarte precaut, deși se cunoaște prea bine că moscul natural este un ingredient animal. E mai înțelept să eviți orice referire la această latură a problemei dacă vrei să vinzi un parfum în Germania".

S-a vehiculat ideea că singurul motiv pentru care arta parfumeriei s-a dezvoltat atât de mult în Franța a constat în nevoia localnicilor de a-și masca propriile odori corporale, protejându-se totodată de mirosul neplăcut al celorlalți. Mai întâi, o asemenea abordare ignoră faptul că francezilor le plac, de fapt, anumite mirosuri corporale și, în al doilea rând, trece cu vederea diferitele scopuri pe care parfumurile trebuiau să le îndeplinească inițial. Neîndoielnic, a fost o vreme când străzile Parisului deveniseră adevărate canale de deversare, iar locuitorii mai sensibili umblau cu mici recipiente cu miresme dulci și pomezi parfumate sub nas pentru a-și reduce disconfortul și a mai contracara microbii din aerul pestilențial.

Totuși, parfumurile au fost concepute și în alte scopuri. Unele, cum ar fi extractele de trandafiri și caprifoi, erau folosite pentru a ridica moralul oamenilor și a-i face să se simtă mai bine, în timp ce moscul și zibeta se utilizau în scop afrodiziac fără urmă de jenă. Ultimele două au avut o largă răspândire până la jumătatea secolului al XVIII-lea, când au cedat locul extractelor din ierburi și flori considerate mai puțin îndrăznețe și nu atât de explicit sexuale. Totuși, problema acestor parfumuri este că nu au fost niciodată întrebuințate pentru a masca odorile corporale, ci mai degrabă pentru a le potența. Încă

din zorii săi, parfumeria franceză a urmărit nu să diminueze, ci să accentueze naturalul.

În ciuda schimbărilor care au avut loc în ultimul secol, acest lucru este valabil și astăzi. Dacă, pentru francezi, rolul principal al parfumurilor ar fi să mascheze mirosurile personale, atunci ne-am aștepta ca ei să folosească și deodorantele în același scop. Interesant însă, deși piața franțuzească a cosmeticelor și produselor de toaletă este cea mai mare din Europa, piața deodorantelor este restrânsă. Deodorantul se regăsește în mai puțin de jumătate din cămine și numai 42% dintre bărbați îl agreează. Acest lucru arată, o dată în plus, că francezii nu folosesc parfumul pentru a-și ascunde mirosul corpului, ci pentru a-l potența cu ajutorul miresmelor.

Punctualitatea

Statele Europei se pot împărți în cele care pun accentul pe nevoia unei bune gestionări a timpului, a programelor și termenelor-limită și cele care consideră aceste înregimentări artificiale și inutile. În prima categorie intră țările dependente de timp, cum ar fi Anglia, Germania, Elveția și cele din Scandinavia, a doua cuprinzând țările independente de timp, precum Spania, Portugalia și Grecia.

Ritmul în care oamenii își trăiesc viața este foarte diferit în aceste două tipuri de societăți. În primul caz, cei care se încadrează în timp, folosindu-l în mod profitabil, sunt recompensați generos. De cealaltă parte, societățile care nu valorifică timpul nu-i percep valoarea economică și, prin urmare, nu simt nevoia să se grăbească în viață, să îngrădească totul în orare și termene stricte. Acest lucru a reieșit dintr-o serie de studii interculturale legate de ritmul vieții, în care psihologii au consemnat cât de repede obișnuiesc oamenii să meargă. Deși la început cercetarea era destinată stabilirii relației între ritmul vieții și numărul populației, ea a scos la iveală și unele par-

ticularități culturale interesante. Se pare că nu există mare diferență între vitezele de mers pedestru în metropole precum München, Praga, Dublin, Edinburgh și Atena; apoi, locuitorii orașelor mediteraneene se mișcă mult mai încet decât cetățenii orașelor de aceleași dimensiuni din nordul și centrul Europei. Aspectul este și mai sesizabil în satele grecești, unde viața pare să se desfășoare în ritmul melcului, confirmând următoarea observație a lui Evelyn Waugh: „Totul durează în Grecia de două ori mai mult decât oriunde în altă parte. La țară cel puțin, timpul nu are nici o valoare".

Psihologul Robert LeVine și colegii săi au studiat ritmul vieții în mai multe țări, inclusiv Italia și Anglia. În afară de viteza mersului, au mai urmărit precizia ceasurilor din oficiile bancare și au măsurat timpul în care poți cumpăra un timbru de la oficiul poștal în țări diferite. Când i-au comparat pe locuitorii Romei și Florenței cu cei ai Londrei și Bristolului, au descoperit că viteza mersului în Anglia a fost doar cu foarte puțin mai mare decât în Italia și că ceasurile din băncile englezești erau doar vag mai precise decât omoloagele lor italiene. Totuși, au constatat o mare diferență în ceea ce privește oficiile poștale, pentru că, pe când în Anglia a fost nevoie de aproximativ 28 de secunde pentru cumpărarea unui timbru, în Italia operațiunea a durat 47 de secunde. Se pare că proasta reputație a oficiilor poștale italiene nu este lipsită de o bază reală.

Ritmul ce reiese din aceste măsurători devine un model adecvat de comparație numai când ne referim la mai multe țări, arătând că societățile „rapide" sunt destul de diferite de cele „lente". Și alte consemnări demonstrează că ritmul vieții este strâns legat de calitatea acesteia

și de sănătate, deoarece oamenii care se simt tot timpul mânați de la spate își manifestă mai puțin satisfacția față de propria lor existență și au de obicei mai multe probleme de sănătate. Psihologii au delimitat o categorie de indivizi, denumiți de tip „A", care sunt predispuși la maladii coronariene — cei aflați mereu pe grabă. Au prea multe lucruri de făcut și niciodată suficient timp, iar stresul care rezultă de aici duce deseori la probleme cardiace. Acest studiu intercultural dedicat ritmului vieții relevă faptul că, cu cât locuitorii unei țări sunt mai grăbiți, cu atât mai mare este numărul deceselor din pricina bolilor de inimă. Se pare că ritmul traiului zilnic afectează nu numai pofta de viață, dar și durata ei.

Aceste cercetări au mai arătat că indivizii de tip „A" au o cu totul altă atitudine față de punctualitate. Nu numai că sunt mai punctuali, dar se și simt prost atunci când întârzie. Punctualitatea altora este pentru ei foarte importantă și nu sunt dispuși să aștepte foarte mult atunci când cineva nu sosește la timp.

Ca și indivizii, culturile diferă enorm în privința importanței pe care o acordă punctualității. Cele pentru care timpul este lipsit de valoare, cum ar fi Spania și Grecia, au o atitudine relaxată față de gestionarea lui. În astfel de țări timpul este perceput ca fiind mai degrabă ciclic și, prin urmare, mai puțin supus măsurării. Timpul este considerat, de asemenea, elastic, ușor de dilatat sau contractat în funcție de context, ceea ce face aproape imposibilă anunțarea unor ore exacte ale sosirii oamenilor. Acest lucru se soldează adesea cu întârzieri, dar și cu sosiri premature, cum observa George Orwell în *Omagiu Cataluniei*: „În Spania, nimic, de la o masă la o luptă, nu se întâmplă la timpul stabilit. Ca regulă generală, lucru-

rile se întâmplă prea târziu. Numai ocazional — așa încât să nu te poți baza nici pe întârzierile lor — se întâmplă prea devreme".

Noțiunea de a întârzia este percepută foarte diferit în cele două tipuri de culturi menționate. Într-o țară unde timpul este relevant, precum Anglia, se consideră că ai întârziat dacă ajungi cu mai mult de 15 minute după ora stabilită, pe când într-o țară care nu valorifică timpul, precum Spania, limita permisă tinde către o jumătate de oră și chiar peste. În ambele societăți, indivizii sosesc cu mai multă promptitudine la întâlnirile cu oameni importanți decât la cele cu indivizi oarecare, dar volumul de energie și anxietate cheltuit în contul punctualității este foarte diferit. Într-o comunitate în care timpul este irelevant, oamenii lasă să treacă mult mai mult între a hotărî dacă cineva a întârziat sau nu mai vine deloc. De asemenea, e mai puțin probabil ca oamenii să ofere explicații sau scuze atunci când întârzie, fiind posibil ca victima întârzierii să nici nu le aștepte. Dacă spaniolii sosesc cu o oră întârziere s-ar putea să mormăie ceva în genul unei explicații, în timp ce un englez care a întârziat doar câteva minute te va copleși probabil cu un val de scuze, însoțite de lămuriri elaborate.

Acest lucru se întâmplă, parțial, pentru că oamenii au viziuni diferite asupra întârzierilor în funcție de societatea din care fac parte. Într-una obsedată de timp, precum Anglia, întârzierile sunt interpretate, de obicei, drept semn al dezorganizării sau al impolitețiii; dimpotrivă, în societățile independente de timp, cum ar fi Spania, ele sunt considerate un apanaj al statutului social. În țări ca Spania se consideră că aceia care întârzie trebuie să aibă un statut privilegiat, și asta pentru că este mult mai posibil ca oamenii influenți să încerce să-i impresioneze pe ceilalți făcându-i să aștepte. Asemenea episoade se petrec și în culturile dependente de timp, dar mult mai izolat, și în nici un caz nu se constituie într-un obicei privit cu invidia îngăduitoare specifică țărilor latine.

Pe măsură ce societățile devin mai dependente de timp, se întâmplă două lucruri: pe de o parte, membrii lor adoptă o atitudine mai competitivă față de timp, iar percepția lor despre indivizii „rapizi" se transformă într-una favorabilă. Faptul este evident în Anglia, unde oamenii conștientizează valoarea timpului și condiționările acestuia. Există o tendință crescătoare în percepția oamenilor asupra sarcinilor pe care le văd ca teste de caracter având ca adversar major timpul. Totodată, se vorbește din ce în ce mai mult despre „a duce lucrurile la capăt", „a duce la bun sfârșit", „a prinde din urmă, spre a nu fi lăsat de căruță". Limbajul metaforic în privința timpului este foarte diferit în societățile independente de durată, pentru că aici el nu constituie o sursă de anxietate și, prin urmare, oamenii nu simt nevoia să-l concureze sau să-l depășească.

Pe de altă parte, în comunitățile care devin mai dependente de timp, centrul temporal de gravitație începe să se deplaseze. Ceea ce indivizii considerau până acum suficient de rapid, astăzi trece drept lent, iar ceea ce era foarte rapid, astăzi pare să aibă un tempo firesc. În ultimii zece ani, ritmul vieții în Anglia a crescut enorm, iar activitățile care cereau, înainte vreme, un ritm lejer sunt efectuate acum mult mai în grabă. O nouă generație de *workaholics*, pierzând puțin timp cu somnul și masa, înarmați cu cronometre și telefoane mobile, a intrat în scenă, alergând cu viteza vântului, ca imaginile pe o peli-

culă. Cu un deceniu în urmă, acest stil de viață trepidant ar fi părut extrem de ciudat. De fapt, s-ar fi considerat că este cel al unui nebun. Dar cum, în general, tempo-ul vieții a crescut, astfel de ciudățenii au început să pară normale și tot felul de comportamente frenetice sau maniace au fost sustrase sferei patologice. Pe nesimțite, viața în viteză a devenit un model cultural; astăzi este un lucru care merită tot respectul, un stil pe care oamenii simt nevoia să-l imite.

Statul la coadă

Există unele societăți care favorizează statul la coadă și altele care nu o fac. Britanicii se încadrează, cu siguranță, în prima categorie, iar italienii, spaniolii și francezii, în a doua. Dacă există un lucru pe care latinii îl urăsc, acesta este să stea ordonat la coadă, așa că data viitoare când ajungi în Italia și aștepți autobuzul nu te mai deranja să cauți vreo coadă. Nu o să găsești nici una. Vei găsi în schimb o mulțime amorfă de oameni împrăștiată în jurul stației. Nu are rost să încerci să afli cine a ajuns primul, cine are dreptul la un loc pe scaun, ba nici măcar cine așteaptă autobuzul și cine nu. Oricum nimic nu va mai conta o dată ce autobuzul sosește în stație, iar tu te trezești înghițit de un val uman ce se rostogolește înainte.

Repulsia latinilor față de cozi îi lasă cu gura căscată pe britanici, cărora o asemenea purtare li se pare grosolană și necivilizată. Totuși, merită să amintim că a existat o vreme în care britanicii se comportau exact ca latinii, a căror dezordine o detestă atât. În secolul al XIX-lea, cei mai renumiți la capitolul stat la coadă erau francezii,

nu englezii. Filosoful britanic Thomas Carlyle remarca: „Acest talent de a se așeza la coadă în mod spontan îi particularizează pe francezi", observație întărită de faptul că limba engleză a trebuit să împrumute de la ei cuvântul *queue*, însemnând „coadă".

În secolul al XIX-lea rolurile pe națiuni erau complet inversate pentru că, în timp ce francezii stăteau la cozi precum britanicii de astăzi, englezii făceau tot posibilul ca să le evite. Când revoluționarul rus Alexander Herzen a vizitat Anglia, în 1852, a făcut următoarea observație: „Nicăieri în lume nu am mai văzut o mulțime atât de numeroasă, înghesuită și înspăimântătoare ca la Londra! Englezii sunt cu totul incapabili să stea la coadă; ei își afirmă întotdeauna cu obstinație specificul național: continuă să se împingă vreme de două ore, reușind în cele din urmă să ajungă undeva. M-am minunat de multe ori la intrarea într-un teatru: dacă oamenii ar fi mers unul în spatele celuilalt, cu siguranță ar fi reușit să intre într-o jumătate de oră, dar din moment ce se îmbulzeau într-o masă informă, majoritatea celor din față erau striviți de ambele caturi ale ușii".

Britanicii nu dovedesc nici astăzi mai puțină încăpățânare, dar cu siguranță și-au abandonat rezervele pe care le aveau cândva legat de statul la coadă, iar acum sunt bucuroși să se așeze la rând chiar atunci când nu este absolut necesar. După cum remarca George Mikes, „un englez și dacă este singur se așază cuminte la rând". Britanicii sunt astăzi recunoscuți pretutindeni ca având una dintre cele mai însemnate culturi a statului la coadă, onoare destul de îndoielnică pe care o împart cu polonezii și rușii. Dar ce găsesc britanicii atât de interesant în statul la coadă? Au ei aceleași motive ca est-europenii de a o face?

Au existat câteva explicații în acest sens. După antropologul american Edward Hall, cozile sunt un obicei specific societăților în care oamenii sunt tratați în mod egal. Deși este adevărat că societățile statului la coadă au tendința de a îmbrățișa idealuri egalitariste, nu este, totuși, necesar ca ele să fie „mai egalitariste" decât altele. Tot astfel, cozile nu garantează același profit pentru toți cei aflați la rând. În Anglia, de exemplu, toți călătorii trebuie să stea la coadă pentru a cumpăra un bilet de tren, indiferent dacă vor călători cu clasa întâi sau cu a doua; prin urmare, cozile nu garantează egalitate, ci doar un interval de timp egal pe care oamenii îl petrec așteptând să fie serviți. Faptul că statul la rând are în vedere distribuirea corectă a timpului reprezintă unul dintre motivele pentru care unele țări încurajează cozile, iar altele nu: primele sunt societățile pentru care timpul și punctualitatea sunt importante, celelalte sunt societățile cu o atitudine mult mai cavalerească față de timp.

Sunt și alte motive pentru care unele comunități stau mai mult la cozi decât altele. De pildă, nevoia de ordine. S-a observat în dese rânduri că britanicii simt o nevoie acută de ordine, nu în sensul unui mediu disciplinat și curat, ci în sensul că trebuie să știe unde se află și la ce să se aștepte. Nu se simt în largul lor când situația e neclară sau când intrarea e liberă pentru toată lumea, când marfa nu are prețurile afișate sau când trebuie să se târguiască — altfel spus, când regulile jocului nu sunt limpezi. Predictibilitatea este esențială pentru britanici. Din acest motiv, când se stabilesc în străinătate au tendința de a-și construi în preajmă o Britanie în miniatură, microcosmos care să le ofere un sentiment de familiaritate, de siguranță și care să le hrănească iluzia că nu

se află departe de țară. Nevoia de a sta la coadă este o expresie a acestei dorințe de ordine și familiaritate. Când se așază la rând, englezii știu la ce să se aștepte și locul lor în relația cu ceilalți le este foarte clar. Pentru ei, o coadă reprezintă, prin urmare, o reproducere la scară mică a unei societăți ideale, unde toți membrii își cunosc locul, și-l acceptă și nu încearcă să-i depășească cu orice preț pe ceilalți.

Am fi tentați să presupunem că în culturile statului la coadă toată lumea se supune acestei reguli, pe când în celelalte nu o face nimeni. Totuși, lucrurile sunt mult mai nuanțate. Deși italienii consideră că a sta la coadă e o formă de înregimentare și umilire, asta nu înseamnă că ei nu o fac niciodată. Deși probabil nu ar forma o coadă în stația de autobuz, ar face-o totuși, cu protestele de rigoare, la casele de la supermarket sau la terminalele din aeroport. La celălalt pol, britanicii sunt foarte fericiți să formeze cozi disciplinate la un ghișeu unde se vând bilete, în stații, la *check-in* sau la *check-out*, când vine vorba de reducerile din ianuarie sau de o petrecere în aer liber la Buckingham Palace. Există totuși situații în care sunt gata să treacă peste toate regulile de bază ale statului la coadă, precum și altele în care nici nu vor să o formeze. De exemplu, când într-un supermarket există mai multe cozi paralele, vei vedea cu siguranță un englez sărind de la una la alta pentru a obține un avantaj față de clienții care stau la o coadă mai lungă sau mai lentă. Acest lucru poartă numele de „cursa cu obstacole" și se opune „colonizării", care se întâmplă atunci când ultimul la rând observă că s-a deschis o nouă casă și se mută acolo pentru a fi primul la coadă. Remarcabil este că ambele comportamente

sunt considerate corecte, deși contravin regulii de bază „primul sosit, primul servit".

În acest sens, britanicii par să fie oarecum inconsecvenți. Ei insistă să se aplice regula cozii tuturor celor care fac parte din ea, dar nu și celor care sar de o coadă la alta sau care părăsesc o coadă pentru a forma una nouă. În alte situații, englezii nu mai manifestă atâta entuziasm față de statul la rând. De pildă, ei nu vor forma cozi în magazine sau baruri, în schimb, vor sta la „cozi invizibile", așteptând ca persoana din spatele tejghelei să-și amintească cine urmează. Totuși, lucrurile nu se petrec întotdeauna așa, iar clienții ignorați atrag atenția asupra lor. Există chiar ocazii când oamenii care sunt pe cale să fie serviți cedează locul celor sosiți acolo înaintea lor. Acest tip de altruism este de neînțeles pentru latini, doar dacă nu cumva se datorează unui motiv ascuns. Un lucru de înțeles, totuși, și pentru latini este scena din foaierul unui teatru englezesc, unde agitația celor care comandă în pauză băuturi se aseamănă întru totul politeții discrete a unei grămezi de rugby. În pofida imaginii deja formate, britanicii nu sunt atât de rigizi în privința statului la coadă. Ei o fac doar când aceasta este o convenție, când sunt suficienți oameni care se supun regulii și când știu că pot fi sancționați dacă vor sări peste rând — altfel, se împing și se înghiontesc, comportându-se exact ca latinii a căror lipsă de spirit civic li se pare atât de enervantă.

În Rusia, statul la coadă nu este numai o instituție națională, ci un mod de viață. Oamenii se așază la rând pentru orice: ca să ia autobuzul sau trenul, ca să-și cumpere bilete, alimente de bază, haine sau produse de lux, ca să-și plătească chiria — stau la coadă chiar și pentru

a putea sta la alte cozi. În cartea sa *Rușii*, Hedrick Smith subliniază că, „deși practica este mondial recunoscută, cozile rusești au o dimensiune a lor proprie, ca și piramidele egiptene. Ele scot la iveală o mulțime de lucruri despre sufletul rus și situarea lui în lume, iar modul lor de funcționare se vădește mult mai complicat decât ar părea la prima vedere. Un trecător obișnuit va remarca adunări nemișcate de oameni, osândiți să parcurgă un adevărat purgatoriu comercial chiar și pentru cele mai neînsemnate cumpărături, dar ceea ce îi scapă celui din afară este magnetismul ascuns al cozilor, dinamica lor intimă, eticheta lor specială".

Chinul zilnic al unei gospodine rusoaice ar putea arăta astfel: odată ajunsă la *Gastronom*-ul (magazinul alimentar) local, ea se alătură imediat cozii la cârnați, să spunem; când în sfârșit a ajuns în față, omul de la tejghea îi spune prețul, apoi se duce și se așază la coada formată la casă. Când ajunge și aici în față, îi dă banii casierității, ia bonul și se întoarce la tejgheaua măcelarului, unde se așază din nou la coadă pentru a-și putea ridica pachetul. Deși a stat la trei cozi, gospodina nu a reușit să cumpere decât niște cârnați. Acum va repeta întreg procesul în căutare de alte provizii și va trebui să treacă prin aceeași rutină în fiecare zi. Pentru a înrăutăți și mai mult lucrurile, unele mărfuri lipsesc periodic, iar alternativele sunt fie limitate, fie inexistente.

Să faci cumpărături poate fi distractiv într-o societate de consum, dar pentru ruși este ca un fel de probă fizică extremă, fiind de asemenea și foarte cronofagă. Economistul rus Iuri Orlov a calculat că populația sovietică și-a pierdut aproape 30 de miliarde de ore pe an stând la cozi în magazine — echivalentul unui an de muncă pentru nu mai puțin de 15 milioane de oameni. De cinci sau șase ori mai mult timp este petrecut la coadă pentru achiziționarea de diverse articole, în timp ce cumpărătorul obișnuit trebuie să intre în trei sau cinci magazine pentru a-și achiziționa cele necesare traiului zilnic.

Deseori cumpărătorul rus își dă seama de cantitatea și valoarea unui produs în funcție de numărul celor aflați la rând. Când o gospodină dă întâmplător peste o coadă, reacția ei automată este de a se așeza, abia apoi interesându-se ce produs se vinde acolo. Chiar dacă nu are nevoie de lucrul respectiv, ea îl va cumpăra totuși — fie deoarece presupune că, din moment ce atâta lume stă la coadă pentru el, trebuie să fie de valoare, fie deoarece știe că poate să-l vândă apoi altcuiva. Prin urmare, valoarea unui produs nu este dată de faptul că individul are nevoie de el, ci de faptul că s-a stat la coadă pentru el.

Rușii sunt foarte vorbăreți când stau la coadă, folosind ocazia pentru a face cunoștință cu alții ori pentru a întâlni pur și simplu alți oameni, timpul trecând astfel mai repede. Totuși, cel dintâi obiectiv al acestor conversații este să ofere oamenilor o șansă de a se convinge unii pe ceilalți că merită să aștepte pentru articolul pe care urmează să-l achiziționeze. Presiunea socială poate determina și o alegere comună, cu rezultatul că cei care veniseră să cumpere altceva sunt convinși să târguiască produsul vizat de cei aflați la coadă. Această presiune de a te conforma este prezentă și în cazul polonezilor. Sociologul Zbigniew Czwartosz a descris cozile din țara lui în felul următor: „Am pățit-o eu însumi, de curând, într-o măcelărie din Varșovia. Comunitatea aflată la coadă a fost anunțată că, în plus față de rația oficială de carne, fiecare persoană va mai primi două copite de porc. Cum

noi în familie nu consumăm așa ceva, am refuzat categoric să le cumpăr. Atunci s-au apucat să mă convingă: soția mea nu mi-ar ierta-o niciodată, vecinii mi-ar fi recunoscători dacă li le-aș vinde lor. Vânzătoarea ținea cele două copite de porc în mână ascultând discuția, apoi a hotărât ea în locul meu: «Vă rog să le luați și să nu-mi stânjeniți munca». Le-am luat. Deviaționistul fusese convertit, iar consensul social triumfase."

Dacă există un lucru pe care rușii și polonezii să-l deteste mai mult decât statul la coadă, atunci acesta este încercarea cuiva de a se băga în față. Cei care ignoră regulile atrag de obicei un potop de proteste zgomotoase, deși există și excepții. În Rusia, veteranilor de război cu acte în regulă li se permite să treacă în față, în vreme ce în Polonia se formează în general două cozi, una „privilegiată", pentru handicapați, bătrâni, femei însărcinate sau cu copii în brațe, și una „normală", pentru toți ceilalți. Acest lucru explică de ce mamele poloneze își cară în mod intenționat copiii prin magazine: dacă i-ar lăsa acasă în grija altcuiva, ar rata ocazia de a sta la cozile „privilegiate" și ar pierde mult mai mult timp cu târguielile.

Și din alte motive rușii, polonezii și locuitorii celorlalte țări din sud-estul Europei își petrec atât de mult timp la cozi. Mai întâi, e foarte posibil ca oferta să nu fie suficientă pentru a satisface cererea. În al doilea rând, uneori găsești ceea ce cauți, alteori nu. Acest lucru stârnește panică printre cumpărători și determină apariția unor lungi cozi, dintre care unele se formează în urma unor zvonuri. Când aud că s-a primit marfă la magazin, oamenii se adună la coadă chiar și cu o zi înainte ca articolele respective să apară pe rafturi.

Rușii au dezvoltat un sistem unic pentru a scăpa de interdicția de a forma cozi noaptea. După lăsarea întunericului, alcătuiesc o listă cu toți cei de la coadă; aceasta se dispersează și se reconstituie a doua zi dimineață, înaintea deschiderii magazinului. Al treilea motiv pentru care est-europenii își petrec un timp atât de îndelungat la cozi este că micile magazine specializate pe anumite produse sunt controlate încă de stat. Acolo unde statul deține monopolul vânzărilor și al serviciilor, de regulă nu există un stimulent pentru a se investi în eventuale modalități menite să ușureze actul vânzării.

Analizând scena europeană, întâlnim diferențe naționale semnificative legat de ocaziile în care oamenii stau la coadă. La un capăt al scalei se situează italienii, spaniolii și francezii, națiuni care au cel mai puțin conștiința statului la coadă. Există situații în care și membrii acestor societăți stau la coadă, dar ele sunt rare. Aceasta se întâmplă pentru că latinii nu acceptă filosofia de bază a statului la rând, mai exact ideea că oamenii ar trebui să fie serviți în ordinea sosirii. Pentru ei, orice coadă este un lucru impus, o formă nestatuată de reglementare și interferență din partea guvernului. Este un lucru care îi demobilizează, îi înregimentează și îi împiedică să își folosească inteligența sau imaginația în folosul propriu.

La capătul opus al spectrului se află celelalte popoare din vestul Europei, care au cu totul altă atitudine. Pentru ele cozile reprezintă o soluție rațională la problema competiției inutile; de asemenea, acestea sunt corecte, dat fiind că îi împiedică pe indivizii mai puternici sau mai vicleni să profite de situație. Nu este surprinzător

Reținerea

Străinii fac deseori observația că englezii sunt neîncrezători, introvertiți și că e o adevărată provocare să-i momești afară din cochilia lor. Chiar ei înșiși au recunoscut acest lucru. De exemplu, în '66, Tobias Smollett a făcut referiri la acest gen de reți-ere, considerând-o a fi „specifică dispoziției britanici-or". Smollett compară reticența tipic englezească cu fecțiunea spontană a străinilor: „Când doi locuitori ai ricărei alte țări se întâlnesc în străinătate, ei se îmbrățișează ca niște prieteni vechi, chiar dacă nu au auzit niciodată unul de celălalt până atunci; dacă doi englezi se flă în aceeași situație, ei vor manifesta rezervă și neîncredere, având grijă să se țină reciproc la distanță, ca două corpuri între care apare o forță de respingere".

Nu altfel i s-a întâmplat călătorului englez Alexander Kinglake în timp ce traversa deșertul sirian, în 1835, în drum spre Cairo. Kinglake călătorise câteva zile bune prin deșert pe cămila lui fără să vadă pe nimeni, în afara servitorilor care îl însoțeau. Apoi, într-o zi, pe neașteptate, a dat peste un alt englez, de asemenea pe cămilă, venind

din direcția opusă. „Pe măsură ce ne apropiam unul de altul, m-am întrebat dacă e cazul să ne vorbim. Mi s-a părut posibil ca străinul să mă abordeze și, așteptând să o facă, m-am pregătit să fiu pe cât de sociabil și de vorbăreț îmi permitea firea, dar nu-mi trecea prin cap vreun lucru anume pe care să i-l spun. Bineînțeles că printre oamenii civilizați asta nu este deloc o scuză pentru a nu vorbi. Eram însă timid și nici nu prea aveam poftă să opresc și să încep o conversație ca un vizitator matinal, așa cum mă aflam, pierdut în acele vaste pustietăți. Probabil că și străinul simțea la fel, pentru că, în afară de ducerea mâinii la pălărie și fluturarea brațelor în semn de salut, am dat să trecem unul pe lângă celălalt la fel de distant cum am fi făcut-o dacă ne-am fi intersectat în Pall Mall. Totuși, însoțitorii noștri s-au arătat încântați de a avea noi ascultători, de a auzi alte voci. Prin urmare, stăpânii nu au apucat să treacă mai departe, căci servitorii s-au oprit în tihnă și imediat s-au pus pe taclale."

Ce îi determină pe englezi să treacă unul pe lângă celălalt făcându-și doar cu mâna, semn obligatoriu de politețe? În ce constă „forța de respingere" ce îi ține la distanță, care le este, după cum afirma Smollett, specifică englezilor?

Unul dintre motivele pentru care sunt atât de rezervați este că nu le place să se bage în sufletul altora și, totodată, nici nu vor ca alții să o facă. Totuși, această trăsătură nu constituie apanajul unic al englezilor, putând fi regăsită în multe alte părți ale Europei, incluzând Finlanda, Suedia, Norvegia și nordul Germaniei — de fapt, în toate regiunile unde oamenii sunt preocupați mai degrabă ca nu cumva să le fie antipatici celorlalți, decât să se facă plăcuți. Forța motivațională din spatele relațiilor

interpersonale specifice acestor zone este dorința de a evita consecințele negative ale dezaprobării celor din jur. Lucrurile stau exact invers în sudul Europei, unde indivizii sunt motivați de obținerea aprecierii din partea semenilor.

Evitarea dezaprobării este asociată cu alte manifestări. Mai întâi, îi determină pe oameni să-i țină la distanță pe ceilalți, mai ales când au și dezavantajul de a fi din altă țară. Când întâlnesc un străin, deseori se așază la o distanță cât se poate de mare, astfel încât să nu fie nevoie să intre într-o discuție. Deseori, chinul de a nu ști ce să spună dă naștere unui asemenea comportament rezervat. Bunăoară, englezii au mari probleme în inițierea unei conversații, motiv pentru care subiectele lor predilecte sunt vremea și alte fleacuri impersonale. Acest lucru nu se întâmplă doar când este vorba de străini, ci și de oameni care se cunosc de ani buni.

Potrivit autoarei americane Susan Sontag, suedezii au dificultăți similare: „De câte ori o conversație e la început, poți simți tensiunea psihică a vorbitorilor... Subiectul care ar trebui abordat ridică mari probleme". „Conversațiile", observă ea, „sunt întotdeauna în pericol de a se stinge, atât datorită imperativelor discreției, cât și ispitei de a tăcea". După Sontag, subiectele preferate ale suedezilor sunt vremea, banii, lichiorul și planurile de acțiune care, susține ea, pot varia de la a-i anunța pe ceilalți că mergi la toaletă până la a le spune că pleci în vacanță. Subiectele familiare și previzibile au devenit ritualul inițierii oricărei conversații, astfel încât este mai important să deschizi gura decât ceea ce spui. Conversația tinde să devină ceea ce antropologul Bronislaw Malinowski numea „comuniune fatică" — cu alte cuvinte,

oamenii discută de dragul de a se strânge laolaltă și nu atât pentru a schimba informații.

Acest stil conversațional axat mai mult pe formă decât pe conținut este foarte pe placul suedezilor și al englezilor, care se feresc de o încălcare a limitelor ce ar presupune ofensarea interlocutorului. Alt mare avantaj al subiectelor banale este că limitează gradul în care oamenii pot pătrunde în intimitatea conlocutorilor. Englezii, de pildă, nu se grăbesc să dezvăluie aspecte din viața personală, în special dacă sunt de ordin emoțional. De fapt, e un lucru obișnuit să întâlnești în Anglia oameni care, deși se cunosc de ani de zile, nu știu nimic esențial unul despre celălalt — cum a aflat romancierul francez André Maurois pe când i-a fost alături unui ofițer britanic, în timpul Primului Război Mondial. Maurois și camaradul său împărțeau același cort, aceleași provizii și aceeași cadă de baie, dar în tot acel timp englezul nu l-a întrebat nici măcar o dată ceva legat de viața lui personală.

Există două motive pentru care insularii nu se grăbesc să pună întrebări de natură intimă. Unul ar fi că nu vor să se bage în sufletul celuilalt, iar cel de-al doilea, că preferă să evite o situație în care altul să se simtă îndreptățit să le invadeze intimitatea. Păstrându-i pe oameni la distanță, gradul de emoționalitate al unei conversații scade, iar lucrurile rămân sub control. Unul dintre factorii care amenință să facă lucrurile mai puțin controlabile este diferența de clasă socială. Ca și membrii altor societăți stratificate, englezii preferă să se înconjoare de persoane din aceeași clasă socială, iar dacă totuși trebuie să se amestece și cu membrii altora, atunci preferă ca aceasta să fie una superioară și nu inferioară celei din care fac

parte. Când englezii se întâlnesc în străinătate, granițele sociale se dizolvă — mai ales când nimeni nu a spus încă nimic, fiind deci imposibilă sesizarea accentului —, fapt ce lasă deschisă posibilitatea ca oamenii să inițieze ei înșiși o conversație, ajungând chiar la o relație mai strânsă cu indivizi pe care în mod normal, acasă, i-ar fi evitat. Cea mai simplă măsură de precauție împotriva acestui gen de greșeală constă în păstrarea distanței și eschivarea de la orice legătură cu propriii compatrioți atunci când te afli peste hotare, asta dacă nu cumva i-ai verificat înainte. În acest fel ai putea rata cunoștința cu persoane interesante, dar ești ferit să te întâlnești cu oameni pe care altfel i-ai ocoli.

Timiditatea este un alt factor determinant al reticenței englezilor. Spre deosebire de latini, aceștia sunt naturi timide, sfioase și rușinoase. În studiul său asupra britanicilor, realizat în anii '50, Geoffrey Gorer a ajuns la concluzia că timiditatea reprezintă o trăsătură centrală a caracterului lor. Din sondajul întreprins de el a mai reieșit că peste jumătate din cei intervievați au recunoscut că în tinerețe erau „extraordinar de timizi". Pe baza acestei descoperiri, a conchis că timiditatea înnăscută a englezilor e principala responsabilă pentru „cordialitatea lor distantă" și pentru impresia de „izolare și însingurare" pe care o oferă uneori.

Psihologii au ajuns la concluzia că timiditatea vine din sentimentul că ești expus unei cercetări atente și din îngrijorarea de a nu fi evaluat negativ. Pentru că englezii pun accentul mai mult pe evaluarea negativă decât pe cea pozitivă, ei sunt mai predispuși la timiditate decât, să spunem, italienii, care se află la antipodul lor. Nu se poate afirma că italienii nu sunt niciodată timizi sau

plini de sfială, dar ei nu percep aceste stări în egală măsură ca englezii, cărora, de exemplu, le displace să se atragă atenția asupra lor, având tendința de a reacționa împotriva celor care o fac. Deși sunt uneori greu de satisfăcut, britanicii vor trece cu vederea multe neplăceri și vor suporta chiar privațiuni pentru a evita „tămbălăul". Faptul că obișnuiesc să suspine, dar nu suportă să se plângă devine evident în restaurante, unde îi vei auzi criticând mâncarea sau serviciile, dar niciodată reclamând chelnerului sau conducerii. În Italia, lucrurile se petrec de regulă invers: clientul se plânge întâi chelnerului și apoi prietenilor săi.

Acum câțiva ani, o echipă de psihologi europeni, condusă de Robert Edelmann, a realizat un studiu intercultural asupra rușinii în Grecia, Italia, Spania, Portugalia, Anglia și Germania. În fiecare țară oamenilor li s-a adresat o serie de întrebări legate de situațiile în care s-au simțit jenați, de senzațiile pe care le asociază cu rușinea și strategiile folosite de ei pentru a o masca. Când autorii au examinat simptomele fizice ale rușinii, au constatat că între țările în discuție existau diferențe interesante. De exemplu, faptul de a roși era mult mai puternic asociat cu jena în Anglia decât în oricare altă țară, același lucru întâmplându-se și cu aversiunea față de privitul insistent și atingerile faciale. Pe de altă parte, grecii și portughezii legau rușinea de accelerarea pulsului. Simptomele sociale ale jenei — adică cele vizibile din exterior — sunt, prin urmare, mult mai evidente în Anglia decât în multe alte țări. Este greu de spus dacă britanicii resimt senzația de jenă mai des decât se întâmplă la alte popoare; totuși, un lucru este limpede: ei au un sentiment mai acut al propriei rușini, precum și o conștiin-

ță mult mai clară a faptului că încurcătura în care se află este percepută și de ceilalți. Aceasta se întâmplă din pricina faptului că ei sunt niște făpturi mult mai rezervate, dar este, pe de altă parte, un factor care potențează înclinația lor către reticență.

Formule de adresare

Modul în care oamenii se întâmpină și se despart spune multe despre relația dintre ei, ca și despre tipul de societate în care trăiesc. Dacă aruncăm o privire la nivel global, descoperim că fiecare comunitate își are ritualurile ei de salut — unele foarte concise și simple, altele extrem de elaborate. Însă dincolo de cât de stufoase sau complexe sunt, toate îndeplinesc trei funcții de bază. În primul rând, ele reduc doza de nesiguranță care ia naștere în mod firesc la întâlnirea dintre oameni; în al doilea rând, le oferă celor implicați ocazia de a-și arăta unul altuia că au intenții prietenoase; și, în al treilea rând, creează un cadru în care indivizii pot stabili sau defini natura relației lor.

Relațiile dintre oameni pot fi catalogate după diverse criterii, dar există doi factori interni care le delimitează în mod esențial. Unul este factorul „puterii", implicând diferența de statut social, iar celălalt este factorul „simpatiei", evidențiind gradul în care persoanele se plac. Această distincție între putere și amiciție se reflectă în două tipuri de formule de adresare — una arătând

respectul, care pune accentul pe diferența de putere, cealaltă reflectând simpatia, care subliniază egalitatea și afecțiunea. Prima categorie include formule de adresare umile, cum ar fi prosternarea, plecăciunea și îngenuncherea, de fapt toate acele manifestări de respect unilateral. Pe de altă parte, formulele care pun accentul pe simpatie sunt marcate de simetrie. Ele includ îmbrățișări, sărutări și strângeri de mână — cu alte cuvinte, toate acele situații în care indivizii scot în evidență egalitatea dintre ei sau își demonstrează afecțiunea reciprocă.

Obiceiurile legate de salut ale diverselor societăți depind în mare măsură de modul cum este distribuită puterea. Societățile tradiționale, unde puterea joacă un rol central, tind să se organizeze ierarhic, având multiple diviziuni sociale. Aici poziția fiecăruia în comunitate este determinată de niște criterii foarte clare. Aceste societăți implică un înalt grad de ceremonie, având scopul menținerii structurii sociale și rolul de a le reaminti membrilor ei care le este locul. Una dintre modalitățile prin care se realizează acest lucru este impunerea unor formule de adresare pline de respect, menite a-i face pe oameni să conștientizeze, ori de câte ori se întâlnesc, ce poziție ocupă în colectivitate. Pe de altă parte, situația se prezintă cu totul altfel în societățile egalitariste, pentru că aici accentul cade mult mai puțin pe diferențele de statut social și, prin urmare, nu este nevoie de atâtea formule ceremonioase. De fapt, în unele, importanța statutului social a fost redusă într-atât, încât formulele de adresare respectuoase au dispărut cu totul. În schimb, considerația se exprimă prin gesturi de simpatie, cum ar fi strângerea mâinilor, care sunt cele mai potrivite în astfel de cazuri.

Structura fiecărei comunități pare a fi un factor esențial în determinarea numărului formulelor de respect vehiculate de membrii acestora, ca și a gradului de complexitate, a duratei și a stimei pe care le implică. Totuși, structura socială nu are un efect prea puternic asupra formulelor de adresare ce exprimă simpatia, motivul fiind că fiecare societate își are propriile-i ritualuri prin care indivizii își manifestă afecțiunea și sugerează că se află pe poziții egale. Acest lucru este la fel de adevărat pentru societățile ierarhizate, cât și pentru cele organizate după principii egalitariste.

Cutumele europene legate de formulele de întâmpinare și despărțire s-au schimbat radical în ultimul mileniu. În Evul Mediu se obișnuia ca bărbații și femeile să aducă un omagiu seniorului lor atingând piciorul cu un genunchi. Mai târziu a fost introdusă plecăciunea, realizată prin ducerea piciorului drept în spate, până la îndoirea ambilor genunchi, și aplecarea ușoară înainte. Era un lucru obișnuit ca, atunci când se apropiau de rege, bărbații să facă două sau trei plecăciuni, pe care să le repete apoi la plecare. Scoaterea pălăriei constituia de asemenea un element al ritualului de salut și avea loc fie înainte, fie în timpul plecăciunii. Pentru femei, echivalentul îl reprezenta reverența, care presupunea flexarea ambilor genunchi și aplecarea în față a trunchiului.

Aceste manifestări medievale ale respectului diferă mult de formulele de salut contemporane, care constau într-un sărut reciproc, iar uneori și o îmbrățișare. În epocă, sărutul avea menirea de a exprima afecțiunea și gândurile bune, fiind folosit de reprezentanții aceluiași sex — dar nu numai — pentru a-și manifesta respectul reciproc. Deși strângerile de mână erau și ele cunoscute la

vremea aceea, nu erau folosite în semn de salut, ci pentru a confirma și a pecetlui un acord. Abia mai târziu strânsul mâinii a devenit un gest de salut care exprimă simpatia.

Plecăciunea și reverența au rămas în uz vreme de câteva veacuri, din secolul al XVI-lea devenind mult mai studiate, mai elaborate. Apoi, oamenii au început să pună accentul pe scoaterea pălăriei și în special pe modul în care se făcea acest gest. Eticheta populară decretase, de exemplu, că pălăria trebuia să fie prinsă cu degetele și nu cu întreaga mână, iar, după ce era ridicată, să fie mai degrabă apropiată și nu îndepărtată de corp, astfel încât să nu i se vadă interiorul. Plecăciunilor li s-au adăugat tradiția sărutării mâinii — în speță a celei stângi, care era considerată a inimii — și cea a trimiterii unui sărut în direcția persoanei astfel salutate.

Se pare că acest obicei al bezelelor s-a născut în secolul a XVI-lea, la curtea spaniolă, fiind preluat apoi și în Italia, Franța și Anglia. De fapt, el este mult mai vechi, datând din vremea grecilor antici, care îl foloseau ca gest de venerație. Aceștia cunoșteau în economia ritului religios două posturi ale devoțiunii. Una presupunea înălțarea brațelor cu palmele depărtate, întinse spre cer, și însoțea rugăciunile adresate zeilor. Cealaltă, pe care o numeau *proskinesis*, implica trimiterea unui sărut fie către zei, fie în direcția unei statui înfățișând o divinitate. Consemnările istoricilor arată că acest gest nu se realiza prin atingerea buzelor cu vârfurile tuturor degetelor — așa cum fac azi francezii atunci când salută pe cineva —, ci prin sărutarea lateralei indexului, în timp ce degetele celelalte rămâneau strânse în palmă. Interesant este că, deși *proskinesis* și-a pierdut însemnătatea o dată cu pri-

mii creștini, fiind înlocuit de diferite obiceiuri ale împreunării mâinilor, folosite și astăzi pentru rugăciune, el nu a dispărut cu totul. Există încă locuri unde îl putem regăsi exact așa cum îl practicau grecii antici.

Astfel se întâmplă la festivalul lui San Gennaro, patronul orașului Neapoli, în cursul căruia o fiolă cu sângele uscat al sfântului este scoasă din locul unde Biserica o păstrează cu grijă și arătată credincioșilor adunați la catedrală. Principalul scop al serviciului este ca oamenii să se roage pentru înfăptuirea unui miracol, constând în lichefierea sângelui închegat. Dacă acest lucru nu se întâmplă, congregația continuă să se roage, în timp ce unii dintre membrii săi, mai nerăbdători, îl interpelează pe sfânt, iar alții chiar îl blestemă. Evenimentul este extrem de important pentru napolitani, deoarece ei consideră că, atunci când sângele nu devine lichid, e semn rău, urmând să se producă o catastrofă precum un cutremur, o erupție vulcanică sau victoria în alegeri a unui primar comunist. Dar dacă sângele se lichefiază, întreaga congregație sare în sus de fericire. În culmea extazului, oamenii varsă lacrimi și strigă: *Miracolo*! *Miracolo*! În timp ce fiola de sânge este purtată prin adunare, unii încearcă să o atingă, alții să o sărute, iar cei aflați prea departe își duc indexul la buze și trimit sărutarea în aer - întocmai cum procedau vechii greci în timpul ceremoniilor sacre, cu mai bine de trei mii de ani în urmă.

Pe vremea aceea, sărutările erau ceva obișnuit în întreaga Europă. Totuși, este destul de posibil ca vechii landezi și galezi să nu fi auzit de ele, căci pe atunci nu exista un cuvânt celtic pentru sărut, iar cele actuale au fost împrumutate mai târziu din latinescul „pace". De fapt, irlandezii și galezii încă mai afișează o atitudi

precaută față de sărut. Havelock Ellis consemnează că, până în prima parte a secolului trecut, galezii se sărutau numai la ocazii speciale, iar un bărbat putea să-i interzică soției lui să se sărute cu un alt bărbat, chiar dacă la modul inocent. Reminiscențe ale acestor obiceiuri mai persistă și astăzi în comunitățile de origine celtică. Deși în Irlanda și Țara Galilor imaginea cuplurilor înlănțuite este una comună, sărutul cu valențe sociale nu este la fel de întâlnit aici precum în Anglia sau în alte țări ale Europei.

Limba engleză are un singur cuvânt pentru sărut, în timp ce latina avea trei. *Osculum* desemna sărutul pe obraz, destinat prietenilor, *basium* era sărutul pe gură, denotând afecțiunea, iar *sauvium* era cel al amanților, care presupunea de asemenea atingerea buzelor. Sărutul cu valențe sociale era foarte la modă în vechea Romă, iar aplicarea lui pe mână, pe obraji sau pe buze devenise un obicei general răspândit. Oamenii își parfumau gura cu diferite plante și mirodenii pentru a avea o respirație plăcut mirositoare. Exista chiar o lege, așa-numita *jus osculi*, care decreta că toate rudele unei femei își putea lua libertatea de a o săruta. Unii își făceau o adevărată ocupație din a aduna sărături de la cât mai multe persoane posibil; aceștia, numiți în epocă *basiatores*, se aflau mereu în căutare de noi victime de care să-și lipească buzele și se pare că numărul lor nu era deloc mic. Marțial se plânge într-una dintre scrierile sale că „Roma oferă celui care se întoarce după o absență de cincisprezece ani un număr de sărutări mai mare decât cele date lui Catullus de Lesbia. Fiecare vecin, fiecare fermier păros se poate repezi la tine să-ți trântească un sărut puternic parfumat. Aci te asaltează un țesător, colo un piuar, dincolo un cizmar, care probabil tocmai își atinsese buzele de pielea încălțărilor; aci posesorul unei bărbi împuțite ori un ins cu un ochi lipsă, iar ceva mai departe unul urduros sau niște indivizi cu guri deprinse cu vorbe scârboase. Inutil să încerci să fugi". În cele din urmă, moda a ajuns în punctul în care împăratul Tiberius s-a văzut nevoit să dea un edict menit să reglementeze aceste sărături zilnice, numite *cotidiana oscula*, astfel încât viața romanilor să se întoarcă la relativa ei normalitate.

Obiceiul și-a recâștigat notorietatea în Evul Mediu. Cavalerii, de exemplu, se sărutau înainte de turnir, la fel cum își dau mâna boxerii din zilele noastre, în timp ce pajii de la curte trebuiau să-și lipească buzele de obiectele care li se dădeau în grijă. Sărutul mai era oferit în semn de simpatie sau ca mod de a-ți arăta bunele intenții. Era un lucru obișnuit pentru persoanele de același sex, și nu numai, să schimbe un sărut ori de câte ori se întâlneau, iar femeile îi întâmpinau întotdeauna pe oaspeți sau pe străini cu un sărut de bun-venit. Sărutul în semn de omagiu, care era unilateral, era la fel de cunoscut. Vasalul săruta mâna sau piciorul seniorului, uneori chiar coapsa, și apoi îi oferea un cadou sau o *baise-main* pentru că îi acordase acest privilegiu. Dacă stăpânul lipsea de acasă, se obișnuia ca supușii lui să sărute ușa, încuietoarea sau zăvorul casei — toate, simboluri ale seniorului.

Astăzi, tradiția de a săruta mâna cuiva a dispărut aproape cu desăvârșire. Până în perioada postbelică, în Polonia, Ungaria și Cehoslovacia se obișnuia ca bărbații să sărute, la venire sau la plecare, mâna femeilor. În unele țări supraviețuiesc nuclee de rezistență culturală, unde se conservă această practică, dar și ele sunt pe cale de

dispariție. Există, de asemenea, țări în care gestul a fost abolit cu multă vreme în urmă, dar unde anumite formule de salut trimit într-un fel sau altul la el. În Austria, de pildă, când un bărbat întâlnește o doamnă, îi va spune: *Küss die Hand*, chiar dacă nu a sărutat în viața lui mâna cuiva și nici nu are de gând să o facă.

Există două categorii principale ale salutului, și anume: cele care presupun și cele care nu presupun un contact fizic. Acestea din urmă sunt întrebuințate, de obicei, când oamenii nu au destul timp sau chef să se oprească și să schimbe câteva vorbe, preferând să se salute de la distanță. De regulă, acest lucru implică și un schimb verbal, dar poate lua, de asemenea, forma unui gest, cum ar fi o fluturare a mâinii sau o înclinare a capului, care pot sau nu să fie însoțite de câteva cuvinte.

„Bărbia în piept" este comună întregii Europe, dar Anglia este singura renumită pentru o anumită versiune a acesteia. E vorba de britanicul „cap armat", un gest executat prin întoarcerea bărbiei într-o parte și descrierea cu capul a unui mișcări înainte și în jos, spre partea opusă. Efectul produs este cel al unei răsuciri a capului înclinat. Semnul se vădește greu de descifrat pentru străinii care îl văd pentru întâia oară și, chiar dacă înțeleg că reprezintă o formulă de salut locală, îl consideră la fel de ciudat.

Interesant este că s-au sugerat cel puțin patru origini posibile pentru acesta. Una ar consta într-o formă de salut a supușilor, larg răspândită printre țăranii din Evul Mediu — scuturarea ciufului — azi dispărută. O alta ar fi tot o practică defunctă, care presupunea atingerea marginii pălăriei sau a șepcii cuiva, fie ca substitut, fie ca preludiu pentru scoaterea ei. Ambele acțiuni presupun o coborâre asimetrică a capului, nu foarte diferită de cea a „capului armat". O altă posibilă sursă a acestuia este „făcutul cu ochiul", folosit ca gest de complicitate, care deseori avea drept consecință involuntară întoarcerea capului într-o parte. De fapt, de cele mai multe ori „capul armat" este acompaniat de un clipit, fapt ce ne întărește convingerea că gesturile au legătură din punct de vedere istoric. Chiar neînsoțit, „capul armat" conservă totuși ideea de complicitate, implicată de clipirea din ochi. În sfârșit, gestul ar putea să-și aibă originea într-o combinație a două mișcări ale capului, ambele asociate cu supunerea. Una este „bărbia în piept", cealaltă „urechea pe umăr". Prima se realizează prin coborârea bărbiei, având echivalente în manifestările supunerii ce implicau aplecarea trunchiului, regăsite pretutindeni și în lumea animală. Cea de-a doua, „urechea pe umăr", constă în înclinarea capului într-o parte. Caracterul de supunere al acestui gest provine din obiceiul aplecării totale a trunchiului, dar, și mai important, este o reminiscență a poziției pe care o adoptă copiii atunci când caută confortul în brațele părinților lor. „Capul armat" este, prin urmare, o încrucișare între „bărbia în piept" și „urechea pe umăr", reunind mesajele obedienței pe care le exprimă ambele gesturi.

A doua categorie a formulelor de salut le cuprinde pe cele care presupun și un contact fizic. Ele cunosc o gamă destul de largă, de la strânsul mâinilor, care este și cel mai formal, la sărutul pe obraz sau îmbrățișarea, ajungând până la atingerea buzelor, cea mai intimă formulă de salut. Acestea se regăsesc pe întreg întinsul Europei, dar popularitatea și convențiile care le delimitează — cine, cum salută și pe cine — pot varia semnificativ de la o țară la alta.

Mesajul de bază transmis de strângerea mâinilor este egalitatea. Cu alte cuvinte, ambele părți au șanse egale în inițierea oricărei acțiuni, iar gestul servește la confirmarea solidarității dintre ele. De aceea obiceiul a devenit atât de cunoscut și a ajuns să înlocuiască plecăciunea și reverența, care aveau mai degrabă rolul de a accentua diferențele sociale, nu de a le estompa. Deși ideea centrală se referă la egalitate, gestul mai poate exprima entuziasmul sau afecțiunea, în funcție de energia cu care sunt scuturate mâinile, de fermitatea cu care sunt apucate și de o întreagă altă varietate de factori legați de comportamentul actanților.

Până în Evul Mediu, strângerea sau prinderea mâinilor era destinată exclusiv pecetluirii unor înțelegeri și constituia o garanție a bunelor intenții. Abia mai târziu a devenit o formă de salut, răspândindu-se în întreaga Europă. Potrivit istoricului Theodore Zeldin, strângerea mâinilor a fost împrumutată de francezi de la britanici, devenind cunoscută drept *le handshake*. Răspândirea pe care o are astăzi în Franța este o dovadă a receptării entuziaste de care a avut parte, pentru că francezii își dau întotdeauna mâna când li se face cunoștință, dar și la întâlniri sau petreceri, faptul de a-i scutura mâna aceleiași persoane de mai multe ori într-o zi fiind ceva firesc. Rușii, italienii și spaniolii sunt de asemenea fervenți adepți ai acestui obicei. Însă englezii și germanii își dau mâna doar în cadrul unor reuniuni sau petreceri.

Pot fi detectate și alte diferențe culturale în modul în care oamenii își strâng mâinile. Bunăoară, francezii tind să adopte o strângere mai fermă și mai scurtă, pe când italienii vor prelungi contactul fizic câtă vreme vor schimba o serie de amabilități. Fiecare națiune are alte

convenții legate de strângerea mâinilor. În Franța, obiceiul caracterizează întâlnirile dintre necunoscuți, indiferent de sexul acestora. Când doi bărbați vor face cunoștință în Anglia, ei își vor da mâna; nu același lucru se întâmplă la întâlnirile mixte sau la cele între femei, unde cel mai probabil se va folosi o formulă de salut care să nu implice contactul fizic. Aceasta ar putea trăda nesiguranța resimțită de britanici atunci când fac noi cunoștințe. Totodată, ar putea avea de-a face cu faptul că strânsul mâinilor a reprezentat la origini un ritual de pecetluire a înțelegerilor, și prin urmare, un gest rezervat în principal bărbaților.

Dacă ați porni într-o călătorie cu trenul și v-ați opri în fiecare capitală a Europei ați observa că oamenii se întâmpină și își iau la revedere într-o mulțime de feluri. Totuși, în timp ce unele obiceiuri sunt specifice anumitor țări, altele nu țin cont de frontiere. Îmbrățișarea este una dintre formulele de salut care pot fi întâlnite în mai multe state. În Italia, unde e cunoscută drept *abraccio*, se folosește ca expresie a dragostei și afecțiunii de către oameni de toate vârstele, aparținând ambelor sexe, fiind deseori însoțită de un sărut sau mai multe. Îmbrățișarea este de asemenea comună în Grecia și Iugoslavia, dar și în țări est-europene precum Polonia, Bulgaria sau Rusia.

În ceea ce-i privește pe estici, interesant apare modul în care îmbrățișarea a fost adaptată scopurilor politice și folosită drept expresie publică a fraternității și solidarității. Vreme de câteva decenii, îmbrățișarea sau „strânsoarea ursului" era o trăsătură-standard a politicii interne și externe a Uniunii Sovietice. Hrușciov și Brejnev și-au făcut, în mod special, un obicei din a-i strânge în brațe pe demnitarii sosiți în vizită și pe cosmonauții în-

torși pe Pământ, cărora, în plus, le sărutau de mai multe ori obrajii. Când a ajuns la putere, Gorbaciov a adoptat la rândul lui practica, dar a abandonat-o mai târziu în favoarea strângerii mâinilor. Motivul pentru care a făcut-o a fost că în Europa de Est, îmbrățișarea cu conotație politică devenise un simbol atotputernic al comunismului, prin urmare era ceva ce proaspătul val de politicieni trebuia să evite dacă dorea să se distanțeze de vechea ordine. Și aici, ca pretutindeni, modul în care oamenii se salută spune multe despre caracterul lor.

Scuturatul din umeri

Deși este un obicei comun în întreaga Europă, scuturatul din umeri apare mai mult în unele culturi decât în altele. Vorbim deseori despre scuturarea din umeri „galică", cea „italiană" sau „evreiască", dar niciodată despre una „suedeză" sau „norvegiană". Și asta nu pentru că suedezii sau norvegienii nu ar face-o niciodată, ci pur și simplu fiindcă ei nu gesticulează la fel de mult ca francezii, italienii sau evreii. Există câteva motive pentru care scuturarea din umeri este atât de familiară în aceste regiuni. Primul ar fi că, dovedindu-se foarte expresivă, se potrivește perfect societăților cu o înclinație către teatralitate. Celelalte motive se leagă de originea obiceiului, de transformările suportate în timp și de mesajele pe care le transmite.

Scuturarea din umeri exercită o puternică fascinație asupra specialiștilor, atât fiindcă stă la baza teoriei darwiniste asupra expresiei emoționale, dar și pentru că este o mișcare foarte complexă, ce presupune mai multe posturi. Darwin a comis greșeala de a afirma că scuturarea din umeri poate fi înțeleasă doar prin contrast cu gestu-

rile care exprimă indignarea. Se pare că presupoziția lui este incorectă, întrucât această mișcare, realizată prin ridicarea umerilor și aplecarea capului într-o parte, nu cunoaște o contra-mișcare. Interesant este că — spre deosebire de gesturile care exprimă dominația — ea nu are un corespondent de sens opus. Existența sa e de sine stătătoare și semnalează neajutorarea, neputința, resemnarea. Această constelație de mesaje îi atrage pe cei care doresc, din rațiuni personale sau istorice, să-și decline responsabilitatea sau să arate că nu sunt în măsură să satisfacă dorința cuiva. Totodată, orice evaziune este însoțită de o scuturare din umeri. Prin urmare, nu e deloc surprinzător că gestul se folosește în toate societățile unde, datorită unei mai mari deschideri, oamenii au anumite pretenții unii de la alții, dar fără să se condiționeze în mod absolut.

O trăsătură importantă a scuturării din umeri este diversitatea sa. Componentele de bază ale gestului sunt înălțarea umerilor și a brațelor, expunerea palmelor, ridicarea sprâncenelor, aplecarea capului într-o parte și coborârea colțurilor gurii. Când ridicăm din umeri putem să facem toate aceste mișcări, câteva dintre ele sau numai una — de exemplu, putem doar să dăm din umeri sau să strâmbăm din buze. Acest lucru depinde de dispoziția fiecăruia și de mesajul pe care încearcă să îl transmită. Totuși, modul în care oamenii combină aceste mișcări are iarăși mult de-a face cu naționalitatea lor.

Două sunt motivele pentru care ridicarea din umeri transmite un mesaj de vulnerabilitate — fiecare, asociat cu altă mișcare specifică. Primul constă în înălțarea umerilor. Gestul constituie o componentă a tresăririi, apărând când oamenii sunt luați prin surprindere în mod neplăcut. În acest caz, ridicarea umerilor are scopul simbolic de a proteja capul de o eventuală agresiune, în timp ce, în cazul scuturării din umeri, aceeași mișcare are sensul de a oferi o imagine a vulnerabilității și, posibil, de a-i oferi un sentiment reconfortant persoanei care o săvârșește. A doua componentă o constituie ridicarea brațelor. Gestul este asociat cu o imagine a vulnerabilității, deoarece copiii îl folosesc atunci când vor să fie luați în brațe de părinți. Totodată, este unul dintre primele gesturi pe care aceștia le deprind, așa că larga lui răspândire nu trebuie să surprindă.

Deși obiceiul îmbracă nenumărate forme, italienii au tendința de a-l face prin ridicarea umerilor, dar și a brațelor, pe când evreii din estul Europei își înalță doar umerii. Astfel, în timp ce la evrei gestul pare să fi fost la origini unul de autoapărare, la italieni el are legătură deopotrivă cu relația dintre părinte și copil. Francezii, pe de altă parte, nu folosesc un gest anume, având totuși o predilecție pentru strâmbatul din buze. Acesta se realizează prin coborârea colțurilor gurii, putând fi însoțit de orice combinație între ridicarea umerilor și a brațelor, închiderea ochilor și plecarea capului într-o parte. Ei au tendința de a fi mai economicoși în mișcări, acordând mai multă atenție capului și feței decât umerilor și brațelor. La francezi, strâmbarea gurii este însoțită de expresia *Boff!* — o izbucnire ce reușește să sintetizeze nuanțele de plictiseală și dispreț pe care au reușit să le confere mesajului principal al gestului. De fapt, francezii îl folosesc pentru a se distanța, parcă spunând: „Nu pot să comentez, nu mă interesează, ba chiar mă plictisește, și oricum e irelevant". Acest mesaj este cu totul diferit de cele transmise de alte variante etnice ale scuturatului din

umeri. De exemplu, în timp ce italienii par să spună: „Nu am nimic de-a face cu asta, sunt nevinovat", evreii par să se disculpe: „Ce pot să fac, n-am nici o putere".

Strâmbarea din buze este atât de familiară francezilor deoarece Franța este o cultură a gurii. Preocupările gastronomice, dragostea pentru vin și atașamentul profund față de limba lor au conspirat toate la desemnarea gustului drept simțul definitoriu al francezilor și a gurii drept organul lor cel mai implicat în social. Acest lucru se reflectă în modul în care francezii își vorbesc limba, precum și în anatomia gestualității lor.

Unul dintre gesturile lor specifice este scoaterea limbii, ca și strâmbarea gurii, cel din urmă însoțit uneori de închiderea ochilor, de ridicarea sprâncenelor și aplecarea capului într-o parte. Mesajele pe care le transmit sunt plictiseala, indecizia și respingerea, adică *Je m'en fous* — „nu-mi pasă". Potrivit lui Lawrence Wylie, autorul cărții *Beaux Gestes*, această atitudine a devenit un adevărat stil de viață în Franța: „Este inevitabil ca pe tărâmul *je-menfoutisme*-ului să nu întâlnim o largă varietate de gesturi care să indice declinarea responsabilității, minimalizarea greșelilor, mimarea indiferenței". Un gest franțuzesc și mai faimos îl reprezintă sărutarea vârfurilor degetelor în semn de aprobare. „Pentru străini", spune Wylie, „probabil că gestul tipic franțuzesc este ilustrarea lui *splendide*!, și anume ducerea vârfurilor degetelor la buzele strânse și trimiterea prin aer a unei bezele însoțite de expresia facială a unei neînchipuite plăceri. Începând cu *Les plaisirs de la bouche*, mâncatul și băutul au devenit esențiale bunăstării francezului, astfel încât este firească asocierea pe care o fac între gură și senzațiile încântătoare oferite de gust."

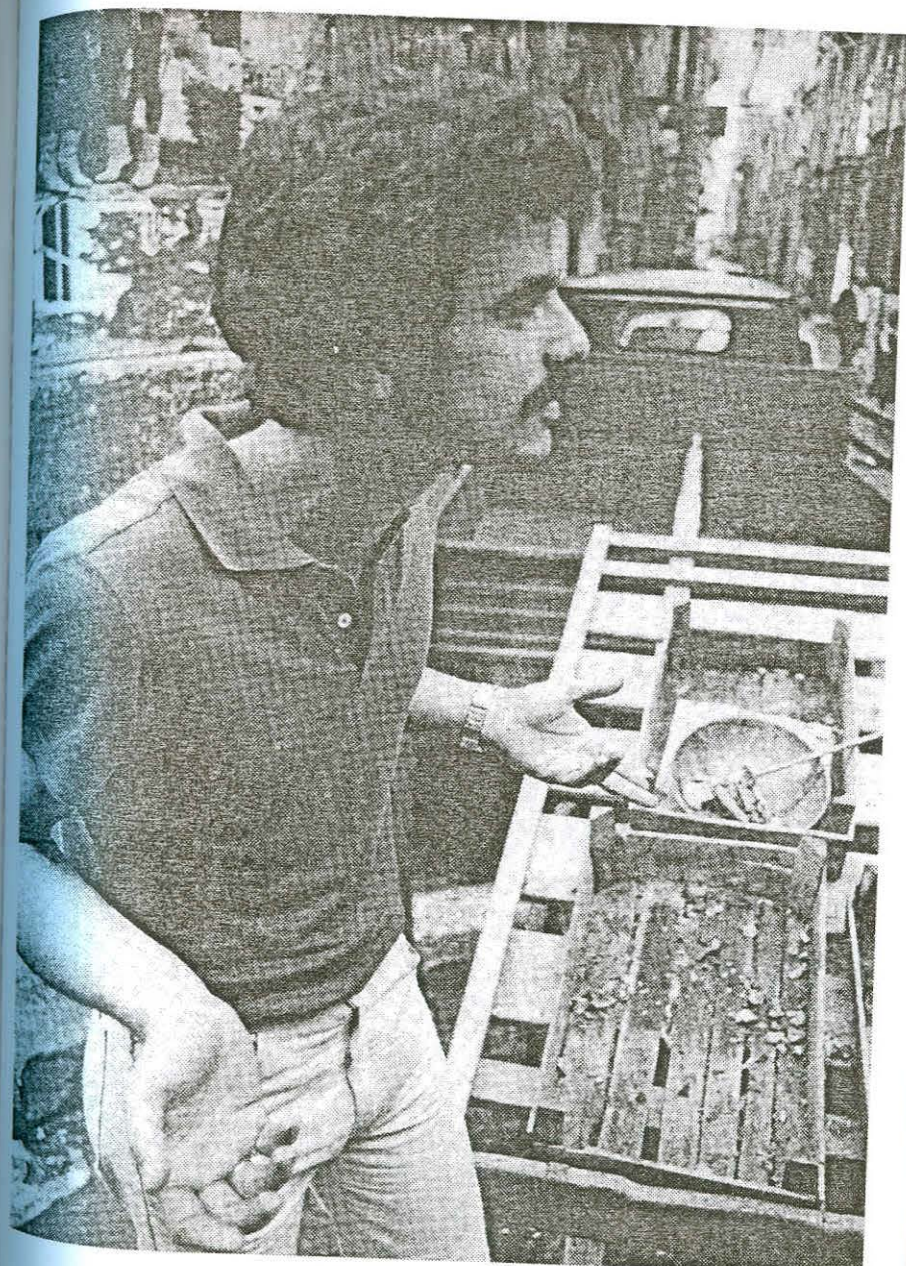

Ridicatul din umeri italian

Răspunsul danezilor la referendumul Comunității Europene din 1992

Celălalt motiv pentru care gura joacă un rol atât de important este că pronunția limbii franceze este foarte diferită de a altora. Turiștii aflați în Franța fac deseori observații legat de modul neobișnuit în care localnicii își mișcă gura și buzele atunci când vorbesc, lucru nu total lipsit de adevăr. Francezii au un arsenal al mișcărilor din buze foarte diferit de ceilalți europeni, iar aceasta se datorează faptului că articularea limbii lor implică diferite posturi ale gurii. În cartea sa intitulată *Francezii*, Theodore Zeldin explică astfel fenomenul: „Ei trebuie să-și țuguie buzele atunci când vorbesc, pentru că franceza are mai multe sunete care solicită rotunjirea buzelor decât oricare altă limbă. Nouă din cele șaisprezece sunete vocalice ale limbii franceze cer o rotunjire puternică a buzelor, spre deosebire de cele numai două ale englezei (germanii au cinci de acest fel). Francezii trebuie să își rotunjească mai mult buzele pentru că vocalele precedate de consoane trebuie să fie pregătite înainte de rostire". Prin urmare, în limba franceză succesiunea vocalelor și consoanelor îi forțează pe utilizatorii ei să-și folosească gura și buzele într-un mod aparte. Acest lucru face ca gura să ocupe un loc central în cultura francezilor, determinându-le totodată mimica feței atunci când vorbesc.

Timpul

Timpul reprezintă experiența umană capitală. Și este totodată cea mai misterioasă. Unul dintre motivele pentru care ne este atât de greu să ne împăcăm cu ideea de timp îl constituie intangibilitatea sa. Lucrurile nu stau la fel ca în cazul distanței sau dimensiunilor fizice, al căldurii sau frigului, care ne sunt direct perceptibile prin intermediul simțurilor. În cazul timpului trebuie să ne bazăm pe schimbările din lumea exterioară, pe ceasuri și orologii ce ne indică durata. Dar chiar ajutați de aceste instrumente, este evident că experiența noastră legată de timp nu presupune întotdeauna constanță, pentru că în unele cazuri timpul pare să se precipite și în altele pare că încetinește sau chiar stă pe loc. Aceste senzații privind curgerea timpului sunt strâns legate de activitatea noastră, de cât de plictisitoare sau incitantă ni se pare ea. Au legătură de asemenea cu tipul de societate în care trăim și cu modurile subtile prin care aceasta ne face să ne raportăm la timp și la folosirea lui.

Din surse istorice știm că teoriile despre natura timpului au suferit schimbări radicale din Evul Mediu până

astăzi. Pe de altă parte, antropologii au arătat că locuitorii din alte colțuri ale lumii au o viziune foarte diferită asupra lui. În pofida acestor variații culturale și istorice, a existat o tentație explicabilă de a presupune că europenii sunt cu toții consecvenți aceleiași viziuni, vehiculându-se ideea că, întrucât aparțin aceleiași civilizații, ei valorizează și măsoară timpul în același mod. De fapt, lucrurile nu stau deloc așa.

În Europa zilelor noastre, oamenii manifestă diferite atitudini. La una din extreme se află societățile captive timpului, unde nimeni nu poate trăi fără ceas. Acestea sunt societățile „dependente de timp" — ele includ țări ca: Germania, Elveția, Suedia, Norvegia, Danemarca și Marea Britanie. La cealaltă extremă se află comunitățile „independente de timp", unde oamenii nu fac mare caz de trecerea minutelor, timpul părând să nu joace niciun rol în viața lor. Spania, Portugalia și Grecia sunt cele mai bune exemple, urmate îndeaproape de sudul Italiei și al Franței.

În societățile „dependente de timp", linearitatea este determinată; cu alte cuvinte, timpul este perceput ca o linie dreaptă, incluzând trecutul, prezentul și viitorul. Pe de altă parte, în celălalt tip, el este văzut mai degrabă ca un ciclu — cel natural, fie al alternanței zi-noapte, fie al succesiunii lunilor și anotimpurilor — decât ca o progresie îndreptată către un viitor ce pare neclar. Concepția asupra linearității timpului încurajează două aspecte noi, regăsite însă numai în societățile „dependente de timp". Una presupune că timpul este un important instrument de măsurare a activităților și realizărilor individului, iar cealaltă că el constituie în sine o resursă valoroasă. Ca unitate de măsură a altor lucruri,

timpul este considerat a fi rigid și divizibil — un fel de riglă sau de ruletă —, în vreme ce, în accepțiunea sa de resursă, este văzut ca o monedă finită și de neînlocuit. Prin urmare, în societățile „dependente de timp" oamenii vorbesc despre acesta în termeni economici, motiv pentru care expresii de genul „insuficiența timpului", „investirea timpului", „pierderea timpului" și „timpul înseamnă bani" sunt curente.

În societățile „independente de timp", lucrurile stau cu totul altfel. Datorită ciclicității sale, timpul nu poate deveni nici instrument de măsură, nici nu poate avea valoare prin el însuși. În acest tip de societăți, timpul nu este văzut ca finit sau de neînlocuit, ci mai degrabă ca având capacitate de autoregenerare. Prin urmare, oamenii nu au de ce să-l considere insuficient. Dimpotrivă, există totdeauna timp îndestulător pentru orice.

Ideea că timpul nu are o valoare intrinsecă este des întâlnită în țări precum Grecia, unde, în special la sate, în lipsa oricărei activități, oamenii își petrec vremea cu discuții nesfârșite. Viața localnicilor curge întotdeauna într-un ritm domol, iar sensul grabei le este complet necunoscut. Ei nu trăiesc sub teroarea termenelor-limită, fiind înclinați să lase pe mâine ce ar putea face azi. Viziunea economică asupra timpului exercită o slabă atracție asupra grecilor. Potrivit antropologului Margaret Mead, ei nu încearcă să economisească timpul sau să-l contabilizeze, ci pur și simplu „îl lasă să treacă", făcând fiecare lucru la timpul său, fără să încerce să-și propună să se încadreze într-un program. Doar rareori ceasul le organizează viața, asta dacă nu cumva locuiesc la oraș. Însă chiar și așa, timpul este mai puțin important decât relațiile interumane.

În Grecia — ca și în toate celelalte societăți „independente de timp" — relațiile dintre oameni au întotdeauna prioritate. De aceea grecii își fac mereu un țel din a arăta că au timp pentru semeni, supărându-se foarte ușor când aceștia nu-și fac timp sau nu sunt dispuși să li-l aloce lor. În țări precum Germania și Marea Britanie, consultarea ceasului este un lucru acceptat, iar gazdele nu se supără când musafirii lor trebuie să plece mai devreme decât fusese stabilit. Aici relațiile interumane sunt în întregime condiționate de timp. În Grecia, lucrurile stau exact invers: o plecare intempestivă poate trece foarte ușor drept ofensă, deoarece, părăsindu-și gazdele mai devreme decât se cuvine, vei da de înțeles că ai altceva mai bun de făcut sau că pentru tine timpul e mai important decât prietenii.

În societățile „dependente de timp", viața este guvernată de ceasuri, orare, termene de predare, agende de lucru, termene-limită — o adevărată pleiadă de instrumente dedicate măsurării timpului. Oamenii acționează în conformitate cu ceea ce psihologul Robert LeVine numea „cenzura timpului". Cu alte cuvinte, fiecare zi este împărțită cu grijă în segmente de timp distincte, cărora le corespund diverse evenimente, al căror început și sfârșit sunt întotdeauna prestabilite. La cealaltă extremă, în societățile „independente de timp", funcționează ceea ce se cheamă „cenzura evenimentului", unde se dă mai multă atenție evenimentelor decât timpului. Aici, cu ocazia unui eveniment, importanți sunt oamenii care iau parte la el, nu limitele temporale între care se desfășoară. El începe în mod firesc atunci când au sosit suficienți participanți și se sfârșește când toată lumea consimte că acesta s-a consumat.

În societățile „dependente de timp", accentul se pune mai degrabă pe timp decât pe evenimentul în sine. Prin urmare, orele la care se petrec anumite evenimente pot fi schimbate cu ușurință; nu contează prea mult când au loc, cu condiția ca lumea să cadă de acord asupra orei. Acest fel de arbitrariu se întâlnește rareori în societățile din cealaltă categorie, unde timpul este considerat ciclic și, prin urmare, fiecare întâlnire trebuie să aibă loc la vremea sa. Aici este important să existe un consens legat de durata evenimentului, nu atât ora exactă la care acesta începe și se sfârșește. Așa stau lucrurile în Spania, de pildă.

Ibericii sunt renumiți pentru atitudinea lor laxă față de timp și pentru lipsa de punctualitate. Ei sunt de asemenea celebri pentru *mañana* lor, însemnând „mâine" (la origini, „dimineață"), care a devenit un sinonim universal pentru amânare. Deși spaniolii sunt foarte relaxați când vine vorba de timp, există unele evenimente — cum ar fi masa de prânz — pe care detestă să le reprogrameze. De cealaltă parte, britanicii și germanii sunt dispuși să renunțe la convenții, cum ar fi să ia prânzul mult mai târziu sau mai devreme decât obișnuiesc, atunci când situația o cere. Dar acest lucru nu e valabil și pentru spanioli. Pentru ei, masa de prânz are un timp „natural". Așa că, orice încercare de a-i schimba ora firească va fi întâmpinată cu un refuz categoric.

Avem de-a face aici cu un paradox interesant, dat fiind că, deși germanii și englezii sunt foarte vigilenți cu timpul lor, acesta nu are pentru ei o valoare diferențiată. Pe de altă parte, spaniolii acordă mult mai puțină atenție timpului ca atare, dar consideră unele momente mai importante decât altele. E ca și cum ar deține două categorii de timp — „timpul sacru", dedicat activităților

importante, cum ar fi masa, somnul, petrecerea vremii în familie, și „timpul profan", destinat celorlalte lucruri. Spaniolii sunt dispuși să treacă cu vederea schimbările survenite în cadrul evenimentelor dintre limitele „timpului profan", dar nu și pe cele petrecute sub imperiul „timpului sacru".

Acest lucru își are cu siguranță originea în practicile comerciale ale ibericilor. De exemplu, în cadrul întâlnirii a doi parteneri de afaceri, vor apărea nenumărate întreruperi. Nu e deloc un lucru neobișnuit ca întâlnirea să fie deseori deranjată — nu numai de conversații telefonice prelungite, dar și de intervenții ale secretarei sau ale altor membri ai stafului. Pentru spanioli, aceste întreruperi sunt un lucru foarte firesc — așa se derulează afacerile la ei. Însă pentru partenerul german sau britanic, o întâlnire de afaceri în Spania arată ca un nonsens. Întreruperile constante sunt considerate insuportabile pentru că aduc o ofensă principiului că timpul rezervat unui anumit scop ar trebui să fie folosit numai în consecință, doar dacă participanții nu au căzut de acord în prealabil asupra altuia. Segmentele individuale care compun timpul dedicat discutării unei afaceri în Marea Britanie și Germania sunt consacrate unor scopuri anume, iar limitele lor rămân neschimbate indiferent de context. Dar, în Spania acest lucru este valabil doar pentru „timpul sacru". Fragmentele care alcătuiesc „timpul profan", în mare parte dedicat întâlnirilor de afaceri, au limite flexibile, și prin urmare este foarte normal să se interpună activități ce nu au nici o legătură cu scopul întâlnirii, ba chiar să-l deturneze.

Francezii fac și ei mare caz de masa de prânz, mai ales de așa-numitul „prânz de afaceri", în cadrul căruia reu-

șesc să îmbine utilul cu plăcutul. Dacă n-am cunoaște cum stau lucrurile, am fi tentați să credem că e perfect normal să se discute despre afaceri în asemenea ocazii. Dar, de fapt, francezii au o regulă nescrisă care cere ca subiectul să nu fie atins înaintea servirii primului fel de mâncare. Până în acel moment, conversația poate viza orice subiect, cu excepția afacerilor. Astfel, prânzul de afaceri francez reușește să împace „timpul sacru" destinat savurării mâncării și vinului, cu cel „profan" rezervat discuțiilor de serviciu. Totodată, el oferă oamenilor o șansă de a arăta că știu să aprecieze bucuriile vieții și că nu afacerile sunt singurul motiv pentru care s-au întâlnit. Să arăți că ești o personalitate completă este foarte important în Franța, deoarece aici afacerile sunt bazate în mare parte pe respect și simpatie reciprocă. Aceste lucruri sunt importante și în alte părți. Dar într-o țară ca Franța, care dă relațiilor interpersonale o interpretare mult mai flexibilă, aproape feminină, ele joacă un rol fundamental.

Cele două tipuri de societăți despre care am vorbit mai sus se diferențiază și în alte privințe. Antropologul Edward Hall a identificat două feluri de timp: „monocronic" și „policronic". Societățile pentru care timpul este monocronic au tendința de a face lucrurile pe rând; celelalte obișnuiesc să se implice concomitent în mai multe activități. Locuitorii din țări ca Marea Britanie, Germania și Elveția au o perspectivă monocronică asupra timpului, organizându-și evenimentele în conformitate cu un program bine definit. Mai mult, pentru ei limitele temporale sunt inflexibile, ceea ce îi împiedică să facă mai multe lucruri deodată sau să treacă de la o activitate la alta în cadrul aceluiași segment orar. Lucrurile stau

cu totul invers în Franța, Grecia și Spania, unde sunt văzute din perspectivă policronică. Întrucât oamenii au o noțiune ciclică despre timp, limitele temporale tind să fie mai permeabile. Ca rezultat, le este ușor să facă lucrurile fie câteva deodată, fie într-o succesiune mai rapidă, dovedindu-se deopotrivă mult mai toleranți față de întreruperi.

Francezii constituie un bun exemplu de comunitate policronică, pentru că le place să se implice în activități paralele și nu apelează întotdeauna la desfășurătoare, programări și termene-limită. Dar, potrivit lui Edward Hall, sunt oameni complicați, întrucât, deși, policronici în acțiuni, sunt monocronici în gândire. Francezilor le place să se ocupe de mai multe lucruri în același timp, dar rămân logici și consecvenți. Există, totuși, excepții care confirmă regula. Dacă stăm să ne gândim cum s-a închis în casă Balzac, timp de o lună, până când a terminat *La femme supérieure*, fără să se bărbierească sau să se spele în tot acest timp, ne devine imediat clar că francezii se pot comporta și monocronic. Comparați acest caz cu cel al lui Sir Richard Burton, care inserase în studiul său unsprezece tabele, pe care le-a dezvoltat apoi în patru cărți diferite, și veți înțelege că englezii se pot comporta și policronic. În mod evident, indivizii nu folosesc întotdeauna timpul în maniera prescrisă de culturile lor.

Ceea ce diferențiază de asemenea societățile este „orientarea în timp" — adică măsura în care privesc spre trecut, prezent sau viitor, precum și distanța orizonturilor temporale, fie ele întoarse spre trecut, fie îndreptate spre viitor. În majoritatea țărilor europene, oamenii au un acut simț al istoriei și o predilecție pentru trecut.

În acest sens, sunt foarte diferiți de americani, care au un ochi ațintit asupra prezentului, iar celălalt îndreptat spre viitor. Pentru ei, istoria a început cu descoperirea făcută de Cristofor Columb, în timp ce pentru europeni rădăcinile ajung în Antichitate, dacă nu și mai în urmă. Vreme de secole, continentul nostru a fost un câmp de bătălie, cu armate năvălitoare care semănau moartea și distrugerea. Frontierele au fost retrase în numeroase rânduri, populațiile strămutate dintr-o parte într-alta, aproape fiecare generație asistând la câte o schimbare pe harta Europei. Prin urmare, nu este surprinzător că europenii sunt atât de sensibili la trecut și au o atitudine atât precaută față de viitor.

Timpul cunoaște cinci perioade după care culturile se pot orienta: trecutul îndepărtat, trecutul apropiat, prezentul, viitorul apropiat și viitorul îndepărtat. Marea Britanie, de exemplu, are o puternică atracție față de trecut, fie el îndepărtat sau apropiat. Englezii manifestă și o anume preocupare pentru prezent și, într-o măsură mult mai mică, pentru viitorul apropiat, pe când viitorul îndepărtat nu le trezește nici un interes. Acest lucru ar putea explica de ce doar o mică parte din produsul național brut al țării este alocat cercetării științifice, de ce inventatorii britanici se afirmă, de obicei, în străinătate, iar afacerile urmăresc mai degrabă obținerea unui profit rapid decât crearea unei baze sigure pentru viitor. În acest sens, Marea Britanie este foarte diferită de Germania, unde există o percepție asupra timpului asemănătoare cu a japonezilor. Ca și ei, nemții privesc departe în viitor, fapt ce explică de ce pun un mare accent pe educație, pregătire și cercetare, făcând aproape întotdeauna investiții pe termen lung.

Atitudinea rușilor față de trecut diferă net de cea a germanilor, pentru că, în vreme ce nemții preferă să se concentreze pe trecutul apropiat, ei risipesc enorm de multă energie evocând mereu momentele glorioase de la Revoluție încoace. Totuși, lucrurile s-au schimbat radical în Rusia astăzi acordându-se mult mai multă atenție perioadei țariste, dar și dezastrelor care au avut loc sub comunism. Una peste alta, în viziunea rușilor timpul este lent, aproape greoi. Întinsurile nesfârșite ale țării și ritmul molcom al vieții, asociat distanțelor mari și iernilor lungi, i-au determinat pe ruși să perceapă timpul ca fiind împărțit în segmente mari și să facă din răbdare o virtute esențială. Așa cum subliniază Michael Binyon, fin cunoscător al culturii ruse „timpul lor se divide în unități mari. Dacă te duci la prieteni, stai la ei ore întregi, poate chiar zile. Dacă e iarnă și pescuiești la copcă, rămâi nemișcat lângă spărtura în gheață până când degeri. Dacă te duci după ciuperci, rătăcești prin pădure până la căderea întunericului. Nimeni nu ezită dacă e vorba să stea la coadă trei ore, să călătorească patru zile cu trenul sau să-și însoțească bunica la slujba de Paște lungă de cinci ore".

Multă vreme s-a considerat că beteșugurile economiei sovietice, precum lipsurile, întârzierile sau cozile, erau întru totul cauzate de comunism și că, o dată cu introducerea economiei de piață, ele vor dispărea. Deși există multe dovezi în sprijinul acestei ipoteze, se ignoră faptul că modul în care rușii se raportează la timp datează dinaintea victoriei comunismului. În unele sensuri, rușii seamănă cu latinii, pentru că relația lor cu familia și prietenii este extrem de importantă, având întotdeauna prioritate în fața timpului. Ideologia oficială era opusă

acestei stări de fapt, căci vorbea despre producție eficientă, despre planuri și termene-limită — cu alte cuvinte, despre lucruri de importanță secundară pentru ruși. Ani de-a rândul, între ideologia oficială și valorile sociale s-a dat o luptă acerbă, de cele mai multe ori câștigând poporul. Cum atitudinile față de timp pe care statul încerca să le schimbe erau foarte vechi și foarte adânc înrădăcinate, ele vor continua să supraviețuiască multă vreme și după căderea comunismului.

Atingerile

Cercetările interculturale arată că locuitorii Europei meridionale recurg mult mai mult la atingeri atunci când se întâlnesc în public decât oricare alt popor. Dintre aceștia, italienii sunt pe primul loc. Ei se bat mereu pe umăr, își dau coate sau se ating prietenește, îmbrățișându-se. Cum a afirmat D.H. Lawrence, sunt ca lămâii, „fericiți la culme atunci când se ating unii pe ceilalți".

Deși — sau tocmai pentru că — italienii sunt atât de încântați de atingerile fizice, au reguli foarte stricte care le limitează. Bărbaților le este permis să se atingă, cu condiția ca între ei să nu existe o diferență de statut social prea mare, caz în care doar superiorul are voie să-l atingă pe subordonat. În aceste condiții, contactul fizic este un instrument al puterii menit să-l țină pe celălalt sub control și să-i reamintească poziția sa subalternă. Dar, când au același statut, sunt permise orice fel de atingeri și nu e un lucru neobișnuit să vezi italieni îmbrățișându-se, mergând la braț sau chiar ținându-se de mână pe stradă. Atingerile reciproce reprezintă o trăsă-

tură comună a conversației lor, fiind folosite pentru a cimenta relațiile, a reglementa schimbul de replici și a arăta că fiecare dintre cei doi are acces la spațiul intim al celuilalt.

Nimic surprinzător în faptul că italienii sunt cunoscuți drept cei mai fervenți adepți ai atingerilor. Și totuși, nu reprezintă un obicei chiar larg răspândit și nici unul promiscuu, așa cum ar părea la prima vedere. Cu câteva excepții, bărbaților și femeilor li se permite să se atingă între ei, dar contactul fizic între persoane de sex opus este descurajat, în special când oamenii nu se cunosc foarte bine. Deși regula nu se referă și la cei căsătoriți, este uimitor cât de puțin se ating aceștia, fie și în spațiul intim al căminului.

Într-o societate „a contactului fizic", cum este cea italiană, ne-am aștepta ca perechile căsătorite să se țină de mână în public. Acest lucru este, în mod paradoxal, mult mai neobișnuit și mai rar decât în culturi ale „distanței fizice", precum în Marea Britanie, Germania și Olanda, unde cuplurile sunt deseori văzute mergând braț la braț sau ținându-se de mână. Câteva sunt motivele pentru care cuplurile căsătorite din Italia se arată atât de reticente față de atingerile în public. În primul rând, masculinitatea fiind o valoare extrem de importantă a societății italiene, în familie există tendința separării pe sexe .Ca doi bărbați să meargă ținându-se de mână pe stradă este ceva admis, pentru că exclude femeile și respectă valorile masculinității. Ca un cuplu să se țină de mână, însă, îi exclude pe alți bărbați, sugerând că soțul e dependent de soție. Acesta este ultimul lucru pe care ar trebui să îl facă un bărbat într-o societate *macho* — doar dacă acea femeie nu îi este mamă.

Celălalt motiv pentru care, în Italia, atingerile nu sunt un lucru obișnuit pentru perechile căsătorite este acela că mariajul își pierde rapid conținutul sexual, dacă nu în substanță, cel puțin în aparență. E normal să vezi tineri îndrăgostiți ținându-se de mână și sărutându-se. Totuși, după legalizarea relației și în special după ce apar copiii, cuplurile abandonează rapid afișarea publică a afecțiunii. După căsătorie, atitudinile ambivalente față de sex ale italienilor trec în prim-plan, iar semnele prin care își proclamă iubirea și arată că sexul are pentru ei și altă funcție decât cea a procreerii încep să dispară.

Așa cum o arată etimologia cuvântului *touch*, englezii au propriile lor concepții despre atingere. Expresia *keep in touch* („a păstra legătura") sugerează îngemănarea ideii de contact fizic cu cea de contact social, dând impresia că atingerea joacă un rol central în consolidarea relațiilor dintre oameni, lucru care, evident, nu se întâmplă. Alte înțelesuri ale cuvântului sugerează că, de fapt, englezii au o atitudine mai degrabă negativă față de atingere — așa cum demonstrează modul în care utilizează forma „atins" ca sinonim pentru nebun sau termenul „iritabil"[30] pentru a desemna o persoană excesiv de sensibilă și nervoasă, cu alte cuvinte, una căreia nu-i place să fie atinsă. Această atitudine negativă este evidentă, de asemenea, în alte predispoziții ale englezilor, cum ar fi faptul că evită orice apropiere fizică și sunt gata să își ceară scuze când se lovesc accidental de alții. Englezii sunt într-atât de preocupați de atingerile involuntare, încât au tendința de a se scuza chiar atunci când nu e vina lor.

[30] În engleză, *touchy*, de la *touch*, „atingere".

În ultimii ani, englezii au devenit mult mai receptivi la ideea de atingere. Imaginea unor bărbați care se îmbrățișează sau chiar se sărută nu mai reprezintă astăzi o surpriză, așa cum se întâmpla cu câteva zeci de ani în urmă. Deși englezii se schimbă, începând să le semene mediteraneenilor, mai există, totuși, reziduuri ale rezervei lor adânc înrădăcinate față de contactul fizic. Acest lucru este evident când se îmbrățișează, pentru că, în loc să își aplece capul spre umărul celuilalt, cum fac est-europenii, au tendința de a-l întoarce într-o parte. Un alt semn revelator pentru disconfortul încercat de englezi în astfel de situații este obiceiul lor de a-l bate ușor pe celălalt cu palma pe spate în timp ce îl îmbrățișează. Gestul este privit, de obicei, ca semn al unei consfințiri, un mod de a arăta că ții la persoana respectivă. Aceasta este, cu siguranță, una dintre funcțiile atingerii ușoare și repetate. Totuși, în cazul îmbrățișării ea servește drept semnal al eliberării din strânsoare — pretinde că este un gest de consfințire, dar scopul său real este să-l informeze pe celălalt că dorește să se desprindă. Englezii care se îmbrățișează cred că sunt prietenoși făcându-l; deși nu își dau seama, ei pun capăt astfel îmbrățișării, dându-se de gol că nu se simt confortabil în această postură.

Revalorizând îmbrățișarea, englezii se întorc treptat la o situație pe care au abandonat-o cu câteva secole în urmă, când atingerea juca un rol mult mai însemnat în viața oamenilor. În Evul Mediu era o credință larg răspândită că cei care sufereau de scrofuloză, o maladie a glandelor, puteau fi vindecați dacă erau atinși de către monarh. Această credință în „atingerea regală", cum i se spunea, a durat din vremea lui Eduard Mărturisitorul până în 1714, când regina Ana a oferit pentru ultima dată

„atingerea regală". În Franța, cealaltă țară unde convingerea era larg răspândită, cel din urmă care a făcut gestul a fost Charles al X-lea, în 1825. Unii dintre monarhii englezi își luau acest rol în serios, alții îl considerau ceva absurd. Elisabeta I, de exemplu, permitea rareori o astfel de ceremonie, în timp ce Charles al II-lea se pare că a atins aproape o sută de mii de oameni între restaurație și moartea sa. Este remarcabil că englezii au crezut în puterea acestui gest vreme de șapte sute de ani, generație după generație mergând să își vadă monarhul pentru a se vindeca. Este și mai remarcabil dacă ne gândim că a existat o vreme în care atingerea fizică reprezenta o parte integrantă a conversației englezești.

Când cafeaua a fost importată în Anglia pentru prima dată, în secolul al XVIII-lea, la Londra au apărut nenumărate cafenele. În scurtă vreme au devenit importante locuri de întâlnire, pline de fum, bârfe și intrigi politice. În același timp s-a născut o nouă tehnică a conversației — „jocul cu nasturele". Acest lucru implica să apuci nasturele de la jacheta sau haina cuiva, asigurându-te, că nu poate scăpa, în timp ce erai liber să-ți folosești cealaltă mână pentru a gesticula. Metoda de a-l prinde astfel pe interlocutor în capcană, împiedicându-l pe ostatic să evadeze, a devenit curând o practică larg răspândită. Totuși, unii, cum ar fi scriitorul Charles Lamb, au găsit soluții originale de eliberare. Lamb istorisește următoarele:

> Într-o dimineață am plecat de acasă, din Enfield, către casa India. Eram în grabă, căci întârziasem, când m-am întâlnit cu Coleridge, care tocmai voia să îmi facă o vizită; era foarte încântat de niște idei noi și, cu toate că i-am explicat că eram în

criză de timp, m-a tras către poarta unei grădini de lângă drum și acolo, ascunși privirilor de un gard viu, m-a prins de nasturele de la haină; închizând ochii, s-a lansat într-un discurs plin de elocință, mișcând ușor din mâna dreaptă, în timp ce cuvinte pline de muzicalitate se revărsau năvalnic de pe buzele sale. Am ascultat fermecat, dar un clopot m-a trezit din reverie. Mi-am dat seama că nu avea nici un sens să mă eschivez, așa că, profitând de faptul că era atât de absorbit, am tăiat ușor cu briceagul nasturele de la haină și am șters-o.

„Jocul cu nasturele" a dispărut până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Englezii au abandonat obiceiul de a se agăța de nasturele celuilalt în timpul unei conversații și au adoptat distanțe suficient de mari, cât să le interzică astfel de libertăți. Până în perioada victoriană s-a sedimentat un stil comportamental mai detașat, mai convențional, care a rămas neschimbat până foarte recent. Englezii au început să se arate mai apropiați și mai dispuși să se atingă abia în ultimii zece ani, devenind, cu alte cuvinte, mai puțin englezi.

Minimalizări

Unul dintre lucrurile pe care străinii le observă în legătură cu englezii este faptul că ei diminuează mereu importanța lucrurilor. În cartea sa *Englezii — sunt ei oameni?*, autorul olandez George Renier a comentat înclinația lor spre a minimaliza semnificația întâmplărilor, de a face ca totul să pară mai puțin important decât este în realitate. „Un continental, un irlandez, un american — adică aceia pe care-i numim oameni obișnuiți — au tendința de a exagera. Ei exagerează cu plăcere, deseori făcând din asta o artă, dar total inconștient, fără rușine sau dorința de a înșela. Sunt fie poeți, fie oameni de publicitate. Englezii au propriul lor mod de a fi: ei minimalizează." Ungurul George Mikes, care a scris câteva cărți despre britanici, a ajuns la o concluzie similară. „Străinii — consideră el — au suflete, englezii nu... În locul acestora au pus minimalizările."

Când oamenii descriu evenimente, când își exprimă propriile sentimente sau încearcă să-i influențeze pe ceilalți, o pot face deopotrivă prin adresare directă și indirectă. Cea dintâi constă în a sta față în față cu celălalt și

a-i vorbi fără artificii inutile, fiind astfel o metodă de comunicare relativ ușoară. De aceea poate fi considerată versiunea „onestă" asupra a ceea ce vorbitorul crede, simte sau dorește, spre deosebire de adresarea indirectă, care, pentru că este mai complicată, pare să disimuleze adevăratul mesaj. Totodată, ea solicită mai mult efort din partea celui care ascultă, generând frecvent neînțelegeri — un rezultat care, în anumite cazuri, este chiar cel intenționat de vorbitor. Tipurile principale de vorbire indirectă sunt minimalizările, ironia și ceea ce lingviștii numesc „echivocul".

Una dintre abilitățile necesare în folosirea limbajului este aceea de a recunoaște o descriere rezonabilă a unui fapt. Atunci când învățăm să vorbim, ne însușim nenumărate reguli gramaticale și semantice. Învățăm de asemenea că există descrieri veridice ale faptelor, precum și descrieri care exagerează sau reduc semnificația acestora. Pe măsură ce înaintăm în vârstă învățăm că exagerările și minimalizările pot fi utilizate ca instrumente retorice, permițându-ne să ne exploatăm abilitățile creative, să accentuăm sau să mascăm ceea ce spunem.

Exagerarea și minimalizarea au fost studiate ca parte a artei oratorice grecești clasice — *hyperbole* este cuvântul folosit de greci pentru exagerări, pe când minimalizările se numeau *lytotes*. Ambele instrumente retorice au rămas foarte populare și în Renaștere. În *Curtezana*, carte publicată în 1528, Baldesar Castiglione încuraja utilizarea exagerărilor și a minimalizărilor „atunci când ocolirea adevărului o cerea, faptele erau diminuate sau exagerate". Castiglione recomanda de asemenea ironia, despre care spunea că este „un tip de umor onest și binevenit, care constă într-o anume disimulare, căci omul

vorbește despre un anumit lucru, dar de fapt se referă la altul".

Exagerările și minimalizările continuă să ocupe un rol important în oratoria contemporană, pentru că și oamenii de azi încearcă să obțină în conversațiile lor de zi cu zi un efect oratoric. Deși par să prefere minimalizările, englezii recurg și la exagerări, dar acest obicei nu este la fel de larg răspândit. Ei tind în general să evite exagerările; așa cum observa Ralph Waldo Emerson, britanicii „evită superlativele". Unul dintre motive ar fi că nu le place să pară încăpățânați — cu excepția, desigur, a cazurilor în care e vorba despre o dezbatere politică, unde regulile obișnuite de manifestare nu se aplică, sau în cadrul unor emisiuni televizate, unde situația însăși incită la afirmarea unor convingeri ferme, chiar dacă persoana în cauză nu le are. De regulă, englezilor nu le place să facă prea mult caz de convingerile lor, preferând să-și tempereze opiniile și să se disocieze de orice formă de extremism. Acest lucru reiese foarte evident din modul de exprimare al oamenilor atunci când descriu ceva; cuvinte precum „cu greu", „aproape", „pe-aproape" și „mai degrabă" au efectul de a potoli tonul și de a pune o distanță între vorbitor și discursul său.

Când cineva dorește să îndulcească impactul unei remarci, poate utiliza de asemenea echivocul. Acesta constă în folosirea unor fraze și părți de vorbire care mai atenuează din efectul celor spuse, de obicei permițându-i vorbitorului să-și arate grija față de cel care-l ascultă. Când fraze echivoce — precum: „Cred că nu te vei supăra dacă am să te întreb..." sau „Nu aș dori să te oblig cu nimic..." — precedă o solicitare, ele îl pregătesc pe ascultător pentru ceea ce urmează. Totodată, anunță efor-

tul pe care împlinirea acestei solicitări îl implică, precum și faptul că ar putea fi respinsă. Astfel, formulările echivoce au rolul de a face solicitările mai politicoase. Ele arată că vorbitorul nu vede lucrurile ca fiind de la sine înțelese și că este pregătit să-și asume riscul unui echivoc pentru a-și face apelul mai acceptabil.

Echivocurile sunt folosite în cadrul multor adresări. Atunci când anticipează solicitarea unor favoruri sau informații, sunt însoțite de avertismente, promisiuni și sfaturi. De exemplu, un mod în care oamenii își mascheaza criticile față de alții este să-și înceapă frazele cu expresii de genul: „Sper că nu mă vei considera nepoliticos, dar..." sau „Nu doresc să fiu critic, dar...". Aceste tipuri de fraze echivoce au două fațete, pentru că îl avertizează pe ascultător asupra a ceea ce urmează, dar neagă totodată că vorbitorul ar avea vreo intenție de a fi nepoliticos sau critic în vreun fel.

Se pare că expresii echivoce există în toate limbile, dar acestea sunt extrem de diferite, atât în ceea ce privește gama disponibilă, cât și frecvența de utilizare. Englezii folosesc foarte mult echivocurile, conversațiile lor fiind împănate cu expresii ca: „Te superi?", „S-ar putea ca...?", „Aș putea să vă rog...?", „Cred că ar trebui să știi că..." și altele.

Englezii găsesc echivocurile atât de atrăgătoare din câteva motive. În primul rând, dat fiind că arată grijă față de sentimentele ascultătorului, sunt armele naturale ale celor care valorizează politețea. Mai exact, le permit vorbitorilor să demonstreze că respectă intimitatea ascultătorului. Acest lucru este evident în cazul solicitărilor, când echivocurile reușesc să dea impresia că vorbitorul nu are intenția de a-l inoportuna în vreun fel pe

ascultător sau de a-i impune ceva. În Anglia, intimitatea e la mare preț — J.B. Priestley a mers până la afirma că Anglia e „țara intimității" — și de aceea formulele verbale prin care se aduce un elogiu acesteia sunt larg răspândite.

Totuși, lucrul cel mai însemnat legat de echivocuri este asemănarea lor cu „posturile conciliante" ale animalelor. Întâlnirile din lumea animală sunt deseori asociate cu ritualuri complexe, în cadrul cărora unul din indivizi îl domolește pe celălalt prin expunerea părților vulnerabile ale anatomiei sale, cu scopul de a-i arăta că nu are intenții belicoase și pentru a-l face să renunțe la agresivitate. Prin echivocuri se obține același efect, vorbitorul expunându-și motivele și plasându-se într-o poziție apologetică, ba chiar supusă. La fel ca „posturile conciliante", echivocurile impun obligații și persoanelor cărora le sunt adresate. Așa cum animalelor le este greu să atace un individ care li s-a subordonat, și oamenilor le e greu să refuze pe cineva care a utilizat un echivoc. E mult mai dificil, de pildă, să refuzi pe cineva care îți spune: „Ai fi atât de drăguț să-mi dai un pic de atenție?" decât pe altul care spune: „Dă-mi atenție!"

Unii autori au vorbit despre agresivitatea latentă a britanicilor. Geoffrey Gorer, care a investigat foarte amănunțit atitudinile lor, a mers până la a sugera că inhibarea agresivității era una dintre trăsăturile definitorii ale caracterului englez. Alți observatori au făcut remarci asupra hipersensibilității și iritabilității englezilor sau asupra faptului că ei tind să evite confruntările, ca și cum s-ar teme de ceea ce s-ar putea întâmpla dacă și-ar pierde controlul. Privind din această perspectivă, e foarte clar că echivocurile joacă un rol foarte important, dat fi-

ind faptul că oamenii se tem de agresivitatea proprie sau a celorlalți. Formulări precum: „Te superi...?" și „Aș putea să îți cer...?" ar putea părea caraghioase sau lipsite de substanță până și celor care le folosesc, dar atâta timp cât îi ajută să păstreze iluzia siguranței, le vor rosti în continuare.

Când vorbesc despre realizările proprii, englezilor le este dificil să evite minimalizările. La fel se întâmplă atunci când vorbesc despre starea lor de sănătate, pe care au înclinația să o descrie ca fiind mai bună decât este de fapt. Minimalizarea a devenit în acest moment instituționalizată. O putem recunoaște atât în discursul prezentatorilor meteo, care încearcă să dea impresia că a doua zi va fi splendid, chiar și atunci când harta arată limpede că va ploua, cât și în încercările politicienilor de a convinge populația că, deși economia nu este cum ar trebui, ea nu a fost niciodată într-o situație mai favorabilă, și că, oricum, merge tot mai bine. Când vine vorba despre camuflarea adevărului, politicienii sunt cei mai mari experți, iar unul dintre artificiile lingvistice de la care nu se pot abține este minimalizarea. Un exemplu clasic provine din anul 1958, când întreaga echipă de la trezoreria lui Harold Macmillan a demisionat. A doua zi, când s-a adresat presei, patronul a catalogat această demisie în masă drept „o mică problemă sectorială".

Ironia este un alt instrument pe care englezii îl preferă. Ironia și minimalizarea sunt asemănătoare, deoarece ambele constau în relatări indirecte, în cadrul cărora relația dintre ceea ce se spune și ceea ce se intenționează nu este cu totul clară. Totuși, ironia e diferită de minimalizare, pentru că, în vreme ce aceasta din urmă depinde de calificarea subtilă a mesajului, ea constă în a spune exact opusul a ceea ce se înțelege. De exemplu, cineva care tocmai și-a rupt piciorul într-un accident de schi și care, în mod evident, suferă cumplit ar putea să-și descrie starea utilizând o minimalizare de genul: „Nu mă simt chiar grozav" sau o ironie ca: „Mă simt minunat!" În ambele cazuri, persoana respectivă îl lasă pe celălalt să înțeleagă că se simte rău. Minimalizarea atrage atenția asupra durerii, subliniind seriozitatea acesteia, în timp ce ironia face același lucru prin negarea ei.

Pentru că ironia le permite oamenilor să se exprime spunând exact opusul a ceea ce intenționează să spună, se potrivește perfect scopului de a-i insulta pe alții. Ea are darul de a-i permite cuiva să rostească ceva cu speranța că persoana căreia i se adresează va lua lucrurile la modul literal și nu va observa insulta intenționată — sau, și mai bine, persoanele din public vor recunoaște insulta, în timp ce interlocutorul nu o va face. Insultele ironice intră în aria sarcasmului, o categorie de insulte pe care englezii și-au însușit-o, dar pe care cei din alte țări o înțeleg deseori cu greutate. Paul Gallico a recunoscut acest lucru acum câțiva ani, când a spus: „Nimeni nu poate fi mai calculat în impolitețea sa decât britanicul! Faptul îi uimește pe americani, care, neînțelegând insultele elaborate, nu pot răspunde decât cu jigniri grosolane".

Pentru a înțelege de ce minimalizările și ironia sunt atât de populare printre englezi, trebuie să ne amintim că în cazul acestor instrumente nu există o relație de echivalență între ceea ce oamenii spun și ceea ce trebuie înțeles. Intenția din spatele unei minimalizări sau a unei ironii poate fi identificată căutând mai întâi instrumentul retoric utilizat, apoi extrăgând sensul propriu-zis. Acest lucru se poate realiza doar dacă persoana în cau-

ză percepe ironia și minimalizarea, putând recunoaște înțelesul subtil ce le însoțește pe fiecare. Din pricina faptului că străinii care vin în Anglia au tendința de a se concentra asupra înțelesului literal mai degrabă decât asupra celui figurat, cad frecvent în capcana minimalizărilor și ironiilor britanice. Ei presupun că vorbitorul spune ceea ce crede, pe când, de fapt, de cele mai multe ori, acesta consideră că a transmis suficiente semnale prin care să indice că s-a gândit la cu totul altceva.

În Anglia, unul dintre motivele enormei popularități de care se bucură minimalizarea și ironia este faptul că succesul ambelor instrumente depinde de existența unor cunoștințe comune — ele funcționează doar între oameni care gândesc la fel și care sunt, cum s-ar spune, membri ai aceluiași club lingvistic. Larga utilizare a minimalizărilor a fost de asemenea atribuită tendinței englezilor de a-și controla sau suprima emoțiile. Teoria afirmă că minimalizarea le permite oamenilor să pretindă că lucrurile sunt mai puțin importante decât sunt, lucru ce le îngăduie în schimb să nege ceea ce cred de fapt despre sine sau despre ceilalți. Totodată, s-a sugerat că minimalizările prezintă lucrurile drept mai tolerabile decât sunt în realitate, ceea ce psihologii numesc „principiul Pollyanna" — adică tendința de a vedea partea plină a paharului, chiar atunci când totul se duce de râpă. Păstrarea optimismului în fața dificultăților este o trăsătură profund caracteristică englezilor, și încă una care stă la baza umorului englezesc. Această latură întunecată a minimalizărilor pare a fi prezentă și în umorul scoțian. Potrivit lui Douglas Muecke, „umorul scoțian este foarte bogat în minimalizări și în bancuri seci, menite să persifleze nenorocirile prin care trec oamenii".

Celălalt factor care motivează minimalizarea este modestia. Englezii sunt recunoscuți pentru modestia și pentru reținerea lor de a vorbi despre realizările personale. Acest lucru nu a fost valabil întotdeauna, pentru că, pe cât se pare, în secolul al XVI-lea erau mai degrabă grosolani și încrezuți. Totuși, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, lucrurile s-au schimbat, astfel încât Joseph Addison avea îndreptățirea să insiste asupra faptului că modestia era o trăsătură evidentă a poporului englez. De atunci, numeroși călători i-au confirmat spusele. De exemplu, în 1938, biograful francez André Maurois îi scria unui tânăr care urma să viziteze Anglia dându-i următorul sfat: „Fii modest. Dacă ești campion mondial la tenis, spui: «Nu joc tenis prea rău». Dacă ai trecut Atlanticul singur într-o bărcuță, spui: «Navighez binișor»". În acea vreme, utilizarea minimalizărilor nu se limita la realizările personale, extinzându-se și la împlinirile celorlalți. Nicăieri acest lucru nu este mai evident decât în instituțiile britanice, precum Royal Navy, unde, potrivit lui Joseph Conrad, „cel mai înalt semn de prețuire arătat de comandament unei nave constă în simpla adresare a cuvintelor: «Bună treabă!», urmate de numele navei. Și nu «excelentă treabă», «extraordinară treabă», «minunată treabă»".

Englezilor le este și astăzi foarte greu să vorbească despre realizările proprii sau ale altora. De aceea se simt stânjeniți când vine vorba să împartă complimente și atât de lipsiți de grație când trebuie să le primească. De fapt, englezii sunt ambivalenți în privința succesului lor sau al celor din jur. Acest lucru este evident nu doar în legătură cu laudele, ci și în ceea ce privește accentul pe care îl pun pe joc în sine, și nu pe câștigarea acestuia. Proba-

bil că nu există nicio altă țară în care oamenii să se identifice atât de mult cu perdantul sau în care să li se arate mai multă afecțiune eroilor învinși. În definitiv, Anglia este cea care l-a dat pe „Eddie vulturul", schiorul care a ajuns pe ultimul loc în proba olimpică de sărituri, dar care a furat inimile unei țări întregi. Se pare că o națiune care și-a pierdut imperiul și și-a văzut economia decăzând simte nevoia să spună ceva de bine despre eșec.

Prolixitatea

Unul dintre lucrurile pe care oamenii le observă când călătoresc în străinătate este cât de mult sau de puțin timp acordă localnicii conversației. De secole, englezii i-au considerat pe francezi ca fiind inutil de flecari, pierzându-și tot timpul cu vorba doar de dragul de a se auzi. „Francezul", declara doctorul Johnson, „simte nevoia să vorbească încontinuu, chiar dacă știe sau nu ceva despre subiect; englezul se mulțumește să tacă atunci când nu are nimic de spus." Ideea că sunt mai guralivi decât englezii este acceptată chiar și de francezi înșiși, dar în loc să se considere vorbăreți, ei îi socotesc pe englezi ca fiind straniu de tăcuți. În 1938, André Maurois îi scria unui tânăr concetățean care urma să viziteze Anglia, oferindu-i câteva sfaturi: „Să nu vorbești decât dacă ai ceva de spus. În Franța este nepoliticos să lași o conversație să se stingă; în Anglia e tocmai invers. Nimeni nu te va acuza acolo că taci. Chiar dacă ai să taci vreme de trei ani, se va spune despre tine: «Francezul ăsta este un tip tăcut, dar tare simpatic»".

Și alți străini au remarcat caracterul taciturn al britanicilor. Scriitorul german Heinrich Heine definea „tăcerea" drept „o conversație cu un englez", iar Henry James considera că „un englez nu e niciodată mai natural decât atunci când tace". Oscar Wilde a făcut niște comparații între englezi și irlandezi, ajungând la o concluzie destul de amară: „Dacă cineva i-ar putea învăța pe englezi cum să vorbească și pe irlandezi cum să asculte, societatea ar fi destul de civilizată".

Irlandezii sunt în general recunoscuți ca fiind oameni vorbăreți și asta nu doar de către cei din afară, dar chiar și de ei înșiși. Sunt renumiți pentru frazele lor colorate, pentru bucuria pe care le-o stârnește conversația și pentru talentul lor de a flata[31]. Se spune că oricine sărută piatra Blarney din Co. Cork va avea mereu o vorbă mieroasă și lingușitoare — ceva ce irlandezii posedă deja, dar nu și străinii, care ar trebui să vină în Irlanda ca să obțină harul. Reputația de guralivi a irlandezilor datează de cel puțin patru sute de ani. În discursul său asupra obiceiurilor străinilor, publicat în 1611, scriitorul olandez Johannes Boemus oferea următoarele explicații asupra prolixității irlandeze: „Pavilioanele urechilor lor sunt mult mai mari decât ale noastre, iar limbile lor sunt mult diferite... Natura i-a înzestrat cu extraordinarul privilegiu de a avea limbile despicate în două, de la rădăcină până la vârf, astfel încât par a avea câte două limbi. Acest lucru le permite nu doar să vorbească omenește, dar și să imite ciripitul feluritelor păsări și, ceea ce este cel mai straniu, să vorbească cu una sau mai multe persoane despre di-

31 *Blarney* — „a flata" (engl.) — dar și un oraș din Irlanda.

ferite lucruri în același timp, o parte a limbii răspunzându-i uneia, cealaltă alteia".

Se consideră deseori că tăcerea e opusul vorbirii. Într-un anume sens, chiar așa este, din moment ce două persoane care se află una lângă alta, dar nu își vorbesc rămân, evident, tăcute. Dar mai există și posibilitatea ca noțiunile să fie mai degrabă asemănătoare, atunci când ambele sunt purtătoare ale unor mesaje importante. În plus, tăcerea joacă un rol crucial în conversație, permițându-i vorbitorului să facă anumite pauze în discurs, între cuvinte sau silabe, pentru a accentua lucrurile spuse. Cealaltă parte îi privește pe ascultători. Ei sunt deseori oricum, dar nu tăcuți, emițând diferite onomatopee, mormăieli și remarci pentru a-i arăta vorbitorului că înțeleg ceea ce li se spune și că nu doresc să-i preia rolul. Aceste semnale vocale sunt deseori însoțite de aprobări din cap și mișcări ale mâinilor, care au același scop. Împreună, ele sunt cunoscute drept semnale „back-channel" — semnale pe care ascultătorul le trimite către vorbitor prin intermediul unui canal de comunicare diferit de cel principal.

Spre deosebire de aceste momente de tăcere care fac parte din conversație, există de asemenea cazuri în care oamenii rămân în compania celorlalți fără să spună nimic timp îndelungat. Ceea ce trece drept tăcere depinde în mare măsură de cultura celor implicați și de semnificațiile pe care i le atribuie. Fiecare societate recunoaște că liniștea poate să ia naștere din dorința de a nu spune nimic, dar și fiindcă oamenii nu au nimic de spus. Și totuși, în fiecare societate, aceleași tipuri de tăcere sunt catalogate în mod diferit. Italienii, bunăoară, sunt extrem de vorbăreți, iar conversațiile lor sunt punctate frecvent

de gesturi extravagante și mișcări expresive ale corpului. Deși majoritatea străinilor consideră că acesta este singurul mod în care sunt capabili să relateze ceva, în Italia există de fapt două stiluri distincte de interacțiune socială. Unul este cel zgomotos, un stil expresiv care stă la baza stereotipului italian, pe când celălalt presupune un comportament detașat, în cadrul căruia oamenii rămân tăcuți multă vreme.

Italienii pun în evidență aspectele teatrale ale conversației, ca și schimburile de cuvinte zgomotoase și înfierbântate. Totuși, așa cum sublinia antropologul George Saunders, acest stil zgomotos este rezervat problemelor care nu duc la dezacorduri serioase. Când există pericolul să apară diferențe de opinie asupra unor probleme importante, italienii tind să se retragă într-un mod de interacțiune mult mai tăcut, cu scopul de a se asigura că nu vor amplifica răul sau vor spune un lucru pe care l-ar putea regreta mai târziu. De fapt, ambele stiluri de comportare pot fi privite ca soluții de preîntâmpinare a unor consecințe grave. Două persoane care anticipează o neînțelegere majoră, pot evita problema recurgând la tăcere și utilizând un intermediar. Stilul zgomotos și expresiv, care le transformă comportamentul de zi cu zi într-un spectacol teatral, poate fi privit și el ca un mijloc de evitare a necazurilor datorită accentului pe care-l pune pe prezentarea sinelui într-o lumină favorabilă. Saunders a mers până într-acolo încât a sugerat că teatralitatea și exteriorizarea emoțiilor, atât de prezente în viața italienilor, constituie mijloace de a se sustrage, ei folosind sentimentele în detrimentul rațiunii.

Pentru un italian, conversația reprezintă un mod de implicare, o cale de a le arăta celorlalți că le pasă de ei,

că le este devotat și că se bucură de compania lor. Prin urmare, prolixitatea este un semn al camaraderiei, pe când tăcerea — un indicator fie al faptului că respectivul nu este interesat de tine, fie că se pregătește ceva rău. Lucrurile stau cu totul altfel în acele țări europene unde tăcerea este tolerată și unde oamenii pot rămâne rezervați ore întregi, fără a scoate nici măcar un cuvânt. Astfel sunt finlandezii, care recunosc și valorifică acest atribut, în vreme ce vizitatorii străini nu prea știu cum să se raporteze la asemenea situații. Valoarea atribuită tăcerii este susținută prin diferite aforisme ce ridică în slăvi virtuțile liniștii, ale ascultării celorlalți și ale gândirii înainte de a vorbi. De fapt, pentru finlandezi înțelepciunea înseamnă foarte frecvent să taci, cu excepția cazului când este absolut necesar să vorbești. Predilecția pentru tăcere este împărtășită și de locuitorii din nordul Suediei, dar nu și de cei din nordul Norvegiei, care, în mod surprinzător, au reputația de a fi mai guralivi și mai direcți decât norvegienii care locuiesc în sud.

După ce a trăit câteva luni la Stockholm, autoarea americană Susan Sontag a ajuns la concluzia că „tăcerea este viciul național al suedezilor". Totuși, conform surselor sale, lucrurile stăteau și mai rău în nordul țării. „În Norrland, după cum mi-au spus locuitorii din Stockholm, oamenii abia dacă vorbesc. Familiile stau cu lunile, în special în timpul lungilor nopți de iarnă, fără să schimbe mai mult de câteva propoziții. Cu cât mergi mai spre nord, cu atât dai peste o tăcere mai adâncă și mai de nepătruns." Suedezii din sud au o glumă despre mutenia celor din nord, care se poate aplica în egală măsură și finlandezilor:

Doi bătrâni stau pe pridvorul unei căsuțe de lângă Cercul Polar. E aproape de amiază, iar ei beau împreună într-o tăcere deplină. Trei ore mai târziu, beau în continuare, fără ca vreunul să fi scos măcar un singur cuvânt. În cele din urmă, pe când soarele cobora, unul dintre ei se întoarce spre celălalt și-i spune: „Nu-i așa că e un apus splendid?" Celălalt lasă jos paharul, enervat, și zice: „Ascultă, amice, ce-ai de gând: bei ori vorbești?"

Deși finlandezii cunosc o largă varietate de sunete pe care le pot folosi ca semnale „back-channel" preferă totuși să utilizeze semnale nonverbale, precum datul din cap, pentru a-l stimula pe vorbitor și a-i arăta că nu doresc să intervină. Avantajul acestor forme nonverbale este acela că ele mențin tăcerea ascultătorului. Pe de altă parte, formele verbale amenință să acopere ceea ce spune vorbitorul, chiar dacă sunt menite să-l încurajeze și să-i arate că celălalt nu vrea să-i ia locul în conversație. Doi antropologi finlandezi, Jaakko Lehtonen și Kari Sajavaara, au făcut un studiu asupra tăcerii în cadrul culturii lor, atenționând că utilizarea semnalelor sonore „back-channel" are un efect invers asupra străinilor, care au impresia că finlandezii nu le acordă atenție și interes, „că sunt indiferenți, posomorâți sau chiar ostili". S-a evidențiat totodată că toleranța pe care finlandezii o au față de tăcere se corelează cu intoleranța pe care o manifestă față de vorbitul simultan; lor nu le place să fie întrerupți și, în general, caută să se asigure că nici ei nu-i întrerup pe interlocutori.

Ce anume face distincția între comportamentul verbal tipic italienilor și stilul tăcut specific finlandezilor? Răspunsul pare a avea ceva în comun cu gradul în care oamenii sunt considerați social-accesibili și cu măsura în

care se simt pregătiți să se impună sau să fie dominați de semeni. Stilul zgomotos, expresiv al italienilor este unul de angajare, în cadrul căruia indivizii dau din mâini, își schimbă posturile, se îmbrățișează unii pe alții, se bat pe umăr, se ating prietenește și, în general, se asigură că prezența lor nu trece neobservată. În acest caz, a vorbi este o formă de angajare, o dovadă de interes, o cale prin care îți exteriorizezi simpatiile. În încercarea de a-și arăta afecțiunea, este inevitabil ca partenerii de discuție să nu sfârșească prin a vorbi în același timp. Dar, datorită faptului că bunele intenții sunt recunoscute, oamenii sunt în general foarte toleranți dacă sunt întrerupți și destul de nepăsători dacă îi întrerup pe alții.

Dacă intenția italienilor este de a utiliza conversația ca un mijloc de a pune în evidență afecțiunea proprie și de a o căuta pe a celorlalți, preocuparea finlandezilor este de a se asigura că nu invadează spațiul interlocutorilor și că aceștia le respectă spațiul, la rândul lor. Scopul principal al finlandezului nu este de a se asigura că este plăcut, ci mai degrabă că nu este antipatizat. Aceasta reprezintă o strategie socială proiectată mai degrabă spre a reduce pierderile decât spre a mări câștigurile, fiind responsabilă într-un grad foarte mare pentru atitudinea finlandezilor față de tăcere. Pentru ei constituie o modalitate de a reduce presiunea, de a respecta intimitatea și, prin urmare, o cale de a te asigura că nu-i ofensezi pe ceilalți în niciun fel. Să le ceri partenerilor de discuție să tacă nu este decât reversul aceleiași medalii, bazându-se pe ideea că respectul față de ceilalți înseamnă să păstrezi tăcerea.

Convențiile sociale asociate vorbirii și tăcerii sunt reflectate de asemenea în modul în care se schimbă rolu-

rile în cadrul conversației. Fiecare societate deține reguli care guvernează o discuție și un repertoriu de semnale pe care indivizii le pot utiliza pentru a arăta că doresc sau nu să inverseze rolurile. Motivul pentru care conversația e organizată astfel provine din faptul că suntem incapabili să înțelegem ce spune cineva dacă se întâmplă ca și noi să vorbim în același timp. Desigur, dacă am fi capabili de asta, normele care guvernează schimbarea rolurilor ar fi inutile.

Atunci când cineva deține rolul de vorbitor, el are două posibilități: fie să arate că vrea să continue să vorbească, fie să sugereze că e gata să-i dea cuvântul celuilalt. În mod similar, când cineva are rolul de ascultător, poate să semnaleze dacă dorește sau nu să preia rolul vorbitorului. Fiecare dintre aceste cazuri este asociat cu un set diferit de semnale convenționale. În țări precum Marea Britanie și Germania, acestea implică mișcările capului și ochilor și, într-o mai mică măsură, ale mâinilor. Semnalele vocale sunt de asemenea importante, iar variațiile de debit și volum vestesc frecvent o schimbare a rolurilor conversaționale.

Pentru a-și menține poziția, vorbitorul trebuie să facă două lucruri. În primul rând, să-l avertizeze pe celălalt că intenționează să-și continue discursul, iar în al doilea rând, să suprime orice încercare a ascultătorului de a-i lua locul. Poți semnala că dorești să continui să vorbești privind repetat în depărtare. Aceasta îi permite vorbitorului să-și adune gândurile; de asemenea, îi lasă foarte puține ocazii ascultătorului să aibă un contact vizual direct cu vorbitorul, indicându-i astfel intenția de a schimba posturile. O altă tehnică de menținere a rolurilor este aceea prin care vorbitorul încearcă să-i smulgă interlocutorului său o reacție. Aceasta se face în mod obișnuit prin intermediul unor fraze precum: „Am dreptate?" și „Înțelegi ce zic?", care îl obligă pe cel de-al doilea să recurgă la un „back-channel" și astfel să facă orice concesie solicitată. Cu alte cuvinte, a face pe cineva să dea din cap în semn de acord echivalează cu a-l menține în rolul de ascultător și a-l descuraja să mai încerce să schimbe rolurile. În plus, vorbitorul trebuie să aibă grijă să nu-i dea celuilalt oportunitatea de a prelua conducerea în conversație. Prin urmare, atunci când ia o pauză, ridică una din mâini și o menține într-o poziție fixă. Aceasta are efectul de a-l descuraja pe ascultător în încercarea de a prelua rolul vorbitorului, suprimând orice „back-channel", pentru că, în mod evident, ascultătorul nu mai simte nevoia să-l asigure pe celălalt că intenționează să-și mențină rolul.

Vorbitorul care dorește să predea conducerea conversației are la dispoziție o largă varietate de semnale prin care o poate transmite. O modalitate ar fi să-l privească pe interlocutorul său cu subînțeles, să își coboare sau să își ridice vocea ori să utilizeze formule de încheiere cum ar fi: „Tu știi?" și „Ei bine, eu habar n-am!"

Ca și vorbitorul, ascultătorul are două opțiuni — să indice fie că dorește, fie că nu dorește să preia cuvântul. Cel mai eficient mod de a arăta că nu ține să vorbească este utilizarea unui „back-channel" — cu alte cuvinte, dând din cap aprobator, zâmbind, privind cu subînțeles și utilizând onomatopee de genul „hm-hm" și „aha". Pe de altă parte, atunci când vrea să preia cuvântul fie poate solicita rolul, fie i-l poate smulge vorbitorului. O solicitare de predare a rolului constă, de exemplu, într-o inhalare sonoră a aerului — care să indice că este pe cale

să vorbească. Schimbarea forțată a rolului cu vorbitorul poate fi realizată atât în timpul unei pauze pe care acesta este nevoit să o facă — asigurându-te totodată că, privind în depărtare, interjecția nu va fi considerată drept un semnal transmis prin „back-channel" —, cât și întrerupându-l cu suficient aplomb, încât să renunțe la a mai continua.

Semnalele de inversare a rolurilor utilizate în Italia sunt foarte diferite de cele din restul Europei. În Marea Britanie, de pildă, într-o conversație domină principiul cooperării, existând un foarte mic număr de întreruperi, în vreme ce în Italia monologurile simultane sunt un fapt comun, iar conversația poate să le pară celor din afară o competiție. Altă observație interesantă se referă la modul de participare al interlocutorilor. În Marea Britanie există tendința ca ascultătorul să îl privească mai mult pe vorbitor decât invers — aceasta fiindcă vorbitorul își ridică privirea pentru a-și aduna gândurile și a-și clama dreptul de a continua să vorbească, dar și fiindcă, prin convenție, ascultătorul trebuie să arate că îi acordă un interes deosebit. Această stare de fapt poate fi observată și în Italia, în special când vorbitorul are un statut superior și când, în plus, evită să îl privească pe ascultătorul care încearcă să schimbe rolurile în conversație.

Există, totuși, numeroase cazuri în care situația este răsturnată, ascultătorul fiind cel care îl privește mai puțin pe vorbitor. Acest joc de priviri este o trăsătură a unei conversații dintre doi italieni, atunci când ascultătorul își respinge rolul, privind repetat în altă parte, iar vorbitorul caută să i-l impună privindu-l fix. Nu este ceva neobișnuit să îl vezi pe ascultător privind în jur, în timp ce vorbitorul încearcă să îi capteze privirea, uneori învârtindu-se în jurul lui pentru a-i rămâne în față. Cel mai adesea, însă, cel din urmă își utilizează mâinile gesticulând, ca și cum ar vrea să atragă înapoi spre sine privirea îndepărtată a conlocutorului. Spectacolul seamănă foarte bine cu scenele de balet în care sfioasa fecioară este urmărită de către eroul masculin în jurul scenei — și nici nu se lasă prinsă, dar nici nu fuge prea tare.

În Italia, schimbarea rolurilor într-o conversație se bazează pe ceea ce am putea numi un „model cochilie" — după faimoasa scenă din romanul lui William Golding *Împăratul muștelor*, unde un grup de elevi, naufragiați pe o insulă pustie, decid că un singur băiat poate vorbi la întâlnirile lor: cel care deține și poartă în mâini cochilia. Conversația italienilor urmează un astfel de „model cochilie" — nu pentru că a reușit să elimine vorbirea simultană, ci pentru că persoana care are brațele ridicate devine vorbitorul.

Italianul care vrea să-și continue tirada trebuie doar să se asigure că are mâinile ridicate și că le mișcă de jur-împrejur, punctându-i remarcile și captând atenția celorlalți. În alte țări, vorbitorul care dorește să-și păstreze rolul încearcă să-l determine pe ascultător să-i transmită semne prin intermediul „back-channel"-ului, sub forma unor clătinări din cap sau a unor interpelări. În Italia, acest tip de semnale „back-channel" sunt mult mai rare, pentru că oamenii sunt capabili să-și păstreze rolul prin simpla menținere a mâinilor în aer, ceea ce face inutil ca vorbitorului să-i mai fie confirmat statutul. Nefiind nevoit să facă astfel, probabil că ascultătorul doar se va uita la interlocutor, fără să miște din cap și fără să rostească vreun cuvânt. Aceasta explică de ce o conversație italienească arată uneori ca o situație galantă, în cadrul

căreia ascultătorul se uită în repetate rânduri în altă parte, iar vorbitorul încearcă să-i capteze atenția prin diferite gesturi. Acaparând atenția celuilalt, vorbitorul izbutește să-și asigure rolul; ascultătorul, uitându-se în altă parte, reușește să-și păstreze opțiunile deschise, așteptând momentul potrivit pentru a reclama rolul de protagonist.

Pentru a arăta că intenționează s-și continue discursul, vorbitorul italian are nevoie de trei lucruri. În primul rând, să-și țină mâinile ridicate și în mișcare. În al doilea rând, trebuie să se asigure că ascultătorul nu îi reclamă rolul, ceea ce poate obține făcându-l pe interlocutor să se uite în ochii lui în timp ce vorbește. În fine, să se asigure că ascultătorul nu ridică mâinile în aer, astfel încât să-i fure rolul; aceasta se obține împiedicându-l pe celălalt, la modul fizic, de-a o face. Dacă urmărești o conversație între doi italieni, vei observa că sunt momente în care vorbitorul își pune mâna binevoitor pe antebrațul celuilalt. La o privire superficială, gestul pare a fi unul de afecțiune. Scopul său real este totuși să-i arate ascultătorului că nu i se va permite să ridice mâinile.

Atunci când vorbitorul dorește să renunțe la rol, pur și simplu își lasă mâinile în jos, indicând astfel că nu are nicio intenție să continue. Un alt semnal prin care un italian sugerează că e gata să-și încheie discursul este ridicarea din umeri. Atunci când ajunge la final, ridică din umeri, ca și cum ar da semne de neajutorare. Interesant e că, deși britanicii nu utilizează asemenea gesturi ca semnale de terminare a unei discuții, și ei își încheie rolul cu fraze precum: „Ei bine, nu știu...", care poartă același mesaj de detașare și de neajutorare ca și datul din umeri.

Rolul de ascultător în cadrul unei conversații între italieni este mai degrabă direct. Pentru a-și păstra opțiunile deschise și pentru a contracara tendința unora de a pune monopol pe rolul de vorbitor, el trebuie să-și întoarcă privirea. Totuși, pentru a obține rolul principal, trebuie să-l facă pe cel care vorbește să coboare mâinile, de cele mai multe ori apăsându-i-le până la obținerea efectului. Dacă, dimpotrivă, nu urmărește să vorbească sau vrea să-i arate respect interlocutorului, poate face următoarele două lucruri: fie să se uite la celălalt, fie să își încrucișeze brațele sau să le țină la spate. La o primă vedere, aceste poziții ale brațelor par a fi niște forme de relaxare; în contextul unei conversații între doi italieni, ele sugerează lipsa intenției ascultătorului de a-și schimba statutul, arătând că și-a poziționat mâinile astfel încât i-ar fi dificil să înceapă să vorbească. Faptul că aceste semnale statice sunt utilizate de către ascultător pentru a arăta că nu-l tentează rolul de vorbitor explică parțial de ce, în Italia, utilizarea unor semnale vocale nu este necesară și de ce sunt atât de neobișnuite acolo în cadrul unei conversații. Celălalt motiv care explică sărăcia „back-channel"-ului vocal este că italienii sunt atât de dornici să preia rolul de vorbitor, încât nu au nevoie de nicio încurajare din partea ascultătorului.

Există o gamă largă de stiluri conversaționale în Europa, pornind de la stilurile furtunoase, întâlnite în Italia, și ajungând până la cel precaut, regăsit în țări precum Finlanda. Grecii și turcii sunt mult mai asemănători cu italienii în ce privește modul de a conversa, în vreme ce suedezii, germanii, olandezii și britanicii sunt mai apropiați ca stil de finlandezi. Italienilor le place să vorbească, nu agreează tăcerea și se întrerup frecvent unul

pe altul. Ei sunt motivați de nevoia de a-și arăta afecțiunea și de a fi plăcuți, acesta fiind motivul pentru care ei adoptă un stil conversațional atât de expresiv. Finlandezii sunt mult mai preocupați să nu se impună în fața partenerilor de discuție și nici aceștia, la rândul lor, să nu o facă. În consecință, întregul lor stil comportamental este orientat spre evitarea oricărei posibile ofense aduse altora. Iată motivul pentru sunt mai puțin vorbăreți, acceptă mai ușor tăcerea, nu le place să fie întrerupți, permițându-și totodată să lase pauze lungi între schimburile de cuvinte, deoarece au siguranța că ceilalți nu vor profita pentru a începe ei să vorbească. Pentru italieni, conversația este în mod frecvent un soi de competiție. Pentru finlandezi — mai degrabă o ocazie de cooperare.

Victoria

Chiar dacă originile celor mai multe gesturi se pierd în negura vremurilor, există totuși câteva în cazul cărora putem identifica momentul apariției. Data nașterii gestului churchillian pentru „victorie", executat prin îndepărtarea arătătorului de degetul mijlociu în timp ce palma e îndreptată înainte, poate fi indicată cu exactitate. Deși semnul victoriei este în mod obișnuit asociat cu Churchill, totuși nu el a avut ideea de a utiliza litera V, sau un gest care s-o reprezinte, pentru a simboliza victoria.

Există, de fapt, două teorii asupra originii semnului în V. Una dintre ele consideră că autorul lui ar fi un avocat belgian, Victor de Lavelaye. Acest lucru este discutat de către Desmond Morris și colegii săi în cartea numită *Gesturi*. Povestea spune că, în prima parte a războiului, graffiti-urile desenate pe ziduri pentru a-i enerva pe naziști conțineau abrevierea RAF — o evidentă referire la Royal Air Force[32]. De Lavelaye a fost nemulțumit de slo-

[32] Forțele Aeriene Regale.

ganul RAF, care nu avea niciun înțeles pentru vorbitorii de altă limbă și nici nu era foarte atrăgător. Căutând o alternativă, i-a venit ideea să utilizeze litera V, de la „Victorie" și astfel, pe data de 14 ianuarie 1941, a popularizat-o la radio. Era foarte simplu să faci semnul V și alegerea fusese foarte inspirată, pentru că se regăsea cu ușurință în franțuzescul *victoire*, în flamandul *vrijheid* și chiar în germanul *Viktoria*. BBC s-a lăsat convins de propunere și, la puțin timp, a inițiat o campanie, utilizând și primele patru note din Simfonia a V-a de Beethoven, care, întâmplător, corespundeau codului Morse pentru litera V (punct-punct-punct-linie). Abia după aceea Churchill a început să utilizeze semnul în V, transformând gestul într-unul extrem de popular.

Cealaltă teorie, lansată de editorul Bridget Hadaway de la Oxford, susține că Sir John Hammerton a fost prima persoană care a avut ideea să utilizeze litera V în sensul de „Victorie". Hammerton era jurnalist și, mai târziu, un autor de succes. Pe când mergea cu mașina prin Sussex Downs împreună cu șoferul său, într-o zi din luna noiembrie a anului 1940, a remarcat un uriaș V descris pe cer de niște avioane în picaj. Pe data de 29 noiembrie 1940, a scris un articol în *The War Illustrated* în care povestea cum a văzut „un fulger uriaș în formă de V pe boltă, spre apus. Litera trebuie să fi măsurat cel puțin o milă în lungime; partea stângă se pierdea în depărtare, într-un nor alb... Am sesizat că și-a păstrat volumul și densitatea aproape douăzeci de minute". Această viziune l-a inspirat pe Hammerton să se gândească la victorie: „...Se lărgea precum un V —, prima literă de la victorie, deși câteva mile mai departe exista încă un V uriaș, conturat de marginile unei păduri plantate pentru a co-

memora jubileul victoriei[33] din 1887 sau '97. Numele reginei și cuvântul biruinței coincid".

Deși articolul lui Hammerton a apărut cu șase luni înainte de înregistrarea radio a lui De Lavelaye, nu este sigur cui îi datorăm nașterea semnului V de la „Victorie". Putem fi siguri doar că, la puțin timp după aceea, Churchill a început să-l utilizeze pentru a sugera victoria.

Semnul a prins foarte repede. Fotografii din acea vreme arată totuși că gestul a întâmpinat câteva probleme spinoase, din cauza faptului că soldații, deși încântați să-l facă, uneori greșeau poziționându-și palma astfel încât ea era îndreptată spre piept și nu spre înainte — ceea ce însemna, desigur, că schițau de fapt un V insultător, nu un V de la victorie. Consemnările arată că semnul V insultător era foarte larg utilizat în anul 1940 și, posibil, chiar la sfârșitul secolului al XIX-lea. Iar acest lucru face și mai greu de înțeles motivul pentru care oamenii au utilizat semnul V într-un mod eronat. Desmond Morris și colegii săi au subliniat că însuși Churchill a căzut în această greșeală, pentru că există o înregistrare care îl arată făcând semnul V cu palma îndreptată spre sine, și nu înainte. Este posibil, firește, ca aceia care săvârșesc această greșeală să cunoască de fapt conotația insultătoare a semnului V; totuși, știind că aceasta este pusă în umbră de semnificația victoriei, nu se tem că i-ar jigni pe ceilalți. Totuși, mult mai probabil este că gestul V insultător era foarte rar și, prin urmare, nu prea cunoscut. Astfel s-ar explica de ce unii oameni comit o asemenea greșeală. Chiar dacă Churchill a făcut parte dintre ei, apartenența sa la acest club nu a durat prea mult pentru

[33] Este vorba despre perioada de domnie a reginei Victoria.

că ulterior a fost văzut realizând semnul în V doar cu palma înainte.

Semnul insultător V se întâlnește în Marea Britanie și Irlanda, dar nu și pe continent. Faptul că se diferențiază de semnul victorios V îi determină pe oameni să fie foarte atenți, spre a nu-l face pe unul în locul celuilalt. Problema poziției palmei nu are nici o însemnătate pentru ceilalți europeni, ei neavând de ce să se teamă că ar putea jigni pe cineva. Acesta este motivul pentru care, mergând prin diferite regiuni ale Europei, îi veți vedea pe oameni făcând acest semn în ambele forme — uneori orientând palma spre înainte, alteori spre înapoi —, dat fiind că modul în care este plasată palma nu semnifică nimic. Singurul lucru care înseamnă ceva rămâne depărtarea indexului de degetul mijlociu.

Grecii fac o notă aparte pe continent, pentru că ei disting cele două semne V prin poziția palmei. Cel mai dur gest de insultă existent în Grecia este *moutza*, executat prin răsfirarea tuturor degetelor de la o mână și îndreptarea palmei spre persoana vizată. Gestul poate fi realizat cu ambele mâini deodată, dar intensitatea poate fi redusă dacă se separă doar primul și al doilea deget, orientând palma tot spre adversar. Observați că această mini-*moutza* este identică cu gestul churchillian al victoriei, ceea ce înseamnă, desigur, că atunci când grecii vor să facă semnul victoriei, ei trebuie să întoarcă palma spre ei și nu s-o îndrepte spre înainte, adică echivalentul insultei britanice.

Vom vedea imediat ce încurcături poate genera acest lucru atunci când un grec se întâlnește cu un britanic. Grecul, dorind să transmită un mesaj referitor la victorie, nu poate folosi semnul V cu palma înainte, pentru

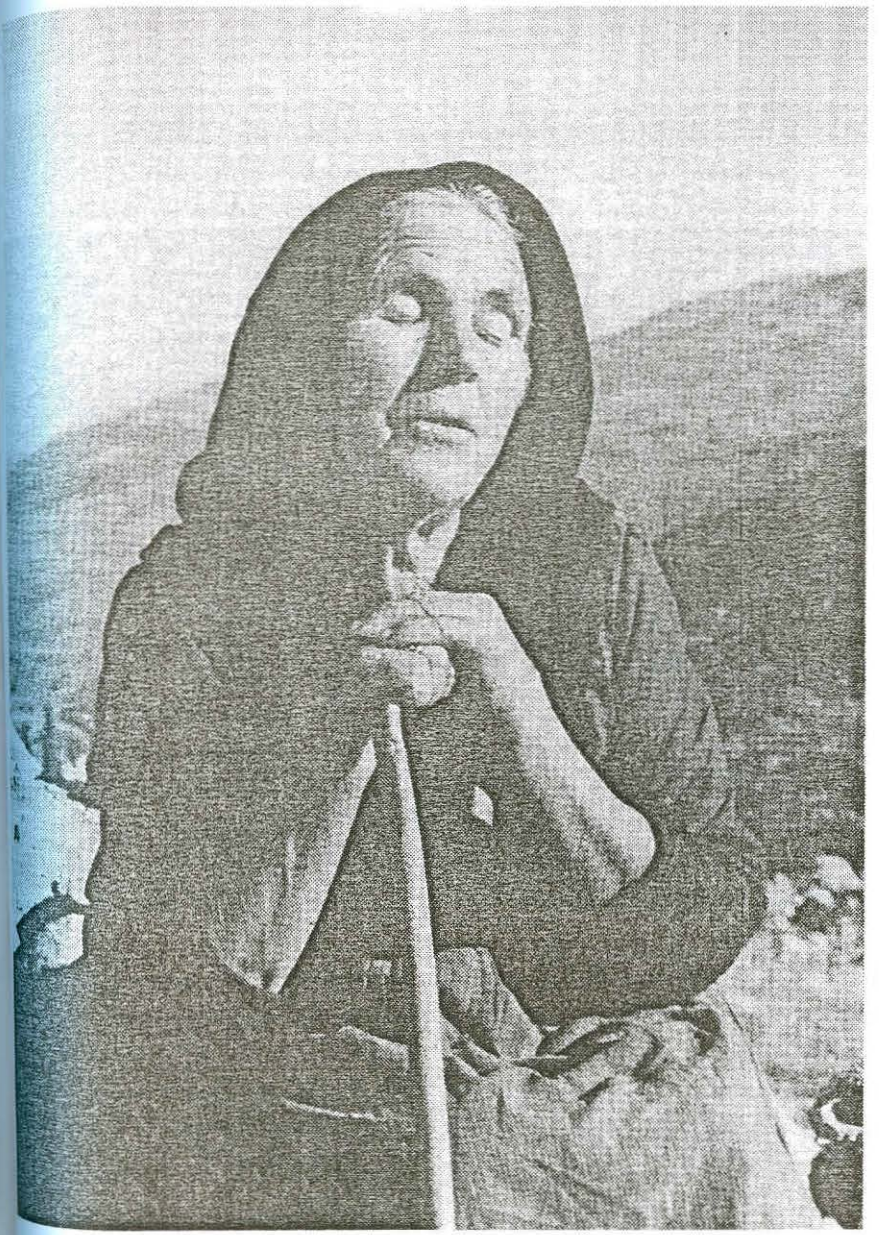

Grecii neagă dându-și capul pe spate.
Acest gest este însoțit uneori de o ridicare din sprâncene, închiderea ochilor și un tâtâit din buze.

Winston Churchill, în 1949, împreună cu un grup de greci care încearcă să reproducă semnul churchillian al victoriei. Din pricina faptului că semnul V cu palma înainte este o insultă pentru greci, singura lor opțiune rămâne de a realiza gestul victoriei cu palma întoarsă spre corp. Observați cum doi dintre ei sunt indecișI dacă să-l facă, în timp ce unul sfârșește prin a schița V-ul considerat de britanici insultător. (Popperfoto)

că astfel el conștientizează că îl insultă pe celălalt. Totodată, nu poate utiliza nici semnul V cu palma întoarsă, deoarece ar reprezenta o insultă pentru britanic. Această problemă se pune invers pentru britanic. Dilema a apărut prima dată atunci când Churchill s-a întâlnit, în 1949, cu un grup de greci, la Atena. Ei au dorit să-l salute utilizând gestul churchillian, dar s-au simțit stânjeniți să-l trimită la dracu'... De asemenea, le-a fost jenă să folosească semnul pe care îl fac în mod obișnuit pentru a simboliza victoria, știind că acesta ar fi fost extrem de insultător pentru cei mai mulți dintre englezi.

Toaletele

Toaletele, așa cum le cunoaștem astăzi, sunt o invenție destul de recentă. Creatorul toaletei cu jet este Sir John Harington, un fin al reginei Elisabeta I, care a construit două prototipuri, ambele având cisternă, vas, o țeavă de jet, valvă, țeavă de scurgere și scaun de toaletă. Una a fost instalată la casa acestuia din Kelstone, lângă Bath; cealaltă a fost dusă la palatul Richmond, pentru folosința reginei. Harington a scris de asemenea o carte, descriindu-și invenția. Aceasta conținea diatribe împotriva obiceiurilor nesănătoase ale compatrioților săi; o copie se pare că ar fi fost bătută în cuie deasupra toaletei din Richmond. Dar nici autorul, nici nașa lui nu au reușit să-i convingă pe englezi că a sosit vremea toaletei cu jet. De fapt, abia peste două sute de ani a fost realizat primul patent de toaletă cu jet care a avut succes. Între timp, englezii, ca și cei de pe continent au utilizat olițe de noapte, pe care le goleau într-un canal sau în șanțul drumului, acest lucru făcându-se deseori fără niciun avertisment prealabil. Totuși, locuitorii din Edinburgh erau mult mai atenți decât alții, pentru

că, înainte de a zvârli conținutul oalelor de noapte în capul trecătorilor, strigau: „Gardyloo!", expresie adaptată din franțuzescul *Gare l'eau* — „Atenție, apă!"

Oalele de noapte erau foarte larg răspândite. Totuși, familia regală și membrii nobilimii, care erau preocupați de confort și țineau la aparențe, preferau scaunul de toaletă — care consta dintr-un fotoliu cu o gaură în șezut sau o cutie cu capac prinsă în balamale, ce se închidea peste o pernă rotundă. Dar nu toată lumea le folosea. Oamenii de la țară se ușurau pe câmp și nu era deloc ceva neobișnuit ca orășenii să își facă nevoile pe unde apucau. Istoricul de secol XVII Anthony à Wood relata cum întreaga curte a lui Charles al II-lea și-a petrecut vara anului 1665 la Oxford, pentru a scăpa de ciuma care bântuia în Londra, și cum și-a părăsit tabăra, „lăsându-și la plecare excrementele împrăștiate în fiecare colț, în camerele de lucru, prin hornuri sau pivnițe". Samuel Pepys menționa în jurnalul său că, atunci când slujnica uitase să-i aducă în dormitor oala de noapte, își făcuse nevoile, „de două ori, în vatra șemineului".

În secolul al XVIII-lea, puteau fi întâlniți bărbați umblând pe străzi înarmați cu o găleată și purtând o mantie lungă. Pentru o sumă potrivită, își înfășurau mantia în jurul clientului, acoperindu-l în timp ce acesta se ușura în găleată. Pe atunci, desigur, existau și parcurile publice. În timpul șederii sale la Londra, Casanova menționa cum s-a dus în parcul St. James „să privească frumusețile, plimbându-se, călărind și conducând trăsuri", dar a fost oripilat să descopere „șase sau șapte oameni care-și făceau nevoile în tufișuri, cu părțile rușinoase la vedere". El i-a mărturisit contelui de Pembroke că a găsit acest spectacol absolut dezgustător. Interlocutorul a ri-

dicat pur si simplu din umeri, spunându-i că e ceva absolut obișnuit.

Cele mai multe dintre societăți au o puternică aversiune față de fecalele umane. Acest lucru nu este înnăscut, pentru că de obicei copiii se arată fascinați de dejecțiile lor, până în momentul în care sunt învățați cum să-și stăpânească impulsurile și, totodată, când și unde să se ușureze. Defecația, care la început este o experiență naturală și deseori plăcută, sfârșește prin a deveni un act care presupune nenumărate constrângeri, fiind înconjurat de tot soiul de tabuuri și atitudini contradictorii. Copiii învață, printre altele, că defecația este un fapt rușinos, ceva ce ar trebui făcut în spațiul privat, în secret, și despre care nu trebuie discutat.

Din punct de vedere istoric, atitudinile față de intimitate au variat foarte mult de-a lungul istoriei. De exemplu, în Roma antică locuințele nu dețineau toalete individuale. Când un nobil avea nevoie să se ușureze, chema un sclav care să-i aducă o oală de noapte indiferent unde se afla și, imediat după ce termina, sclavul lua oala și o arunca. Împăratul Vespasian a instituit pisoare publice la Roma în secolul I d. Ch.; de asemenea, existau latrine publice, care constau din rânduri de scaune suspendate deasupra unui jgheab. Hârtia igienică nu se inventase încă, așa că oamenii utilizau bureți înfipți în vârful unor bețe, de obicei îmbibați cu saramură. După folosire, erau puși sub un jet de apă și dați persoanei următoare. Faptul că acești bureți nu erau aruncați, ci utilizați iar și iar, arată măsura în care defecația era privită ca un act public.

Deși latrinele private au intrat în funcțiune încă din Evul Mediu, ele au continuat să reprezinte o raritate, fiind mult mai obișnuit să găsești scaune de toaletă rudimentare, suspendate, de obicei între două clădiri, asemănătoare acelor instalații descrise în *Decameronul*, acolo unde Andreuccio, negustorul de cai, își pierde echilibrul pe bara latrinei și cade în pasta moale de dedesubt. În Franța, acest aspect public al defecației a devenit chiar parte a etichetei regale. Ludovic al XIV-lea, de exemplu, își trata scaunul de toaletă ca pe un tron, și nu se dădea în lături să ofere audiențe stând pe el. Ambasadorul britanic, lordul Portland, a considerat că este o mare onoare să fie primit de suveran în aceste circumstanțe; tot de acolo, regele și-a anunțat logodna cu domnișoara de Maintenon.

Sir William Wraxall ne oferă mărturii similare referitoare la obiceiurile legate de procesul defecării ale lui Ferdinand al IV-lea. Scriind de la curtea din Napoli, în 1779, el menționează că „acele arte și funcțiuni care în Anglia nu se află nici măcar pe buzele celor mai vulgare persoane, aici sunt practicate în văzul tuturor. Atunci când regele a luat o masă copioasă și simte nevoia să se retragă, pur și simplu le spune acest lucru nobililor din jur și îi selectează pe favoriți pentru a-l însoți. *Sono ben pransato*, spune el, mângâindu-și burta, *adesso bisogna una buona panchiata*. Aleșii o însoțesc apoi pe maiestatea sa, stând plini de respect în jurul stăpânului și amuzându-l în timp ce își face nevoile".

Chiar și azi, atitudinile francezilor față de dejecțiile umane sunt foarte diferite de ale altor popoare din Europa. În primul rând, pentru că ei nu acordă aceeași importanță intimității. Fapt evident mai ales în cazul acelor *pissoirs*, locuri de urinat în aer liber îngrădite doar de o banda de tinichea, care lăsau expuse capul și picioare-

le, permițându-le celor care le foloseau în grabă să discute cu trecătorii. Din nefericire, cele mai multe dintre vechile *pissoirs* au dispărut, lăsând locul toaletelor ecologice. Acum, în loc să privească lumea în timp ce urinează, clientul plătește doi franci și este înconjurat de o lume pură, unde nici măcar nu e nevoit să tragă apa. Totul e făcut pentru confortul lui, imediat ce apasă butonul pentru a deschide ușa. Când iese afară, toaleta se curăță singură.

Deși atitudinea francezilor în raport cu defecarea e pusă în umbră de noile toalete, ei continuă să manifeste aceleași convenții — de pildă, obiceiul galic conform căruia bărbații și femeile utilizează aceeași toaletă la restaurant. În Marea Britanie și Germania, toaletele pentru bărbați și pentru femei sunt separate în localuri, ceea ce înseamnă că oamenii au unde să se retragă dacă doresc să vorbească despre cei de sex opus. În Franța, însă, se obișnuiește ca bărbații și femeile să folosească aceeași toaletă, iar chiuveta, scaunul și pisoarul să se afle foarte aproape unul de altul. O femeie care se spală pe mâini se poate trezi lângă un bărbat străin care tocmai utilizează pisoarul, în timp ce acesta se poate trezi, la rândul său, că o altă femeie trece pe lângă el în drumul către cabină. La fel se întâmplă și în toaletele publice, multe dintre ele fiind deservite de personal feminin. Acest lucru poate fi foarte stânjenitor pentru bărbații din alte țări, unde facilitățile sunt strict separate pe sexe și unde o femeie străină nu va fi niciodată prezentă atunci când un bărbat își va deschide fermoarul.

Apoi, mai este problema toaletei în sine. În Franța, în special în sud și în zonele rurale, closetul constă de cele mai multe ori dintr-un vas de porțelan plat, un fel

de platformă cu inserții pentru picioare și o gaură în mijloc[34], deasupra căruia se stă pe vine. Pentru cei obișnuiți cu această poziție, nimic nu pare mai natural. Pe de altă parte, pentru străini, care sunt familiarizați cu toaleta cu scaun, este inconfortabilă, stresantă și stranie. În ceea ce-i privește pe vizitatori, ei consideră aceste lucruri ca fiind departe de standardele civilizației.

Francezii sunt de asemenea unici în devoțiunea lor față de bideu. S-a sugerat că apariția bideului, pe la 1730, se datorează obiceiului lor de a se „spăla local" și specializării foarte stricte a încăperilor în interiorul caselor înstărite din Franța. În această epocă s-au separat tot felul de încăperi, fiecare având propria sa funcție — precum camera de baie, lavatorium-ul și privata. Potrivit unor specialiști ca Georges Vigarello, aceasta a determinat acordarea unei mai mari atenții curățeniei, ceea ce a făcut ca bideul să devină din ce în ce mai popular. Bideul a fost, de asemenea, asociat cu pasiunea francezilor pentru parfumuri și cu practica aplicării unor poțiuni frumos mirositoare în părțile intime ale corpului. Era, așadar, un accesoriu deopotrivă al igienei și al plăcerii, un mijloc prin care-ți păstrai organele genitale curate și parfumate.

Călătorii britanici și americani, vizitând Franța, sunt deseori nedumeriți de bideurile pe care le găsesc în camerele de hotel. Unii le iau drept pisoare sau closete, alții le folosesc pentru a-și răci vinul sau pentru a-și înmuia lenjeria. Așa cum arată Alexander Kira în cartea sa despre camerele de baie, mulți americani și britanici nu știu că bideul este utilizat pentru a te curăța după ce ți-ai fă-

[34] De tipul celor numite la noi „WC turcesc".

cut nevoile. Ei cred că este ceva legat de sex, că singurul său scop este „de a face spălături vaginale cu scop contraceptiv sau a spăla regiunea vulvei după un contact sexual". Aceste concepții greșite asupra scopului real pe care îl are bideul au dusla conturarea unei imagini a franțuzoaicei ca o femeie a cărei sexualitate este extrem de activă și promiscuă. Altfel de ce oare, se poate întreba un străin, ar avea nevoie francezii de atât de multe bideuri, dacă nu pentru faptul că femeile lor se spală extrem de des în zonele intime?

Un studiu recent, efectuat de Scott Ltd, producător de hârtie igienică, arată că britanicii au convingeri ferme privind toaletele întâlnite în străinătate. Când li s-a cerut să facă o comparație între țări, aceștia au plasat Franța pe antepenultimul loc, urmată de Thailanda și Grecia. Când subiecții au fost întrebați ce au de obiectat privind WC-urile străinilor, aceștia au menționat lipsa curățeniei, absența hârtiei igienice și a apei curente. De fapt, britanicii sunt destul de mofturoși în ceea ce privește hârtia igienică. În ciuda așteptărilor, cota de piață ocupată de aceasta în Marea Britanie este dublă, ca valoare, față de cea din Germania. Principalul motiv îl reprezintă calitatea superioară a hârtiei din Marea Britanie — rezultând că englezii sunt mult mai preocupați de felul de hârtie întrebuințat, comparativ cu nemții. Dacă luăm reputația drept factor determinant, francezii nu stau deloc bine la acest capitol. Conform remarcii umoristului american Billy Wilder, „Franța este locul în care banii ți se dizolvă în palmă, dar unde nu poți rupe hârtia igienică".

Obiceiurile din baie ale nemților diferă și în alte privințe. Mai întâi, WC-urile din Germania sunt de regulă de genul celor cu vas plat, ceea ce înseamnă că materiile fecale se depozitează întâi pe un prag scurt, care le permite inspectarea înainte de a trage apa. În anumite cercuri, aceasta este privită ca fiind o etapă esențială în ritualul legat de scaun, trimițând la convingerea străveche, menționată de Plinius, că starea sănătății unei persoane poate fi determinată prin examinarea culorii și a consistenței materiilor fecale — concepție larg răspândită și în Germania zilelor noastre.

În cazul unui closet cu vas plat este aproape imposibil să nu-ți vezi propriile materii fecale; în loc să se scufunde sub suprafața apei, rămân în mijlocul vasului, aproape cerând a fi inspectate. Dezavantajul este acela că deseori necesită mai mult de un tras al apei și o spălare viguroasă cu peria înainte să dispară. Asta înseamnă că este, de cele mai multe ori, mai murdar decât celelalte tipuri de closet. În romanul său *Frica de zbor*, Erica Jong critică „obsesia fanatică a neamțului privind iluzia curățeniei. Iluzia, să subliniem, căci nemții nu sunt cu adevărat curați... Intrați doar într-o toaletă de-a lor și veți întâlni accesorii de neînchipuit altundeva în lume. Are o platformă drăguță din porțelan pe care să cadă rahatul la inspecție, înainte de a se rostogoli și de a pieri în abisul acvatic și, de fapt, apa nici nu apare în vas decât după acționarea clapetei. Drept urmare, dintre toate closetele, cele nemțești sunt înconjurate de cea mai puternică duhoare".

Chiar dacă se presupune că sunt mai murdare decât majoritatea, cu siguranță altceva rezultă din părerile străinilor cu privire la ele. De exemplu, studiile realizate de Scott Ltd arată că englezii le situează pe locul patru între cele mai bune din lume, după acelea din SUA, Marea Britanie și Elveția. Continentalii, pe de altă parte,

le acordă WC-urilor nemțești locul trei în lume, din nou după cele ale Statelor Unite și Elveției. În plus, studiile de piață evidențiază că, pe cap de locuitor, cheltuielile cu produsele de igienizare a closetului în Germania sunt aproape duble față de cele din Franța, Italia și Regatul Unit; aceasta arată ori că WC-urile din casele nemților sunt mai curate decât majoritatea, ori că necesită de două ori mai mult detergent pentru a fi curățate.

Oricum am interpreta rezultatele, rămâne valabil faptul că nemții cheltuiesc extrem de mult în încercarea de a-și menține closetele curate. Aceasta poate fi asociată preocupării lor exagerate privind curățenia, dar poate avea legătură și cu fascinația lor față de scatologie. Conform folcloristului american Alan Dundes, obsesia referitoare la excremente este ades întâlnită în cultura germană. Referiri la rahat și defecare apar în mod regulat în bancuri, ghicitori și proverbe nemțești, iar expresiile legate de dejecții reprezintă baza insultelor și înjurăturilor obscene ale localnicilor. Și britanicii au un lexic bine dezvoltat al termenilor scatologici, incluzând cuvinte precum „rahat", „căcat" și „găozar", dar când vine vorba de obscenități, aceștia nici nu suferă comparație cu nemții.

În Germania, cea mai frecventă obscenitate este *Scheiss*, însemnând „rahat". Este folosită ca înjurătură, manifestare a frustrării și insultă — ca în cazul lui *Scheiss drauf* („căca-m-aș"), *verdammte Scheiss* („rahatu' dracului") sau *Scheissdreck* („rahat mizer"). Și fundul în sine joacă un rol important în imagistica insultelor, în special în expresia *Leck mich im Arsch*, care înseamnă „pupă-mă în cur", sau, mai precis „linge-mă-n cur". Asemeni lui *Scheiss*, insulta privind linsul ocupă o poziție preferențială în lexicul obscenităților nemțești, atrăgând atenția multor cercetători. Conform spuselor lui Alan Dundes, „există cărți întregi dedicate documentării apariției acesteia în literatură și în viață. Impactul a zeci și zeci de proverbe, ghicitori, cântece populare, basme, bancuri, poezii populare etc. depinde efectiv de articularea lui *Leck mich im Arsch*".

Tema pupatului în fund este destul de veche, ducându-ne la credința din timpurile medievale, când sataniștii i se închinau diavolului sărutându-i fesele. Totuși, insulta este mai recentă. În Germania a fost popularizată de Goethe, dar îi putem detecta începuturile chiar înaintea secolului al XVII-lea. A fost cunoscută cu siguranță în secolul al XIX-lea, dat fiind că *Dicționarul limbii vulgare* din 1811 face referire la „pupă-mi fundul", căreia îi conferă explicația: „O ofertă frecvent făcută, dar niciodată acceptată literalmente". Este foarte probabil ca insulta să fi fost folosită în întreaga Europă chiar de prin secolul al XVI-lea. Conform spuselor lui James McDonald, „principiul îi era familiar lui Shakespeare. În a doua parte a lui *Henric al VI-lea* (IV.vii.31), lingușitorul Delfin este numit *Monsieur Basimecu*, porecla reprezentând un joc de cuvinte bazat pe franțuzescul *baise mon cul*, în traducere «pupă-mă-n fund»".

Concepția nemților în această privință nu este una fără ocolișuri, deoarece are componente atât pozitive, cât și negative. Dundes, bunăoară, face referire la practicile fermierilor germani, care obișnuiau să strângă fecale, atât umane, cât și animale, în fața casei. Intenția nu era de a le depozita spre a le folosi la nevoie, ca îngrășământ, ci de a le așeza în văzul lumii; cu alte cuvinte, de a le sugera altora că respectivul era o persoană îndestulată pentru că deținea un șeptel numeros. Evident, cu cât grămada era mai mare, cu atât mai mare se presupunea că ar

fi și numărul animalelor. De asemenea, referiri pozitive la anus apar în poveștile pentru copii sau sunt sugerate de jucării; un exemplu deghizat este povestea gâștii care face ouă de aur, pe când *die Dukatenscheisser*, păpușa care împarte monede, scoțându-le pe la partea dorsală, reprezintă unul mai explicit. În ambele cazuri, anusul nu mai este reprezentat ca originea mizeriei, a materiei fecale, ci drept sursă a bunăstării.

Simbolistica anusului ca aducător de noroc poate fi găsită și în alte țări europene. De exemplu, francezii folosesc uneori expresia *avoir du cul* când se referă la noroc, iar italienii au un gest al mâinii cu același înțeles. Aici, degetul mare și arătătorul se unesc pentru a forma o gaură mare; în alte cazuri, gestul este folosit ca amenințare, ca simbol al emasculării, adică: „Ai grijă că atât îți fac curul!" În circumstanțe pozitive, referirea este la *un culo grande* —un fund mare. Aici, persoana spune de fapt: „Norocul mi-a surâs într-atât, încât atât de mare mi-a ajuns fundul!" Originea gestului stă în banala observație că oamenii care mănâncă mult trebuie să defecheze cantități mai mari. Pentru țăranul italian sărac, care nu știa de unde îi va veni următoarea masă, un anus lărgit era metafora evidentă pentru noroc și avuție.

Este interesant faptul că, deși britanicii nu asociază anusul cu norocul, totuși consideră că, pășind accidental într-un rahat, pot avea noroc. Vreme de secole, credința a fost întreținută de un proverb: „Shitten luck is good luck"[35]. Din câte se știe, proverbul nu mai este folosit, dar superstiția există încă.

[35] În traducere liberă, „Ghinionul căcat noroc aduce".

A fost menționat că fascinația germanilor privind materiile fecale poate fi asociată vechii practici a înfășatului. De exemplu, Alan Dundes a sugerat că învelirea bebelușilor în fâșii lungi de material textil, nu doar că le restricționa mișcările, dar îi forța să zacă ore în șir în propriile excremente. Aceasta, sugerează el, a dat naștere multor glume scrâșnite privind defecarea în pat sau în pantaloni, conturând un tip de personalitate numită de freudieni „anal erotică" sau „anal retentivă". De fapt, Dundes merge până la a sugera că observațiile lui Freud privind caracterul anal sunt bazate pe realitățile din societatea austro-germană în care trăia; fără a ști, Freud își descria propria societate. Problema cu această teorie este că, astăzi, părinții germani nu-și mai înfașă copiii. În plus, există țări, precum Polonia și Rusia, în care înfășatul s-a practicat pe scară largă, dar unde nu a existat un interes real privind subiectul materiilor fecale.

Nemții sunt cunoscuți pentru preocuparea lor în ceea ce privește aparatul digestiv — artistul german Georg Grosz s-a referit o dată la țara sa ca fiind „sediul constipației" —, dar când vine vorba de griji pentru digestie, britanicii trec în frunte. De la o vârstă foarte fragedă, aceștia sunt învățați să creadă că, pentru a avea un trup sănătos, sunt necesare mișcări frecvente ale viscerelor. De fapt, cei mai mulți britanici definesc constipația ca lipsa deschiderii zilnice a cavității anale, fapt pe care ceilalți europeni nici nu l-ar observa, darmite să se constituie într-un motiv de îngrijorare. Nu este surprinzător astfel că în Anglia consumul de laxative este cel mai mare din Europa ori că nenumărate simptome sunt puse pe seama constipației. Cum indică și Jonathan Miller în *The Body in Question*, „Englezii sunt obsedați de pro-

propriile intestine. Când un englez se plânge de constipație, nu se știe dacă vorbește despre regularitatea scaunului, oboseală, dureri de cap sau depresie".

Există numeroase explicații pentru obsesia britanicilor privind mișcările viscerelor. Una se referă la regimul alimentar al acestora, indicând consumul insuficient de fibre drept cauză a constipației. O alta ar fi aceea că, în școli, copiii sunt supuși unui interogatoriu zilnic privind defecația, fiind întrebați dacă „au fost sau nu". Se spune că anxietatea asociată acestor manifestări inchizitoriale zilnice s-a infiltrat în întreaga societate britanică. A treia explicație este una psihanalitică; ea postulează că britanicii au rămas la stadiul de dezvoltare anală — mai specific, stadiul anal-expulsiv, acela când copiii simt plăcere în a defeca — și din această cauză devin anxioși când nu reușesc s-o facă. A patra și ultima explicație indică teoria autointoxicării ca fiind adevăratul vinovat. Lynn Payer, o autoritate în cultură și medicină, afirmă că teoria autointoxicării a fost una reprezentativă la începutul secolului trecut. Conform acesteia, mâncarea digerată rămasă în intestin începe curând să putrezească, devenind otrăvitoare pentru organism. Doar defecând în mod regulat și frecvent, această otrăvire nu se mai produce.

Unul dintre lucrurile evitate de europeni este referirea directă la defecare și urinare și la locurile destinate lor. Fiecare societate din Europa are propriile eufemisme pentru closet. Chiar și francezii, care se mulțumesc să-i spună pisoarului *pissoir*, au o mulțime de termeni mai aluzivi pentru closet, cum ar fi *les water*, o abreviere de la *les W.C.*, pe care l-au împrumutat de la britanici, și vă-

rul său *les lieux*[36], unul dintre candidații la originea englezescului *loo*. Francezii nu se jenează să-și numească toaletele după numele unor personalități. O toaletă publică poartă uneori numele *Rambeteau*, precum un cunoscut prefect. Folosesc și termenul *Vespasienne*, pe care l-au adaptat din italienescul *Vespasiano*, care la rândul său derivă din latinescul aceluiași nume, al împăratului care a introdus primele toalete publice la Roma.

Și alți europeni au obiceiul de a da tot felul de nume toaletei. Eufemismele germanilor includ *Abort* (loc de descotorosire), *stilles Örtchen* (locșor liniștit) și *Abtritt* (după „plecare"), precum și „D" și „H" pentru *Damen* și *Herren*, precum și englezescul „W.C.". De asemenea, o denumesc *Null-Null* (după acel „OO" care apare uneori pe ușile toaletelor) și vorbesc despre mersul „la spălat pe mâini" sau „să dea un telefon". Nemții au și câteva substitute pentru closet, cum ar fi *Donnerbalken* (grinda pentru tunet) și *Plumpsklo* (pleosc). Când rușii întreabă de toaletă, pomenesc despre *ubornaia*, în traducere liberă „loc de împodobire", iar atât spaniolii, cât și italienii adoptă cuvinte care înseamnă „retragere". Eufemismele italienilor pentru toaletă includ *bagno*, care înseamnă „baie", și *servizi*, însemnând „servicii". Dar cel mai cunoscut termen în Italia este *gabinetto*, din franțuzescul *cabinet*. Olandezii au un cuvânt similar, *bestekamer*, care înseamnă „camera cea mai bună".

Britanicii au inventat un număr enorm de eufemisme — o reflecție, s-ar părea, a fascinației lor privind toaletele (spre exemplu, prințul Charles colecționează capace de WC), precum și a înclinației lor pentru „umo-

[36] Locurile.

rul de latrină". Robert Burchfield, cel care a trecut în revistă istoria numelor toaletelor englezești, ne spune că, pe vremea lui Chaucer, toaleta se numea „privată" sau „cameră străină" ori, mai scurt, „străină". *Jakes* a fost folosit în secolul al XVI-lea, iar „closet", „latrină" și „casa de nevoi" într-al XVII-lea. *Bog* și *Bogs* au apărut în veacul următor, împreună cu *water closet* și *dunny*. Cel de pe urmă nu mai este folosit în Marea Britanie, dar a reușit să emigreze în Australia, unde a rămas cuvântul principal pentru toaletă. În secolul al XIX-lea au apărut și *bog-house*, *WC* și „toaletă" — ultimul reprezentând o adaptare din limba franceză. Secolul XX a adus în vocabular și o serie de neologisme, precum *gents*, *ladies*, *John* și „spălător".

Astăzi, cel mai folosit nume pentru toaletă este *loo* („budă"), care pare să fi intrat în limbajul britanicilor în secolul al XIX-lea. Părerea generală este că *loo* provine din limba franceză, deși nu se știe dacă de la *l'eau*, însemnând „apă", ori de la *lieu d'aisance*, adică „loc de ușurare" ori abrevierea sa, *lieu*. Chiar dacă nu putem afla cu exactitate, deținem informația că englezii spuneau că „se ușurează" în veacul al XVIII-lea. Bunăoară, într-o scrisoare de pe continent din 1764, David Garrick relata că „în Italia oamenii *își fac nevoile*, în Germania *scapă de sarcină*, dar în Anglia (și numai în Anglia) *se ușurează*". Aceasta indică faptul că *loo* provine din franțuzescul cuvântului „loc", o interpretare sprijinită de faptul că în secolul al XVIII-lea francezii făceau frecvent referire la toalete ca fiind *cabinets d'aisance à l'anglaise* — așadar, „camere englezești de ușurare". Când Blondel, arhitectul lui Ludovic al XV-lea, și-a întrebat prietenii englezi cu privire la existența unor asemenea camere, aceștia n-au părut să știe, lucru deloc surprinzător, deoarece erau extrem de rare în Anglia acelor vremuri.

S-a sugerat că *loo* nu are nimic de-a face cu *l'eau* sau *lieu*, ci ar veni de la *bourdalou*, un vas în formă de papuc folosit de franțuzoaice în călătoriile lor, în veacul al XVIII-lea. Conform lui Keith Allan și Kate Burridge, obiectul fusese numit astfel după un predicator iezuit francez, Louis Bourdaloue, ale cărui predici de la Versailles se bucurau de atâta popularitate, încât congregația se aduna cu ore bune în avans. Oamenii nu erau dispuși să-și părăsească locul, așa că se ușurau în vase închise, portabile. Mai târziu, acestea au dobândit numele faimosului predicator.

„Da" și „nu"

Multă lume consideră că modul normal de a spune „da" cu ajutorul capului este prin mișcarea lui în sus și în jos, iar a spune „nu", prin întoarcerea acestuia într-o parte și-n alta. Presupunerea este incorectă. Doar în Europa există nu mai puțin de trei coduri de gesturi ale capului pentru a afirma sau a nega un lucru.

Primul este codul „încuviințare-scuturare", în care capul face o mișcare sus-jos pentru „da" și una stânga-dreapta pentru „nu". Acesta este de departe cel mai popular cod regăsit în Europa, întinzându-se din vest, din Portugalia, până în est, în Rusia, și din nord, din Scandinavia, până în sud, în Spania. Al doilea cod se numește „coborâre-aruncare", în care capul este înclinat rapid în față pentru a spune „da" și aruncat spre spate pentru a spune „nu", întâlnit în Grecia, în Turcia și în sudul Italiei.

Există mai multe diferențe interesante între codul „încuviințare-scuturare" și codul „coborâre-aruncare". Primul lucru demn de observat este că încuviințarea și scu-

turarea operează în planuri diferite, pe când coborârea și aruncarea operează în același plan. Deoarece o secvență de încuviințări (sus-jos-sus-jos-sus etc.) diferă foarte mult de o serie de scuturări (stânga-dreapta-stânga-dreapta-stânga etc.), oamenii care folosesc codul „încuviințare-scuturare" pot repeta neîntrerupt gestul pentru a-și accentua mesajul.

Acest tip de repetiție emfatică nu le este disponibilă persoanelor care folosesc codul „coborâre-aruncare". Întrucât mișcările pe care le presupune operează în același plan, o serie de coborâri repetate seamănă deranjant de mult cu o serie de încuviințări repetate, fiind foarte probabilă nașterea unor confuzii. Din acest motiv, coborârea și aruncarea capului se rezumă la o singură mișcare — în jos, în cazul coborârii și în sus, în cazul aruncării. Totuși, există trei moduri în care utilizatorii codului „coborâre-aruncare" își pot sublinia mesajele. În primul rând, prin repetarea gestului, dar având grijă ca fiecare secvență să fie clar separată de o perioadă în care capul să rămână nemișcat; în al doilea rând, prin mărirea vitezei sau amplitudinii mișcării, pentru ca gestul să pară mai spectaculos, iar în al treilea rând, prin folosirea adițională a mimicii feței sau a unor semnale vocal-convenționale.

Data viitoare când mergeți în vacanță în Grecia, priviți modul în care localnicii își întorc capul. Veți observa că uneori își dau capul pe spate fără a utiliza și anumite grimase. În alte ocazii veți vedea că își însoțesc mișcarea în sus a capului cu ridicarea sprâncenelor, închizând ochii și țâțâind din buze. Când toate aceste componente sunt folosite împreună, gestul capătă o semnificație categoric negativă. Totuși, fiecare componentă poate apărea singu-

ră sau în alte combinații pentru a sublinia caracterul formal sau familial al mesajului ce exprima negația. De fapt, pentru a spune „nu", un grec nu e nevoit să-și miște capul deloc. Dacă se simte obosit sau fără inspirație, cel mai probabil va ridica doar din sprâncene.

Deși codul „coborâre-aruncare" este considerat caracteristic exclusiv grecilor și turcilor, poate fi întâlnit deopotrivă în Sicilia și sudul Italiei continentale, acolo unde este folosit alături de codul „încuviințare-scuturare". Dacă vizitați un oraș din nordul Italiei, precum Roma, veți observa că locuitorii folosesc datul din cap sus-jos pentru a spune „da" și mișcarea stânga-dreapta pentru „nu". Dacă porniți pe autostradă și mergeți 200 de kilometri spre sud, veți descoperi că napolitanii practică atât mișcarea sus-jos și stânga-dreapta a capului, cât și pe cea de aruncare. Cercetarea întreprinsă de Desmond Morris și colaboratorii săi în regiunea cuprinsă între Roma și Napoli a arătat că „aruncarea" capului corespunde unei linii șerpuitoare care unește râul Garigliano, pe coasta de vest, și peninsula Gargano, pe coasta de est, iar preponderența gestului se regăsește de-a lungul coastei, în sudul celor două locații. Fascinant la această descoperire este că aria de răspândire se suprapune perfect zonei în care s-au stabilit grecii atunci când au colonizat sudul Italiei, începând cu al doilea mileniu î.Ch. Se cunoaște că grecii antici foloseau „aruncarea" capului în același mod în care o fac și descendenții lor din ziua de azi. Iar faptul că se mai întâlnește în aceeași regiune colonizată acum mai bine de 3 000 de ani reprezintă o mărturie remarcabilă a conservării gestului.

Deoarece codurile „încuviințare-scuturare" și „coborâre-aruncare" se suprapun în sudul Italiei, localnicii

au la dispoziție o varietate de gesturi. Analiza materialelor filmate în această regiune arată că, în momentul în care sudicii doresc să semnaleze o negație cu ajutorul capului, folosesc fie „scuturarea", fie „aruncarea", iar atunci când vor să dea un răspuns afirmativ, aceștia întrebuințează mai degrabă „încuviințarea", decât „coborârea" capului. Dar asta nu e totul, căci la o analiză mai aprofundată descoperim că există o diferență bine definită între gesturile de încuviințare folosite de nordici și de cei din sudul Italiei: pe când sudicii încep cu o mișcare în jos, ceilalți își inițiază mișcarea fie pornind de sus în jos, fie de jos în sus. Faptul reprezintă mai mult decât o curiozitate antropologică, arătând că italienii din nord pot fi deosebiți de cei din sud prin simplul mod în care își înclină capul. Dacă vă aflați în Italia și vă tentează să intrați în rolul profesorului Higgins, uitați-vă la modul în care oamenii răspund afirmativ. Dacă își încep încuviințarea printr-o mișcare orientată în jos, atunci pot fi în egală măsură nordici sau sudici. Dacă încep cu o mișcare orientată în sus, aceștia sunt în mod sigur din nord.

Al treilea tip de gesturi ale capului pentru a afirma sau a nega un lucru îl reprezintă codul „rotire-aruncare". Pentru a semnala „da", capul este clătinat dinspre un umăr către celălalt, asemănător gestului vest-european ce arată indecizia. Pentru a spune „nu", capul este împins brusc spre spate. Codul „rotire-aruncare" este specific Bulgariei. Deși întreaga succesiune nu mai este folosită în nici o altă parte din lume, fiecare gest care compune mișcarea poate fi întâlnit oriunde. Pentru a găsi mișcarea de aruncare a capului spre spate trebuie doar să traversați granița vecină, către Grecia sau Turcia.

Dar pentru a revedea mișcarea de rotire trebuie să te aventurezi în locuri precum Pakistan sau India.

Apariția izolată în Europa a mișcării de rotire a capului este un adevărat mister. De ce bulgarii folosesc aceleași gesturi ca locuitorii subcontinentului indian? Până la urmă, bulgarii sunt un popor slav. Rasial, lingvistic și cultural, nu au nimic în comun cu indienii și nu deținem vreun indiciu care ar putea sugera că au avut vreodată un contact care să-i încurajeze să împrumute de la ei gestul pentru afirmație. Posibil ca existența mișcării de răsucire a capului atât în Bulgaria, cât și în India să reprezinte doar o coincidență, dar, având în vedere caracterul neobișnuit al gestului, o asemenea teorie nu se susține. O altă explicație, mult mai probabilă, trebuie căutată în istoria Bulgariei. Se cunosc foarte puține despre istoria antică a regiunii și despre proto-bulgarii care au locuit în această zonă înainte de sosirea slavilor. Este posibil, așadar, ca proto-bulgarii să fi venit în Europa din subcontinentul indian, aducând cu ei și mișcarea de răsucire a capului. Mai târziu, când strămoșii slavi ai bulgarilor de azi au invadat regiunea, ar fi putut asimila populația locală, adoptând și gestul pentru afirmație.

Dacă într-adevăr bulgarii au împrumutat de la alte popoare mișcarea de răsucire a capului, acest fapt ar putea ajuta la explicarea modului pentru care uneori gesturile folosite pentru „da" și „nu" par confuze. Un studiu atent al mișcărilor capului la bulgari dezvăluie faptul că acestea nu au o logică precisă. Deși folosesc mișcarea de rotire pentru a spune „da", uneori folosesc mișcarea de scuturare a capului pentru a trimite același mesaj. Având în vedere faptul că răsucirea nu este atât de diferită de scuturare, acest tip de substituire este de înțeles. Rămâne însă de neînțeles obiceiul unor bulgari de a utiliza mișcarea de rotire și cea de scuturare pentru a spune fie „da", fie „nu"! Din fericire, acest lucru tinde să nu se întâmple atunci când se bizuie doar pe gesturile capului pentru a transmite mesajul, ci doar când își acompaniază vorbele de gesturi. În aceste circumstanțe, nu este neobișnuit pentru cineva să-și rotească ușor capul în timp ce spune „da", iar peste câteva momente să facă aceeași mișcare spre a spune „nu". În concluzie, la bulgari, gesturile capului joacă un rol secundar în comparație cu vorbirea. Ele își pot pierde cu ușurință semnificația ca semne independente, devenind simple căi de subliniere a celor spuse.

Deoarece mesajul transmis de gesturile capului la bulgari nu este consecvent, există întotdeauna posibilitatea unor neînțelegeri între localnici. Dar acest potențial de disensiuni și confuzie devine și mai mare atunci când se întâlnesc cu străinii. De exemplu, când un britanic are de-a face cu un bulgar, este posibil să considere rotirea afirmativă a capului ca fiind o scuturare și să o interpreteze ca pe un semnal negativ. Acest lucru s-a întâmplat, cu consecințe mult mai dramatice, în secolul al XIX-lea, când rușii luptau alături de bulgari împotriva turcilor. Rușii, care foloseau codul „încuviințare-scuturare", nu puteau înțelege de ce camarazii lor bulgari scuturau din cap la întrebările care, în mod normal, solicitau un răspuns afirmativ. A avea un aliat care vorbește o limbă diferită ridică o problemă; să lupți alături de oameni care semnalează „nu" atunci când spun „da" nu face decât să înrăutățească și mai tare lucrurile.

Neînțelegeri pot apărea de asemenea între persoanele care folosesc codul „încuviințare-scuturare" și adepții

codului „coborâre-aruncare". Bunăoară, un britanic aflat în Grecia este pasibil să ia mișcarea de „aruncare" a grecului drept o scurtă mișcare afirmativă. Imaginați-vă situația în care un englez care vizitează Atena își parchează mașina într-o zonă nepermisă. Acesta identifică agentul de poliție rutieră și, folosind limbajul gesturilor, întreabă dacă este vreo problemă în a-și lăsa acolo mașina pentru câteva minute. Polițistul răspunde negativ, înclinând capul spre spate. Englezul interpretează gestul ca un semn de aprobare, deoarece lui îi apare ca o mișcare de încuviințare rapidă în sus, și începe să se depărteze. Pentru polițist, acest gest apare ca fiind provocator, astfel încât începe să-l urmărească pe englez, îl prinde viguros de braț, urmând o ceartă violentă.

Întâmplări de acest fel pot surveni adesea, când oamenii conferă semnificații diferite aceluiași semnal. Dar și dacă nu folosesc „aruncarea" capului, riscul de a nu te înțelege cu grecii e foarte ridicat. De pildă, atunci când înalță din sprâncene pentru a semnala negația, aceștia își însoțesc adesea mișcarea cu deschiderea largă a ochilor. Pentru noi, o asemenea mimică pare o formă ușor uimită de aprobare, dar pentru majoritatea populației grecești înseamnă categoric „nu".

Deoarece scuturatul capului nu joacă un rol important în codul grecesc, gestul este disponibil pentru transmiterea altor mesaje decât „da" sau „nu". Oamenii de acolo au exploatat oportunitatea de a-l include în semnalizarea unei neînțelegeri. Dacă vorbiți cu un grec și spuneți ceva ce el nu pricepe, foarte probabil va scutura din cap dintr-o parte în alta. Acest gest este mai mult o mișcare de du-te-vino decât o scuturare, dar întrucât pentru restul europenilor se aseamănă cu o mișcare de

scuturare a capului, automat vom gândi că persoana respectivă nu este de acord cu noi sau că ne este refuzat ceva. De fapt, nu așa ceva s-a intenționat; gestul reprezintă o simplă cerere de clarificare.

Cunoașterea mimicii faciale și a mișcărilor din cap folosite de alte națiuni pentru a exprima o afirmație sau o negație ne ajută să facilităm comunicarea. Dar, atenție! Nu este o garanție împotriva neînțelegerilor. Dacă vizitați Bulgaria, de pildă, există posibilitatea ca gazda să aleagă să folosească sistemul dumneavoastră de gesturi ale capului în detrimentul celor personale. Dacă se întâmplă astfel, va scutura din cap pentru a spune „nu", pe când dumneavoastră presupuneți cu seninătate că intenționează să spună „da".

Bibliografie

ALLAN, K. și BURRIDGE, K. (1991). *Euphemism and Dysphemism.* Oxford: Oxford Univerity Press.

ALLEN, I.L. (1983). *The Language of Ethnic Conflict.* New York: University of Columbia Press.

ALLEN, I.L. (1983). You are what you eat: dietary stereotypes and ethnic epithets. *Maledicta, 7,* 21–30.

ANON (1581). *A Treatise of Daunces.* London.

ARDAGH, J. (1991). *Germany and the Germans,* London: Penguin.

ARMOUR, R.W. și HOWES, R.H. (1940). *Coleridge the Talker.* New York: Cornell University Press.

AUSTIN, P.B. (1968). *On Being Swedish.* London: Secker & Warburg.

AVERNA, G. (1982). Italian blasphemies. *Maledicta, 6,* 63–70.

BARZINI, L. (1983). *The Europeans.* Harmondsworth: Penguin.

BEATTIE, G. (1983). *Talk: An Analysis of Speech and Non-verbal Behaviour in Conversation.* Milton Keynes: Open University Press.

BECK S.W. (1883). *Gloves: Their Annals and Associations.* London.

BERGER, M. (1964). *Madame de Staël on Politics, Literature and National Character.* London: Sidgwick & Jackson.

BERNSTEIN, R. (1991). *Fragile Glory: A Portrait of France and the French.* London: Bodley Head.

BINYON, M. (1983). *Life in Russia.* London: H. Hamilton.

BLOCH, M. (1973). *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France* (trans. J.E. Anderson). London: Routledge & Kegan Paul.

BOEMUS, J. (1611). *The Manners, Lawes, and Customes of All Nations.* London.

BORNSTEIN, M.H. și BORNSTEIN, H.G. (1976). The pace of life. *Nature,259,* 557–559.

BOURKE J.G. (1891). *Scatological Rites of All Nations.* Washington, DC: W.H. Lowdermilk.

BREMMER, J. și ROODENBURG, H. (eds.) (1992). *A Cultural History of Gesture.* Oxford: Polity.

BRIEUDE, J.-J. de (1789). Mémoire sur les odours que nous exhalons, considéré comme signe de la santé et des maladies. *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine, 10.*

BROWN, R. și GILMAN, A. (1960). The pronouns of power and solidarity. În T.A. Sebeok (ed.), *Style in Language.* Cambridge, Mass: MIT Press.

BULWER, J. (1644). *Chirologia; or the Natural Language of the Hand. Whereunto is added Chironomia: or, the Art of Manual Rhetoricke.* London.

BURCHFIELD, R. (1985). An outline history of euphemisms in English. În D.J. Enright (ed.), *Fair of Speech.* Oxford: Oxford University Press.

BURKE, T. (1940). *The Streets of London.* London: Batsford.

CALBRIS, G. (1990). *The Semiotics of French Gestures.* Bloomington: Indiana University Press.

CAMMAERTS, E. (1930). *Discoveries in England.* London.

CAPEK, K. (1925). *Letters From England* (trans. P. Selver). London.

CARLYLE, T. (1837). *The French Revolution.* London.

CAZAMIAN, L. (1952). *The Development of English Humour.* Durham: Duke University Press.

CHIARO, D. (1992). *The Language of Jokes.* London: Routledge.

CIARDI, J. (1980). *A Browser's Dictionary.* New York: Harper.

COCKBURN, P. (1989). *Getting Russia Wrong.* London: Verso.

COLLETT, P. (1982). Meetings and misunderstandings. În S. Bochner (ed.), *Cultures in Contact*. Oxford: Pergamon.
COLLETT, P. (1985). History and the study of expressive action. În K. Gergen and M. Gergen (eds.), *Historical Social Psychology*. New York: Erlbaum.
COLLETT, P. și CONTARELLO, A. (1987). Gesti di assenso e di dissenso. În P. Ricci Bitti (ed.), *Communicazione e Gestualità*. Milan: Franco Angeli.
CONRAD, J. (1921). *Notes on Life and Letters*. London: J.M. Dent.
CORBIN, A. (1986). *The Foul and the Fragrant*. Leamington Spa: Berg Publishers.
CRAWLEY, E. (1929). The nature and history of the kiss. În *Studies of Savages and Sex*. London: Methuen.
CZWARTOSZ, Z. (1988). On queuing. *Archives of European Sociology, 29*, 3–11.
DAHRENDORF, R. (1969). *Society and Democracy in Germany*. New York: Doubleday.
DARWIN, C. (1872). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: John Murray.
DAVIES, C. (1982). Ethnic jokes, moral values and social boundaries. *British Journal of Sociology, 33(3)*, 383–403.
DAVIES, C. (1988). The Irish joke as a social phenomenon. În J. Durant and J. Miller (eds.), *Laughing Matters*. London: Longman.
DAVIES, C. (1988). Stupidity and rationality: jokes from the iron cage. În C. Powell și G. Paton (eds.), *Humour in Society: Resistance and Control*. London: Macmillan.
DEFOE, D. (1951). A tilt at profanity, *Review*, 1711, *8(61)*. Reeditat în W.L. Payne (ed.), *The Best of Defoe's Review*. New York: Columbia University Press.
DE STAËL-HOLSTEIN, A.L.G. (1859). *Germany* (trans. O.W. Wright). Boston: Houghton Mifflin.
DICKENS, C. (1846). *Pictures From Italy*. London.
DI JORIO, A. (1832). *La Mimica Degli Antichi Investigata Nel Gestire Napoletano*. Naples: Fibreno.
DI STASI (1981). *Mal Occhio*. San Francisco: North Point Press.

DUNDES, A. (ed.) (1968). *Every Man His Way*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
DUNDES, A. (1975). Slurs international: folk comparisons of ethnicity and national character. *Southern Folklore Quarterly, 39*, 15–38.
DUNDES, A. (1978). Wet and dry, the evil eye; an essay in Semitic and Indo-European worldviews. În V. Newall (ed.), *Folklore Studies in the Twentieth Century*. Totowa, NJ: Rowman & Littlefield.
DUNDES, A. (1982). Misunderstanding humour: an American stereotype of the Englishman. *International Folklore Review, 2*, 10–15.
DUNDES, A. (1984). *Life is Like a Chicken Coop Ladder*. New York: Columbia University Press.
EDELMANN, R.J., ASENDORPF, J., CONTARELLO, A., ZAMMUNER, V., GEORGAS, J. și VILLANEUVA, C. (1987). Self-reported verbal and non-verbal strategies for coping with embarrassment in five European cultures. *Social Science Information, 26*, 869–883.
EDELMANN, R. și NETO, F. (1989). Self-reported expression and consequences of embarrassment in Portugal and the U.K. *International Journal of Psychology, 24*, 351–366.
EDELMANN, R., ASENDORPF, J., CONTARELLO, A., ZAMMUNER, V., GEORGAS, J. și VILLANEUVA, C. (1989). Self-reported expression of embarrassment in five European cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 20* (4), 357–371.
EFRON, D. (1972). *Gesture, Race and Culture*. The Hague: Mouton.
ELLIS, H. (1936). *Studies in the Psychology of Sex*, 4 volume. New York: Random House.
ELWORTHY, F. (1895). *The Evil Eye*. London: John Murray.
EMERSON, R.W. (1856). *English Traits*. London.
ENRIGHT, T. (1986). *Fair of Speech*. Oxford: Oxford University Press.
ERASMUS, D. (1540). *Opera Omnia*, 9 volume. Basel.

EUROMONITOR (1990). *The European Cosmetics and Toiletries Report 1990*. London: Euromonitor.
EYSENCK, H.J. (1944–5). National differences in „sense of humour": three experimental and statistical studies. *Character and Personality* (azi, *Journal of Personality*), *13*, 37–54.
FORGAS, J. (1976). An unobtrusive study of reactions to national stereotypes in four European countries. *Journal of Social Psychology*, *99*, 37–42.
FRIEDRICH, P. (1972). Social context and semantic features: the Russian pronominal usage. În J.J. Gumperz și D. Hymes (eds.), *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
FRYER, P. (1963). *Mrs Grundy: Studies in English Prudery*. London: Dennis Hobson.
FRYKMAN, J. și LÖFGREN, O. (1987). *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick: Rutgers University Press.
GARROD, H.W. (1947). Humour. În E. Barker (ed.), *The Character of England*. Oxford: Clarendon Press.
GEIJER, E.G. (1932). *Impressions of England 1809–1810* (trans. E. Sprigge și C. Napier). London.
GIFFORD, E.S. (1958). *The Evil Eye: Studies in the Folklore of Vision*. New York: Macmillan.
GLASSER, R. (1972). *Time in French Life and Thought* (trans. C.G. Pearson). Manchester: Manchester University Press.
GOFFMAN, E. (1971). *Relations in Public*. Harmondsworth: Penguin.
GOLDSMITH, O. (1760). A comparative view of races and nations. În A. Friedman (ed.), *Collected Works of Oliver Goldsmith*. Oxford: Oxford University Press.
GOLDSMITH, O. (1762). *Citizen of the World*. London.
GORER, G. și RICKMAN, J. (1949). *The People of Great Russia: A Psychological Study*. London: The Cresset Press.
GORER, G. (1955). *Exploring English Character*. London: The Cresset Press.

GRABER, R.B. și RICHTER, G.C. (1987). The capon theory of the cuckold's horns: confirmation or conjecture? *Journal of American Folklore*, *100*, 58–63.
GRAVES, R. (1927). *Lars Porsena or The Future of Swearing and Improper Language*. London: Kegan Paul.
GROSE, F.H. (1785). *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*. London.
GROSLEY, M. (1772). *A Tour to London* (trans. Th. Nugent). London.
GROTJAHN, M. (1957). *Beyond Laughter*. New York: McGraw-Hill.
GULLESTAD, M. (1986). Symbolic „Fences" in Urban Norwegian Neighbourhoods. *Ethnos*, *51*, 52–70.
HALL, E.T. (1959). *The Silent Language*. New York: Doubleday.
HALL, E.T. (1964). *The Hidden Dimension*. New York: Doubleday.
HAMMERTON, J.A. (1944). *Books and Myself*. London: Macdonald.
HARTOGS, R. (1968). *Four-letter Word Games: The Psychology of Obscenity*. New York: Dell.
HAZLITT, W. (1825). Merry England. *New Monthly Magazine*, *14(2)*, 557–565.
HEALD, G. și WYBROW, R.J. (1986). *The Gallup Survey of Britain*. London: Croom Helm.
HELMAN, C. (1987). Heart disease and the cultural construction of time: the Type A behaviour pattern as a western culture-bound syndrome. *Social Science and Medicine*, *25*, 969–979.
HERZEN, A. (1968). *My Past and Thoughts* (trans. C. Garnett). London: Chatto & Windus.
HÜBLER, A. (1983). *Understatements and Hedges in English*. Amsterdam: John Benjamins.
HUGHES, G. (1991). *Swearing*. Oxford: Blackwell.
HUME, D. (1882). Of national characters (1748). În T.H. Greene și T.H. Grose, *The Philosophical Works of David Hume*. London.

INGHAM, R. (1971). The Swedish condition. *New Society, 446,* 624–626.
INGHAM, R. (1972). Cross-cultural Differences in Social Behaviour. D. Phil. thesis, Oxford University.
INKELES, A. (1972). National character and modern political systems in F.L.K. Hsu (ed.), *Psychological Anthropology.* Cambridge, Mass: Schenkman.
JAKOB, S.I. (1992). Pronominal address in the east and west of the Federal Republic of Germany. Unpublished.
JAKOBSON, R. (1972). Motor Signs for „yes" and „no". *Language in Society, 1,* 91–96.
KINGLAKE, A. (1844). *Eothen.* London: Ollivier.
KIRA, A. (1966). *The Bath Room.* New York: Bantam Books.
LAMBERT, W.L. și TUCKER, G.R. (1976). *Tu, Vous, Usted: A Social-Psychological Study of Address Patterns.* Rowley, Mass.: Newbury House.
LAWRENCE, D.H. (1923). *Sea and Sardinia.* London.
LEACH, E. (1964). Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse. În E.H. Lenneberg (ed.), *New Directions in the Study of Language.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
LEACH, E. (1979). The official Irish jokesters. *New Society,* December 20.
LEACOCK, S. (1935). *Humour.* London: Bodley Head.
LEE, A.M. (1966). *Applied Queuing Theory.* London: Macmillan.
LEECH, G. (1983). *Principles of Pragmatics.* London: Longman.
LEEDS, C. (1992). Bilingual Anglo-French humour. *Humor,* 1992, *5* (1/2), 129–148.
LEGMAN, G. (1968). *Rationale of the Dirty Joke,* Vols 1 and 2. London: Jonathan Cape.
LEGMAN, G. (1977). A word for it! *Maledicta, 1,* 9–18.
LEHTONEN, J. și SAJAVAARA, K. (1985). The silent Finn. În D. Tannen and M. Saville-Troike (eds.), *Perspectives on Silence.* Norwood, NJ: Ablex.
LE NORCY, S. (1988). Selling perfume: a technique or an art? În S. Van Toller and G.H. Dodd (eds.), *Perfumery: the Psychology and Biology of Fragrance.* London: Chapman & Hall.
LEVINE, R.V. (1988). The pace of life across cultures. În J.E. McGrath (ed.), *The Social Psychology of Time: New Perspectives.* London: Sage.
LEVINE, R. (1989). The pace of life. *Psychology Today,* October, 42–46.
LEVINE, R.V. și BARTLETT, K. (1984). Pace of life, punctuality, and coronary heart disease in six countries. *Journal of Cross-cultural Psychology, 15,* 233–255.
LEVINE, R. și WOLFF, E. (1985). Social time: the heartbeat of culture. *Psychology Today,* March, 28–35.
LIBERMAN, E.G. (1968). The queue: anamnesis, diagnosis, therapy. *Soviet Review,* March 20, 12–16.
McCRACKEN, G. (1982). Politics and ritual sotto voce: the use of demeanour as an instrument of politics in Elizabethan England. *Canadian Journal of Anthropology, 3(1),* 85–100.
McDONALD, J. (1988). *A Dictionary of Obscenity, Taboo and Euphemism.* London: Sphere Books.
McGRATH, J.E. și KELLY, J.R. (1985). *Time and Human Interaction: Toward a Social Psychology of Time.* New York: Guilford Press.
MALONEY, C. (ed.) (1976). *The Evil Eye.* New York: Columbia University Press.
MARSH, P. și COLLETT, P. (1986). *Driving Passion: The Psychology of the Car.* London: Cape.
MAUROIS, A. (1938). *Three Letters on the English.* London.
MAUROIS, A. (1965). *Les Silences du Colonel Bramble* (orig. 1950). Paris: Grasset.
MEAD, M. (1953). *Cultural Patterns and Technical Change.* Paris: UNESCO.
MIKES, G. (1946). *How To Be An Alien.* Harmondsworth: Penguin.
MIKES, G. (1983). *English Humour for Beginners.* London: Unwin.
MIKES, G. (1984). *How To Be A Brit.* Harmondsworth: Penguin.

MILLER, J. (1978). *The Body in Question*. London: Cape.
MILTON, J. (1644). *Of Education*. London.
MONTAGU, A. (1967). *The Anatomy of Swearing*. London: Rapp & Whiting.
MONTAGU, A. (1986). *Touching: The Human Significance of the Skin*. New York: Harper & Row.
MONTESQUIEU, C. (1990). *The Spirit of the Laws* (orig. 1747). Cambridge: Cambridge University Press.
MORRIS, D. (1977). *Manwatching: A Field-guide to Human Behaviour*. London: Cape.
MORRIS, D., COLLETT, P., MARSH, P. și O'SHAUGHNESSY, M. (1979). *Gestures: Their Origins and Distribution*. London: Jonathan Cape.
MUECKE, D. (1980). *The Compass of Irony*. London: Methuen.
MÜHLHÄUSLER, P. și HARRÉ, R. (1990). *Pronouns and People*. Oxford: Blackwell.
MUIR, F. (1990). *The Oxford Book of Humorous Prose*. Oxford: Oxford University Press.
MURALT, B.L. DE (1726). *Letters Describing the Characters and Customs of the English and French Nations*. London.
NASH, W. (1985). *The Language of Humour*. London: Longman.
NEAMAN, J. și SILVER, C. (1991). *In Other Words: A Thesaurus of Euphemisms*. London: Angus & Robertson.
NICHOLS, J. (1598). *Progress of Queen Elizabeth: Paul Hentzner's Travels in England During the Reign of Queen Elizabeth*. London.
NICHOLS, P. (1973). *Italia, Italia*. London: Macmillan.
NICOLSON, H. (1946). *The English Sense of Humour*. London: The Dropmore Press.
NYROP, C. (1901). *The Kiss and Its History*. London.
OETTINGEN, G. și SELIGMAN, M.E.P. (1990). Pessimism and behavioural signs of depression in East versus West Berlin. *European Journal of Social Psychology, 20*, 207–220.
ORWELL, G. (1938). *Homage to Catalonia*. London: Secker & Warburg.

PANGBORN, R.M., GUINARD, J.X. și DAVIS, R.G. (1988). Regional aroma preferences. *Food Quality and Preference, 1*, 11–19.
PAPAS, W. (1972). *Instant Greek*. Athens: Papas.
PARTRIDGE, E. (1933). *Words, Words, Words*. London: Methuen.
PARTRIDGE, E. (1937). *A Covey of Partridge*. London.
PAYER, L. (1989). *Medicine and Culture*. London: Victor Gollancz.
PEABODY, D. (1985). *National Characteristics*. Cambridge: Cambridge University Press.
PECCHIO, Count (1833). *Semi-Serious Observations of an Italian Exile*. London.
POPS, M. (1982). The metamorphosis of shit. *Salmagundi, 56*, 26–61.
PRITCHETT, V.S. (1954). *The Spanish Temper*. London: Chatto & Windus.
PUDNEY, J. (1954). *The Smallest Room*. London: M. Joseph.
RABELAIS, F. (1533). *Pantegruel*. Lyons.
RAWSON, H. (1991). *A Dictionary of Invective*. London: Robert Hale.
RENIER, G.J. (1931). *The English: Are They Human?* London: Williams & Northgate.
REYNOLDS, R. (1969). *Cleanliness and Godliness*. London: Allen & Unwin.
ROBACK, A.A. (1944). *A Dictionary of International Slurs*. Cambridge, Mass.: Sci-Art Publishers.
ROUTH, J. (1966). *The Guide Porcelaine — The Loos of Paris*. London: Wolfe Publishing Co.
RYE, W.B. (1865). *England as Seen By Foreigners*. London: John Russell Smith.
SAGARIN, E. (1962). *The Anatomy of Dirty Words*. New York: Lyle Stuart.
SAUNDERS, G. (1985). Silence and noise as emotion management styles: an Italian case. În D. Tannen și M. Saville-Troike (eds.), *Perspectives on Silence*. Norwood, NJ: Ablex.

SCHIFFMAN, S.S. și SIEBERT, J.M. (1991). New frontiers in fragrance use. *Cosmetics and Toiletries, 106*, 39–45.
SCHWARTZ, B. (1978). Queues, priorities and social process. *Social Psychology, 41*(1), 3–12.
SELIGMANN, S. (1910). *Der Böse Blick und Verwandtes.* Berlin.
SEMIN, G. și RUBINI, M. (1990). Unfolding the concept of person by verbal abuse. *European Journal of Social Psychology, 20*(6), 463–474.
SHERZER, J. (1985). Puns and jokes. *Handbook of Discourse Analysis, Vol. 3.* London: Academic Press.
SHIPLEY, J.T. (1977). The origin of our strongest taboo-word. *Maledicta,1*, 23–29.
SMITH, H. (1978). *The Russians.* London: Sphere Books.
SMOLLETT, T. (1766). *Travels Through France and Italy.* London.
SMOLLETT, T. (1771). *The Expedition of Humphry Clinker.* London.
SONTAG, S. (1969). A letter from Sweden. *Ramparts*, July, 23–38.
SORBIÈRE, S. (1709). *A Voyage to England.* London.
STENDHAL, H.B. (1907). *Racine et Shakespeare.* Oxford: Clarendon Press.
TAINE, H. (1872). *Notes on England* (trans. W.F. Rae). London.
Taylor Nelson European Usage Panel (1992). London: Taylor Nelson.
TEMPLE, W. (1690). *Miscellanea, Vol. 2.* London.
THOMAS, K. (1977). The place of laughter in Tudor and Stuart England. *Times Literary Supplement*, No. 3906, Jan. 21, 77–81.
USENIER, J.C. (1991). Business time perceptions and national cultures: a comparative survey. *Management International Review, 3*, 197–217.
VAN TOLLER, S. și DODD, G.H. (eds.) (1988). *Perfumery: The Psychology and Biology of Fragrance.* London: Chapman & Hall.
VIGARELLO, G. (1988). *Concepts of Cleanliness: Changing Attitudes in France Since the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press.

WALMSLEY, D.J. și LEWIS, G.J. (1989). The pace of pedestrian flows in cities. *Environment and Behaviour, 21*(2), 123–150.
WATSON, O.M. (1970). *Proxemics* (Advances in Semiotics, 8). The Hague: Mouton.
WHITE, D. (1975). Queues in the mind. *New Society*, January.
WILDEBLOOD, J. (1965). *The Polite World.* London: Oxford University Press.
WISEMAN, N.P.S. (1853). *Essays on Various Subjects*, Vol 3. London.
WORTLEY MONTAGU, M. (1763). *Letters.* London.
WRIGHT, L. (1980). *Clean and Decent.* London: Routledge & Kegan Paul.
WYLIE, L. (1977). *Beaux Gestes: A Guide to French Body Talk.* New York: Undergraduate Press.
ZELDIN, T. (1988). *The French.* London: Collins Harvill.
ZIV, A. (ed.) (1988). *National Styles of Humor.* New York: Greenwood Press.

Mulțumiri

Aș vrea să mulțumesc Fundației Harry Frank Guggenheim din New York și Consiliului de Cercetare Economică și Socială din Marea Britanie pentru informațiile puse la dispoziție. Aș mai dori, de asemenea, să-i mulțumesc soției mele, Jill, pentru suportul acordat și pentru încurajări, precum și prietenilor și colegilor mei care m-au ajutat, oferindu-mi diferite sugestii: Michael Argyle, Nicholas Brealey, Anne-Pascale Bruneau, Giovanni și Christine Carnibella, Nina Castell, Alberta Contarello, Enriques Gracia, Bridget Hadaway, Allan și Lena Hjorth, Sigrid Jakob, Kåre Jacobsen, Caradoc King, Zuleika Kingdon, Roger Lamb, Kay Lattimore, Christopher Leeds, Aruna Mathur, Carol O'Brien, Marie O'Shaughnessy, Peter Marsh, Desmond Morris, Gonzalo Musitu, Sian Parkhouse, Chantal Rawlence, Peter Rosman, Anja Spindler, Paddy Summerfield și Andy Swapp.